

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Волинський національний університет
імені Лесі Українки
Географічний факультет
Кафедра економічної та соціальної географії**

Алла Потапова

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕГІОНУ

Курс лекцій

Луцьк – 2021

УДК 911.3:332.1(477)(072)
П 64

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № Звід 22 листопада 2021 р.).

Рецензенти: **Мольчак Ярослав Олександрович** – доктор географічних наук, професор, професор екології та агрономії Луцького національного технічного університету

Міщенко Олена Віталіївна – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки

П 64

Потапова А. Г. Економічний потенціал регіону. Курс лекцій. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2021. 217 с.

Містить основні поняття дисципліни «Економічний потенціал регіону», питання для перевірки і контролю знань та організації самостійної роботи студентів.

Рекомендовано студентам першого бакалаврського рівня вищої освіти, галузі знань 10 Природничі науки, спеціальності 106 Географія, освітньо-професійної програми Географія.

УДК 911.3:332.1(477)(072)
Потапова А. Г., 2021
© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

ВСТУП	6
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	9
Тема 1. Вступ. Об'єкт, предмет та методи дослідження економічного потенціалу регіону.....	9
1.1. Вступ.....	9
1.2. Об'єкт, предмет та методи дослідження економічного потенціалу регіону.....	10
Тема 2. Складові елементи економічного потенціалу регіону та їх структура. Методика розрахунку.....	11
2.1. Складові елементи економічного потенціалу регіону та їх структура.....	12
2.2. Економічні показники.....	13
2.3. Методики оцінки економічного потенціалу регіону.....	15
Тема 3. Природно-ресурсний потенціал регіону.....	19
3.1. Природно-ресурсний потенціал регіону, його суть та структура.....	19
3.2. Оцінка природно-ресурсного потенціалу.....	21
Тема 4. Трудовий потенціал регіону.....	26
4.1. Поняття «трудовий потенціал», його дослідження та структура.....	26
4.2. Підходи дослідження трудового потенціалу.....	29
4.3. Оцінка трудового потенціалу.....	29
Тема 5. Виробничий потенціал регіону.....	32
5.1. Поняття «виробничий потенціал», його дослідження та структура...33	
5.2. Оцінка виробничого потенціалу.....	34
5.3. Оцінка виробничих факторів розвитку.....	35
Тема 6. Фінансовий потенціал регіону.....	39
6.1. Поняття «фінансовий потенціал», його дослідження та структура...39	
6.2. Проблеми формування фінансових ресурсів суб'єктів регіону.....	45

6.3. Оцінка фінансового потенціалу регіону.....	45
Тема 7. Інноваційний потенціал регіону.....	49
7.1. Сутності інноваційного потенціалу, його дослідження, структура та підходи його трактування.....	49
7.2. Поняття «науковий потенціал» регіону, його складові.....	51
7.3. Інтелектуальний потенціал, підходи до його трактування.....	52
7.4. Оцінка інноваційного потенціалу регіону.....	52
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.....	56
Тема 8. Економічний потенціал Північно-Західного регіону	56
8.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.....	56
8.2. Природно-ресурсний потенціал.....	58
8.3. Трудовий потенціал.....	62
8.4. Виробничий потенціал.....	63
8.5. Науковий потенціал.....	67
8.6. Бюджет.....	67
8.7. Проблеми та перспективи розвитку.....	68
Тема 9. Економічний потенціал Карпатського регіону.....	69
9.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.....	69
9.2. Природно-ресурсний потенціал.....	73
9.3. Трудовий потенціал.....	77
9.4. Виробничий потенціал.....	79
9.5. Науковий потенціал.....	84
9.6. Проблеми та перспективи розвитку.....	84
Тема 10. Економічний потенціал Подільського регіону.....	85
10.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.....	86
10.2. Природно-ресурсний потенціал.....	88
10.3. Трудовий потенціал.....	92
10.4. Виробничий потенціал.....	94
10.5. Науковий потенціал.....	99

10.6. Проблеми та перспективи розвитку.....	99
Тема 11. Економічний потенціал Столичного регіону.....	100
11.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.....	100
11.2. Природно-ресурсний потенціал.....	106
11.3. Трудовий потенціал.....	110
11.4. Виробничий потенціал.....	111
11.5. Науковий потенціал.....	119
11.6. Проблеми та перспективи розвитку.....	119
Тема 12. Економічний потенціал Центрального регіону.....	121
12.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.....	121
12.2. Природно-ресурсний потенціал.....	124
12.3. Трудовий потенціал.....	128
12.4. Виробничий потенціал.....	129
12.5. Науковий потенціал.....	133
12.6. Проблеми та перспективи розвитку.....	134
Тема 13. Економічний потенціал Північно-Східного регіону.....	135
13.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.....	135
13.2. Природно-ресурсний потенціал.....	138
13.3. Трудовий потенціал.....	143
13.4. Виробничий потенціал.....	144
13.5. Науковий потенціал.....	150
13.6. Проблеми та перспективи розвитку.....	150
Тема 14. Економічний потенціал Придніпровського регіону.....	152
14.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.....	152
14.2. Природно-ресурсний потенціал.....	155
14.3. Трудовий потенціал.....	159
14.4. Виробничий потенціал.....	160
14.5. Науковий потенціал.....	167
14.6. Проблеми та перспективи розвитку.....	167
Тема 15. Економічний потенціал Донецького регіону.....	170

15.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.....	170
15.2. Природно-ресурсний потенціал.....	173
15.3. Трудовий потенціал.....	177
15.4. Виробничий потенціал.....	179
15.5. Науковий потенціал.....	184
15.6. Проблеми та перспективи розвитку.....	184
Тема 16. Економічний потенціал Причорноморського регіону.....	186
16.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.....	187
16.2. Природно-ресурсний потенціал.....	191
16.3. Трудовий потенціал.....	195
16.4. Виробничий потенціал.....	196
16.5. Науковий потенціал.....	203
16.6. Проблеми та перспективи розвитку.....	203
Тестування поточного і підсумкового рівня знань студентів.....	206
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	214

ВСТУП

«Економічний потенціал регіону» є однією із вибіркових суспільно-географічних дисциплін в класичних університетах. Дисципліна ґрунтується на системному підході до ефективної взаємодії усіх ланок економічного потенціалу в регіоні: природно-ресурсного, виробничого, трудового, фінансового та наукового й доведення до конкурентоздатності регіону шляхом налагодження управлінського, технологічного процесу, залучення матеріально-технічних і фінансових ресурсів для задоволення попиту і вимог споживачів.

Навчальна дисципліна складається з двох основних частин. В першій частині розглядаються науково-теоретичні засади дослідження економічного потенціалу.

Друга частина присвячена вивченню економічного потенціалу регіонів України, особливостям їх розвитку.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є аналіз складових економічного потенціалу регіону та їх вартісна оцінка.

Метою викладання навчальної дисципліни «Економічний потенціал регіону» є набуття студентами теоретичних і практичних знань про динаміку розвитку, зміни структури і територіальної організації економічних регіонів України. Важливим для курсу є виявлення рівнів розвитку і визначення економічного потенціалу регіонів.

У результаті вивчення дисципліни студенти мають здобути наступні практичні навички та уміння:

Інтегральна компетентність (ІНТ): здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми, що характеризуються комплексністю та невизначеністю умов у професійній діяльності з географії або у процесі навчання із застосуванням сучасних теорій та методів дослідження природних та суспільних об'єктів та процесів.

Загальні компетентності (ЗК): здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях; знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності; навички використання інформаційних і комунікаційних технологій; здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел; здатність працювати автономно; здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні; здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

Фахові компетентності (ФК): здатність застосовувати знання і розуміння основних характеристик, процесів, історії і складу природи і суспільства; здатність застосовувати кількісні методи при дослідженні сфер ландшафтно-ї оболонки; здатність інтегрувати польові та лабораторні спостереження з теорією у послідовності: від спостереження до розпізнавання, синтезу і моделювання; знання і використання специфічних для географічних наук теорій, парадигм, концепцій та принципів відповідно до спеціалізації; самостійно досліджувати природні матеріали та статистичні дані (у відповідності до спеціалізації) в польових і лабораторних умовах, описувати, аналізувати, документувати і презентувати результати; здатність до планування, організації та проведення досліджень і підготовки звітності.

Знати та вміти: знати, розуміти і вміти використовувати на практиці базові поняття з теорії географії, а також світоглядних наук; знати і розуміти основні види географічної діяльності, їх поділ; пояснювати особливості організації географічного простору; аналізувати географічний потенціал території; збирати, обробляти та аналізувати інформацію в області географічних наук; використовувати інформаційні технології, картографічні та геоінформаційні моделі в галузі географічних наук; визначати основні характеристики, процеси, історію і склад ландшафтно-ї оболонки та її складових; застосовувати моделі, методи фізики, хімії, геології, екології, математики, інформаційних технологій тощо при вивченні природних та суспільних процесів формування і розвитку геосфер; аналізувати склад і будову природних і соціосфер (у відповідності до спеціалізації) на різних просторово-часових масштабах; знати цілі сталого розвитку та можливості своєї професійної сфери для їх досягнення, в тому числі в Україні; дотримуватися морально-етичних аспектів досліджень, чесності, професійного кодексу поведінки.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Тема 1. Вступ. Об'єкт, предмет та методи дослідження економічного потенціалу регіону

План

1.1. Вступ.

1.2. Об'єкт, предмет та методи дослідження економічного потенціалу регіону.

1.1. Вступ

Економічний потенціал регіону (ЕПР) – це сукупність природно-ресурсних, виробничих, трудових, інвестиційних та інноваційних ресурсів, при раціональному використанні яких регіон може досягнути максимально високого економічного розвитку.

Ефективність використання економічного потенціалу в країні залежить від господарського механізму. Недосконалість останнього може призвести до нераціонального, малоефективного, а то й витратного використання складових економічного потенціалу.

Кризові явища в економіці України, стереотипи управління регіонами, негнучкість управлінських методів призвели до ряду негативних процесів у регіонах та і в країні в цілому: спад виробництва, погіршення динаміки демографічних процесів, зростання безробіття, зниження якості життя населення та ін. У цих умовах по-новому постає проблема оцінки ефективності та раціональності використання економічного потенціалу регіону та управління ним.

Соціально-економічний розвиток регіонів значною мірою залежить від величини та ефективності використання наявного на даній території економічного потенціалу. Складність і багатоаспектність проблем регіонів є одним з найбільш важливих сучасних напрямків аналізу для розробки науково-методичних підходів до раціональності й ефективності його використання.

Актуальність вивчення даного питання посилюється й тим, що ще не достатньо розроблені теоретичні та методичні підходи до оцінки економічного потенціалу регіону, особливо його вартісної оцінки.

1.2. Об'єкт, предмет та методи дослідження економічного потенціалу регіону

Об'єктом дослідження є економічний потенціал регіону.

Предмет дослідження – аналіз складових економічного потенціалу регіону та їх вартісна оцінка.

Дослідженням економічного потенціалу території та його оцінки, займалися як вітчизняні так і зарубіжні науковці: А. Тищенко, В. Руденко, В. Школа, О. Балацький, В. Кислий, Р. Матковський, В. Семенов, А. Мінц, К. Воблий, М. Ільїн, Д. Кокурін, К. Маркса, Л. Черчик, О. Грішнова, Л. Безубко, К. Покатаєв, А. Жулавський, А. Волкова, Б. Мочалов, О. Климахіна, Г. Жиц, С. Кладченко, О. Грішнова, Л. Шаульський та ін.

У процесі дослідження економічного потенціалу використовують філософські, загальнонаукові (системний підхід, аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, порівняння) та конкретнаукові методи (картографічний, історико-географічний, статистико-економічний, економіко-математичного моделювання).

Системний підхід є методологічною основою при вивченні компонентної, функціональної та територіальної структури економічного потенціалу регіону. Даний підхід використовувався для всебічного вивчення процесів відтворення економічного потенціалу в регіоні. Ефективність системного підходу збільшується при використанні структурного аналізу і синтезу. Метод логіко-теоретичного узагальнення та порівняння застосовувався при вивченні явищ і процесів, пов'язаних з особливостями регіонального відтворення і соціально-економічного розвитку регіонів та отримання на цій основі нової інформації. Методи індукції і дедукції використовувалися для формування висновків.

Картографічний метод використовується у взаємозв'язку з усіма іншими методами. Цей метод допомагає не тільки вивчити окремі складові економічного потенціалу регіону, але дає можливість їх картографувати, допомагає вивчити їх структури та територіальну диференціацію. За допомогою картографічного методу відображуються регіональні особливості забезпечення економічним потенціалом районів Волинської області.

Неможливо обійтися без статистико-економічного та математичного методів, які є основою для визначення величини економічного потенціалу регіону, його структури, аналізу. На основі цих методів з'ясуються територіальні особливості. За допомогою цих результатів досліджень проводять картографування та будують картографічні моделі.

Необхідною умовою в дослідженні економічного потенціалу регіону є застосування історико-географічного методу, він дає змогу показати зміни, які відбувалися в показниках економічного потенціалу і за допомогою даної інформації стає можливим створення прогнозу змін в майбутньому. Метод економіко-математичного моделювання використовувався при визначенні й оцінці економічного потенціалу регіону.

Економічний потенціал регіону є змінною величиною і залежить від ряду чинників:

- кількість економічних ресурсів, які має в своєму розпорядженні територія на даний момент часу;
- якісні характеристики економічних ресурсів, що визначають їх продуктивну здатність;
- умови, що забезпечують відтворення і використання економічного потенціалу.

Кількість економічних ресурсів відноситься до екстенсивних чинників нарощування економічного потенціалу. Продуктивність економічних ресурсів, як визначальна якісна характеристика відноситься до інтенсивних чинників. До умов, що забезпечують відтворення економічного потенціалу, відносяться ті чинники, які сприяють збільшенню кількості і поліпшенню якісних параметрів економічних ресурсів.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення економічного потенціалу регіону.
2. Що є предметом дослідження ЕПР?
3. Що є об'єктом дослідження ЕПР?
4. Хто займався дослідженням ЕПР?
5. Які методи дослідження ЕПР ви знаєте?
6. Від ряду яких чинників залежить ЕПР?

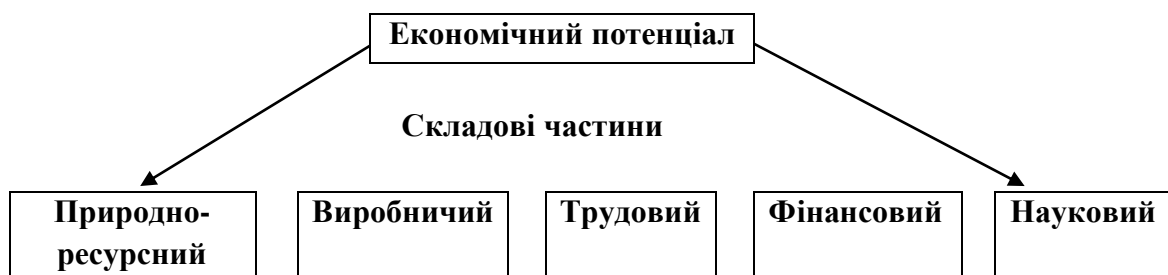
Тема 2. Складові елементи економічного потенціалу регіону та їх структура. Методика розрахунку.

План

- 2.1. Складові елементи економічного потенціалу регіону та їх структура.
- 2.2. Економічні показники.
- 2.3. Методики оцінки економічного потенціалу регіону.

2.1. Складові елементи економічного потенціалу регіону та їх структура

Економічний потенціал країни характеризує можливості національної економіки виробляти матеріальні блага, надавати послуги, задовольняти економічні потреби суспільства. Ці можливості дають усі наявні в країні ресурси – **виробничі, матеріальні, трудові, природні, фінансові, науково-технічні, інформаційні та ін.** Відповідно економічний потенціал включає як складові частини: **природно-ресурсний, виробничий, трудоворесурсний, фінансовий, науковий** та інші види потенціалів.

1. Природно-ресурсний потенціал складають усі види природних ресурсів, що є на території країни чи в підконтрольній їй частині Світового океану: мінерально-сировинні, земельно-грунтові, агрокліматичні, водні, гідроенергетичні, біологічні (в т.ч. лісові), природно-рекреаційні. За сумарними запасами деяких з них Україна посідає одне з провідних місць в Європі (наприклад, мінеральних, ґрунтових, рекреаційних). Натомість відчувається загальний дефіцит водних, гідроенергетичних, лісових ресурсів.

2. Виробничий потенціал формується основними виробничими фондами, до яких входять будівлі, споруди, трубопроводи, машини, устаткування тощо. В Україні існувало понад 100 тисяч підприємств, однак більшість із них мали застарілі, дуже зношені, а то й зруйновані основні виробничі фонди, які потребують оновлення або ж демонтажування.

3. Трудовий потенціал характеризується кількістю і якістю робочої сили. Тривалий час приріст трудових ресурсів різної кваліфікації в Україні задовольняв інтереси її економіки, частина робочої сили була задіяна в інших республіках колишнього СРСР. В останнє десятиріччя чисельність трудових ресурсів у країні зменшується, що є наслідком несприятливої демографічної ситуації, тоді як якість робочої сили залишається високою (зокрема, зростає частка осіб з вищою освітою). Економічна криза в країні спричинила появу безробіття і неповної зайнятості населення, масову трудову еміграцію як у Росію, так і в країни Європи, Америки, інших регіонів світу. Серед тих, хто

виїжджає на заробітки, велика кількість висококваліфікованих спеціалістів, які в нових умовах не реалізують своїх професійних можливостей.

4. Фінансовий потенціал країни визначається сукупністю грошових фондів підприємств, громадян, держави. Фінансові можливості України поки що дуже скромні. Річний державний бюджет країни менший, аніж бюджети окремих міст розвинених країн Заходу. Велика кількість українських підприємств є фінансовими боржниками або перебувають на межі банкрутства, а значна кількість громадян країни отримують доходи, нижчі від встановленого прожиткового мінімуму. Багато фінансових операцій відбувається поза легальними рамками економіки, встановленими законодавством, тобто в «тіні». Все це не сприяє нормальному функціонуванню національної економіки.

5. Науковий потенціал базується на розгалуженій мережі наукових інститутів, науково-дослідних закладів, які існують у системі Національної академії наук, міністерств і відомств. Їх працівниками є десятки тисяч спеціалістів вищої категорії – докторів і кандидатів наук. У деяких напрямках науки Україна проявила себе як один зі світових лідерів, наприклад, у кібернетиці, електрозварюванні металів, кардіохірургії, космічній техніці. Однак у багатьох галузях наукової діяльності, що стосуються розробки високопродуктивної техніки і новітніх технологій, відставання вітчизняної науки суттєве. В наш час ситуація ускладнюється недостатнім фінансуванням і нестабільною діяльністю наукових організацій, виїздом спеціалістів високої кваліфікації за кордон.

2.2. Економічні показники

Роль кожної держави в сучасному світі визначається, насамперед, її економічною могутністю, яка є наслідком реалізації економічного потенціалу. **Найбільш універсальними показниками, що характеризують економічну могутність країни, є її валовий внутрішній продукт (ВВП) і валовий національний дохід (ВНД).**

Валовий внутрішній продукт держави – це сукупна вартість за ринковими цінами усього обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених у даній країні впродовж одного року (враховуючи надходження від їх експорту). ВВП охоплює результати економічної діяльності підприємств, організацій, закладів і окремих осіб, незалежно від їх державної приналежності та громадянства, які зайняті підприємництвом на території даної країни.

Валовий національний дохід відрізняється від ВВП тим, що враховує доходи фірм і громадян даної країни, отримані за кордоном, проте виключає доходи зарубіжних компаній та осіб, які займаються діяльністю в даній країні.

Показники ВВП і ВНД насамперед розраховуються в національній валюті. Наприклад, валовий внутрішній продукт України (за даними національної статистики) становив 225,8 млрд. грн. (42,4 млрд. дол. США) у 2002 р. і 4194,1 млрд. грн. (155,6 млрд. дол. США) у 2020 р. Правда, ці показники неможливо порівнювати, оскільки вони подані у фактично діючих, а не порівнянних цінах. Тим більше вони не дають уявлення про місце України у світовій економіці.

Для міжнародних порівняльних оцінок **Світовий банк обчислює ВВП і ВНД країн світу в єдиних валютах – доларах США і так званих міжнародних доларах.** У першому випадку розраховані в національній грошовій одиниці показники переводяться у долари США за середньорічним обмінним курсом валют із врахуванням рівнів інфляції у даній країні і провідних країнах світу (США, Японії, Великобританії і країнах Європейського Союзу, які входять у зону євро).

За даними Міжнародного валютного фонду ВВП України (обчислений за такою методикою) складав у 2020 р. понад 380,545 млрд. дол. За цим показником наша країна займала 49-е місце у світі і 15-е – в Європі, поступаючись, зокрема, Ірландії, Чехії, Австрії, Румунії. Лідерами серед країн світу за обсягами ВВП є КНР (27,8 трлн. дол.), США (20,3 трлн. дол.), Індія (11,3 трлн. дол.), Японія (5,5 трлн. дол.), Німеччина (2,7 трлн. дол.), Великобританія та Франція (2,1–2,0 трлн. дол.), Італія і Китай (1,7–1,6 трлн. дол.).

При обчисленні ВВП і ВНД країн у «міжнародних доларах» враховуються не тільки обмінні курси національних валют щодо долара США, а й купівельна спроможність населення у даній країні і США. Валові показники у цій грошовій одиниці отримують шляхом зіставлення цін на основні товари і послуги, що виробляються у даній країні, з цінами на аналогічну продукцію у США. Оскільки рівень цін на товари і послуги в Україні загалом нижчий, ніж у США, високорозвинених і багатьох європейських постсоціалістичних країнах, то ВВП України, переведений у «міжнародні долари», різко зростає (до 300 млрд. дол.), і Україна піднімається за цим показником на 29-е місце у світі і 10-е у Європі, залишаючи позаду вищезазвані сусідні країни.

Ще переконливіші показники рівня доходів – ВНД на душу населення, які є основними критеріями класифікації національних економік. У 2020 р. цей

показник для України становив 3095 доларів США, тобто країна перебувала на 122-му місці серед майже 181 країни, що вивчалися Світовим Банком. Вона входила до групи країн з рівнем доходів, нижчим від середнього у світі.

Серед країн колишнього СРСР вищі від України показники середньодушового доходу мали Естонія, Литва, Латвія, Росія, Казахстан, Білорусь і Азербайджан. Найвищі показники (від 77 до 114 тис. дол. США на особу) характерні для Люксембургу, Макао, Швейцарії, Норвегії, Ірландії. Натомість у Малаві 275 дол. Це – найнижчий у світі показник.

Використовуються й інші показники для характеристики стану національних економік: темпи росту ВВП за рік, що розраховуються у відсотках (упродовж 90-х рр. валовий внутрішній продукт України постійно скорочувався, лише з 2000 р. він почав зростати – в середньому на 5–9 % за рік); рівень безробіття, розрахований як відношення кількості безробітних до економічно активного населення (за офіційними даними в Україні він складає 9–10 %); інфляція – процес знецінення грошей, пов'язаний зі зростанням цін на товари і послуги. В Україні у 1992–1993 рр. відбувалась гіперінфляція, коли щоденно ціни зростали на 2–3 %. Останніми роками Інфляція в середньому становить 8–12 % за рік; дефіцит бюджету – перевищення державних видатків над доходами, що веде до зростання державного боргу. В окремі роки (2000, 2002) в економіці України зафіксовано бюджетний профіцит – перевищення доходів над видатками; рівень державного боргу (розмір державного боргу у % до ВВП), баланс зовнішньоекономічних операцій (різниця між видатками і надходженнями, пов'язана із зовнішньоекономічною діяльністю країни) та багато інших.

2.3. Методики оцінки економічного потенціалу регіону

Сучасні події в Україні актуалізують питання вибору стратегії подальшого розвитку країни. Але ж яким би не був вибір, до змін країна підійде з конкретно існуючими ресурсами та економічним потенціалом. За рахунок саме ефективного використання ендегенних ресурсів та потенціалів регіонів можливий стрімкий ріст економіці в цілому. Для того щоб економічно вірно розпорядитися ними потрібно чітко знати їх кількісну наявність. Таким чином, підвищення ефективності використання економічного потенціалу регіону обумовлює необхідність його кількісного та якісного виміру та оцінки.

Над питаннями оцінки економічного потенціалу регіону працювали вчені в різні історичні періоди. Серед них можна виділити Б. М. Мочалова,

О. Ф. Балацького, О. М. Тищенко, М. А. Хвесика, Л. М. Горбача, П. П. Пастушенко, Д. В. Клинового, Т. В. Пепу, О. Климахіну та ін.

Не дивлячись на те, що питанням складових та виміру економічного потенціалу регіонів присвячено багато праць та існує безліч підходів остаточної згоди між науковцями та економістами-практиками не досягнуто. Тому виникає необхідність більш детального вивчення різних підходів до виміру та оцінки економічного потенціалу регіону та розробці нових, що відповідають сучасним процесам в економічній системі.

Одним з радянських економістів, який займався проблемою сутності та структури економічного потенціалу був Б. М. Мочалов. При оцінці вартості економічного потенціалу він пропонував розглядати її як суму вартості витрат минулої праці у вигляді основних виробничих фондів (ВФ) та матеріальних витрат (М), які входять до складу валового суспільного продукту, а також витрат праці на створення національного доходу (НД) плюс вартісна оцінка природних ресурсів. Таким чином, він пропонував розраховувати економічний потенціал за наступною формулою:

$$EP=BF+M+ND+PP$$

Цей підхід до розрахунку економічного потенціалу притаманний для поглядів того часу, коли був проголошений економічний закон соціалізму: чим більше розмір й темпи зростання потенціалу країни, тим швидше має зростати національний дохід, його фонди споживання та накопичення, які визначають рівень народного споживання та темпи розширеного відтворення.

З переходом України до ринкових відносин змінилися підходи до оцінки економічного потенціалу. Але існують класичні підходи. Серед них ресурсний підхід до визначення економічного потенціалу як економічної оцінки окремих видів ресурсів: землі, води, лісу, корисних копалин.

В економіці досліджуються різноманітні методологічні підходи до оцінки природних ресурсів. В залежності від завдання оцінки їх класифікують за такими групами:

- 1) затратний підхід;
- 2) результативний підхід;
- 3) затратно-ресурсний підхід;
- 4) рентний підхід;
- 5) відтворювальний підхід;
- 6) монопольно-відомчий підхід.

О. Ф. Балацький при розгляді структури економічного потенціалу виділяє в його складі активну та пасивну частини в залежності від ступеня залучення в

господарський оборот. Активна частина економічного потенціалу являє ресурси, які на момент обліку залучені в економічну діяльність. До активної частини відносяться діючі основні виробничі і невиробничі фонди, нормативні запаси матеріальних цінностей у сфері виробництва та обігу, зайнята частина економічно активного населення, залучені природні ресурси реалізовані в технологіях, засобах, предметах та продуктах праці, у науково-технічній інформації. Пасивна частина представлена економічними ресурсами, які є наявними, врахованими, але не задіяні в державному обороті. До них відносяться наднормативні запаси і резерви матеріальних цінностей у сфері виробництва; незайнята частина трудових ресурсів (безробітні, особи, що ведуть домашнє господарство, учні в працездатному віці); розвідані і враховані, але не залучені до обороту природні ресурси; реалізована в проектах науково-технічна інформація, результати наукових дослідів.

Вище згаданий автор пропонує оцінювати економічний потенціал території як визначення його розміру у вартісному виразі активної частини. Так, запропоновані ним чотири показники дозволяють виявити та оцінити резерви економічної системи території, а також оцінити економічну ефективність витрат у відтворенні економічного потенціалу та його елементів:

а) оцінка ступеня залучення економічних ресурсів до господарського обігу через зрівняння оцінок активної частини та загальним розміром економічного потенціалу;

б) оцінка ступеня використання активної частини економічного потенціалу через зіставлення показників реалізації економічного потенціалу з економічною оцінкою активної частини;

в) оцінка ступеня використання повного економічного потенціалу території через зіставлення показників реалізації економічного потенціалу з його економічною оцінкою.

г) оцінка ефективності вкладених коштів до формування та розвитку економічного потенціалу території через порівняння його економічної оцінки з загальним об'ємом економічних ресурсів, які мають кількісний вимір.

Таким чином, автор докладно виклав теоретичні підходи до оцінки економічного потенціалу але складними залишається інформаційне забезпечення оцінки економічного потенціалу регіонів через велику кількість показників.

Дослідженням методик оцінки економічного потенціалу регіону займався О. М. Тищенко. Він розробив методику інтегральної оцінки ефективності використання ЕПР з урахуванням впливу складових його елементів, яка

ґрунтується на використанні методів таксономічного аналізу та моделі еластичності.

В основу цього методу покладені розрахунки впливу різних ознак інвестиційного, інноваційного, природно-ресурсного та трудового потенціалів на інтегральної оцінки ефективності використання ЕПР. Після вивчення цього методу можна сказати, що він достатньо складний та потребує спеціальних знань у математиці. Але результати його застосування є достатньо переконливими.

За Д. В. Клиновим та Т. В. Пепою економічний потенціал країни за рік розраховується за формулою:

$$E_{Pr} = E_{Pvr} + E_{Pnvr} + E_{Pr}$$

де E_{Pr} – сукупний річний економічний потенціал країни;

E_{Pvr} – економічний потенціал (сукупна продуктивність) використаних потужностей загально ресурсного комплексу;

E_{Pnvr} – економічний потенціал ресурсів, не використаних в даному році для потреб суспільного виробництва;

E_{Pr} – додаткові нові потужності, освоєні за рік і використані в суспільному виробництві.

Використання цієї формули для розрахунку регіонального економічного потенціалу є достатньо складним завданням, у зв'язку з обмеженими можливостями регіональної статистики.

Ще одним поглядом на проблему вимірювання економічного потенціалу є методика оцінки економічного потенціалу регіону Климахіної О. М. Вона пропонує розглядати різницю між об'ємами виробництва у період підйому та спаду як потенціал, використовуючи ланцюжок складових елементів: товар – група товарів – підприємство – регіон.

Для оцінки потенціалу регіону в загальному випадку використовують наступні данні: в i -м регіоні ($i=1,2,\dots$) виробляється j найменування товарів ($j=1,2,\dots,m$), які об'єднуються у n товарних групах ($n=1,2,\dots$). Якщо об'єм виробленого товару j у поточному (аналізованому) періоді по регіону визначити як K_j , а в базовому (який вибрали для порівняння) – K_i , потенціал регіону за об'ємами виробництва товарів можливо оцінити за такими формулами:

1. Отримають кількісну оцінку потенціалу підприємства за об'ємами виробництва j -го товару.
2. Визначають потенціал регіону за об'ємами виробництва товарів.
3. Знаходять потенціал регіону за об'ємами виробництва в n -групах.

Цей метод дозволив визначити рівень розвитку виробничих сил та пріоритетні напрями господарської діяльності по регіонах. Недоліком його є те, що він враховує тільки виробничу складову економічного потенціалу. А такі важливі складові економічного потенціалу як природні, трудові, інвестиційні, інноваційні та інші – не враховані.

Зроблене дослідження дало змогу дійти висновку, що не має єдиної методики яка б дала змогу оцінити та прорахувати не тільки ресурсну складову економічного потенціалу регіону але й не використані можливості. Методики, які пропонуються в основному достатньо складні і не можуть використовуватися звичайними економістами-практиками та бізнесменами для планування своєї економічної діяльності. Існуючі методики не мають свого програмно-інформаційного вираження.

Питання для самоперевірки

1. Що таке економічний потенціал країни?
2. Назвіть основні складники економічного потенціалу і охарактеризуйте їх для території нашої держави.
3. Які показники використовуються для характеристики і зіставлення національних економік?
4. Що таке ВВП і ВНП?
5. Назвіть методику оцінки економічного потенціалу.

Тема 3. Природно-ресурсний потенціал регіону

План

- 3.1. Природно-ресурсний потенціалу регіону, його суть та структура.
- 3.2. Оцінка природно-ресурсного потенціалу.

3.1. Природно-ресурсний потенціалу регіону, його суть та структура

Дослідженням природно-ресурсного потенціалу території та його оцінки, займалися як вітчизняні так і зарубіжні науковці: В. П. Руденко, О. Ф. Балацький, В. А. Барановський, В. В. Горлачук, К. Г. Гофман, В. С. Канторович, В. С. Немчинова, В. С. Некрасов, Л. Г. Мельник, А. А. Мінц, М. Ф. Реймерс, С. Г. Струмліна, А. М. Третьак, М. П. Федоренко, М. А. Хвесик та ін.

На сьогодні серед учених немає єдиної думки щодо визначення категорії «природно-ресурсний потенціал». Вчені по-різному окреслюють межі даного поняття, вкладають в нього різне змістовне навантаження, а іноді замінюють

цю категорію іншими поняттями. Так, М. Ф. Реймерс визначає **природно-ресурсний потенціал** як здатність природних систем без збитку для себе віддавати людству необхідну продукцію, або виконувати корисну роботу в рамках господарства певного історичного типу. Він розділяє сукупний природний потенціал території на **три складові**: ресурсну, рекреаційну та асиміляційну. Під ресурсним потенціалом розуміють усю сукупність елементів природи, що можуть бути використані у виробництві як матеріально-речові або сировинні засоби за даних соціально-економічних і технічних можливостей суспільства. Рекреаційний потенціал характеризує можливості природної території за рахунок наявності певних сприятливих кліматичних і ландшафтних умов сприяти лікуванню захворювань та підвищувати працездатність людей. Асиміляційний потенціал являє собою здатність елементів природи без саморуйнування розкладати продукти і відходи життєдіяльності людини, усувати їх шкідливий вплив та забезпечувати очищення природи від забруднення й екологічну рівновагу.

У Концепції переходу України до сталого розвитку **природно-ресурсний потенціал** розглядається як сукупність природних ресурсів, які є засобом розвитку продуктивних сил, важливим екологічним фактором життєдіяльності суспільства і можуть бути реально використані у господарській діяльності за наявних технологій та соціально-економічних відносин.

І. М. Бобух до складу природно-ресурсного потенціалу включає невідновні природні ресурси (мінерально-сировинні та паливні ресурси), відновні природні ресурси (земельні, водні, рекреаційні ресурси) та екологічну місткість довкілля, яка характеризує його здатність сприймати різноманітні антропогенні навантаження в певних масштабах без зміни якісних параметрів природної системи.

М. Г. Ігнатенко та В. П. Руденко під природно-ресурсним потенціалом розуміють показник, який характеризує сукупність природних ресурсів та їх сукупну продуктивність.

Необхідність регіонального підходу до визначення сутності «природно-ресурсного потенціалу» підкреслюються у роботах **В. А. Клочкова**, який під природно-ресурсним потенціалом регіону розуміє сукупність природних ресурсів, які розміщені в межах певної території, використовуються у народному господарстві, або можуть бути включені в господарський обіг при сучасному рівні розвитку продуктивних сил. **Н. В. Соколова** розглядає «природно-ресурсний потенціал регіону» як здатність природних багатств

території забезпечити сучасні і перспективні потреби суспільного виробництва та населення на певному рівні розвитку науки і техніки.

Особливо проявляються розбіжності у поглядах вчених щодо *структури природно-ресурсного потенціалу*. Більшість з них вважають, що структурно природно-ресурсний потенціал складається з природних ресурсів та природних умов. За визначенням **А. А. Мінца** під природними ресурсами розуміються тіла і сили природи, які за певного рівня розвитку продуктивних сил можуть бути використані для задоволення потреб суспільства. Природні умови – це тіла і сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей. Для дослідження *структури природно-ресурсного потенціалу* доцільно класифікувати природні ресурси за *ознаками відновлюваності* (відновні, невідновні), за *ступенем виснаження* (вичерпні, невичерпні), за *ознаками замінності* (замінні, незамінні), за *ознаками відтворюваності* (відтворювані, не відтворювані), за *технічними можливостями експлуатації* (реальні, потенційні), за *запасами* (балансові, позабалансові), за *походженням і природними властивостями* (мінеральні, земельні, водні, біологічні тощо), за *територіальною належністю* (регіональні, національні, багатонаціональні, міжнародні), за *способом господарського використання* (ресурси виробничої та невиробничої сфери).

У складі природно-ресурсного потенціалу, на наш погляд, потрібно також виділяти екологічний потенціал, оскільки вже сьогодні, й особливо у перспективі, екологічна ситуація в регіонах визначатиме можливість розвитку і розміщення продуктивних сил та рівень сприятливості території для проживання і життєдіяльності людей (рис. 3.1).

3.2. Оцінка природно-ресурсного потенціалу

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) території являє собою: по-перше, сукупну продуктивність природних ресурсів, виражену в їхній сукупній споживчій вартості; по-друге, сукупність природних ресурсів, які потенційно можуть бути використані для задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства з урахуванням тенденцій науково-технічного прогресу.

Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують передусім методичні підходи, засновані на категоріях ренти та ефективності.

Для розміщення галузей національної економіки велике значення мають кількісні параметри певного виду ресурсу. За народногосподарським значенням запаси корисних копалин поділяють на такі групи: балансові, використання

яких економічно вигідне, тобто вони відповідають промисловим вимогам за якістю сировини і гірничотехнічними умовами експлуатації; позабалансові, які при наявному рівні технології експлуатувати економічно не вигідно. До промислових запасів належать вивчені й розвідані запаси, експлуатація яких за даних умов забезпечує, достатню рентабельність виробництва.

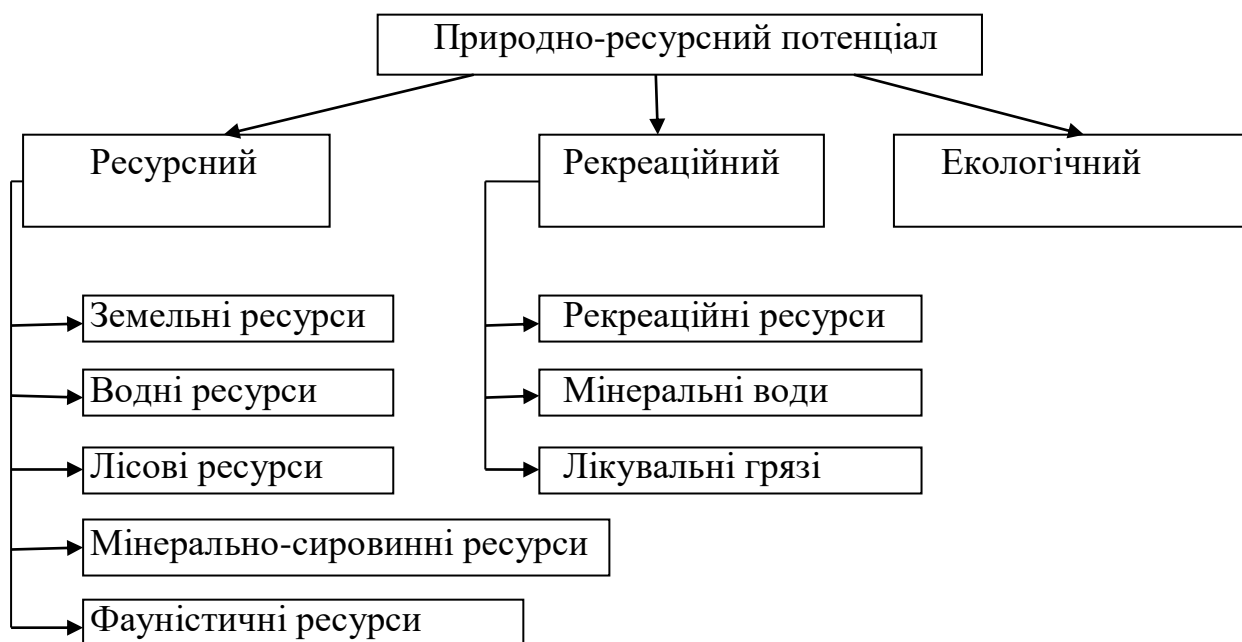

Рис. 3.1. Структура природно-ресурсного потенціалу

Під *мінеральними ресурсами* розуміють сукупність різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил. За характером використання мінеральні ресурси поділяються на групи: паливно-енергетичні, рудні й нерудні. На їх базі розвиваються такі важливі галузі промислового виробництва, як чорна і кольорова металургія, електроенергетика, машинобудування, хімічна промисловість та ін. Потенціал мінерально-сировинних ресурсів формують промислові запаси паливно-енергетичних ресурсів, металічних, нерудної сировини для чорної металургії, гірничо-хімічної сировини, будівельних матеріалів.

Земельні ресурси виступають територіальною базою розміщення народногосподарських об'єктів, системи розселення населення, а також основним засобом виробництва (в першу чергу сільського і лісового господарства). Всі землі України незалежно від їх цільового призначення, господарського використання і особливостей правового режиму належать до земельних ресурсів і складають єдиний земельний фонд держави.

Геополітичне положення України та її високий земельно-ресурсний потенціал обумовлюють провідну роль земельного фонду як одного з важливих ресурсів держави, що виступає первинним фактором виробництва і своєрідним фундаментом економічного розвитку.

За цільовим призначенням земель та функціональним використанням земельний фонд України охоплює: сільськогосподарські угіддя (41,8 млн га, або 69,4 % земельного фонду); ліси та лісовкриті площі (10,5 млн га, або 17,2 %); забудовані землі під промисловими і транспортними об'єктами, житлом, вулицями тощо (2,3 млн га, або 3,8 %); землі, що покриті поверхневими водами – (2,3 млн га, або 4 %); інші землі (3,4 млн га, або 5,6 %).

Водні ресурси виступають джерелом промислового і побутового водопостачання, а тому відіграють вирішальну роль у розвитку всього народного господарства та у життєдіяльності населення.

Водні ресурси України складаються з місцевого стоку, який формується у річковій мережі на її території, та транзитного, що надходить із сусідніх територій по Дніпру і його допливах. Сіверському Донцю, Дунаю тощо. За межами України утворюється близько 30 км³ стоку (загальний його обсяг становить 210 км³).

Значні водні ресурси зосереджені в озерах України, які поширені по всій території. Об'єм води у прісних озерах досягає понад 2,3 км³.

Великі території України займають *болота, заболочені і перезволожені землі*, в яких зосереджено близько 30 км³ води.

Україна має великі запаси *підземних вод*, які здебільшого використовуються для водопостачання і зрошення. Сумарна кількість підземних вод у зоні активного водообміну становить 18,6 км³ на рік. У межах України підземні води зосереджені в окремих артезіанських басейнах, серед яких найбільші Дніпровсько-Донецький, Волино-Подільській і Причорноморський.

Лісові ресурси відіграють важливу роль у збереженні навколишнього середовища та господарській діяльності людей, слугують важливим сировинним фактором для розвитку галузей народного господарства.

Україна належить до країн з невисоким рівнем забезпеченості лісом. Площа її лісового фонду становить 10,5 млн га, в тому числі вкрита лісом – 9,6 млн га. Лісистість території становить всього 16 %, причому її рівень територіально досить диференційований: від 43,2 % в Івано-Франківській до 1,8 % в Запорізькій. Наближеним до оптимального вважається показник на

рівні 21–22 %, який дає змогу досягти збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання і екологічними вимогами.

Лісистість у різних частинах і регіонах держави нерівномірна. Вона значно вища на заході і півночі країни, особливо в Карпатах, а також у Кримських горах. Із просуванням на південь і південний схід лісистість поступово зменшується. У західній та північній частинах покрита лісом площа становить 20–40 %, у Карпатах – понад 40 %, на Поліссі – 25,7 %. На півдні лісові площі невеликі (у Криму лісистість становить 10 %, у степу – 4 %).

Потреби у деревині за рахунок власних ресурсів Україна задовольняє на 25–30 %. Загальні запаси деревини в Україні становлять 17736,0 м³. Близько 51 % лісів віднесено до захисних, водоохоронних та інших цінних в екологічному відношенні лісів, решту становлять експлуатаційні. За останні роки намітилася тенденція до скорочення обсягів лісокористування.

Рекреаційні ресурси забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності, тобто слугують для регенерації здоров'я і підтримки працездатності населення. До рекреаційних ресурсів належать об'єкти і явища природного походження, які можуть бути використані для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму. До їх складу входять бальнеологічні (мінеральні води, грязі), кліматичні, ландшафтні, пляжні та пізнавальні ресурси. Вони розміщені практично на всій території України, однак їх територіальне розміщення є дуже нерівномірним.

На основі грязевих покладів функціонують найстаріші в Україні курорти: Бердянськ, Євпаторія, Куяльник, Саки та інші. У північно-західних областях поширені торфові грязі, які використовують на курортах у Миргороді, Моршині, Немирові та інших.

Специфічною складовою частиною рекреаційних ресурсів є соціальні та природні об'єкти, явища, події, походження яких тісно пов'язане з територією України та землями тієї зарубіжної країни, в межах якої вони первісно виникли. На території України налічується декілька сотень таких об'єктів, окремі з них мають світове та європейське значення.

Територіальна структура рекреаційного комплексу представлена рекреаційними пунктами (окремо розміщені санаторії, пансіонати тощо), рекреаційними районами (рекреаційні пункти і курорти з відповідною інфраструктурою), рекреаційними регіонами (група рекреаційних районів) та рекреаційними зонами (сукупність взаємопов'язаних регіонів).

В Україні діє 45 курортів загальнодержавного і міжнародного значення та 13 курортів місцевого значення, є понад 400 санаторіїв, які можуть прийняти на лікування більш як 600 тис. відпочиваючих.

При оцінці природно-ресурсного потенціалу регіону, як правило, використовують сукупну продуктивність природних ресурсів ПРП.

Інтегральний (загальний) ПРП регіону, на основі досліджень українського економіко-географа В. П. Руденка, може бути оцінений як *сума споживчої вартості наступних видів природних ресурсів*:

1) *потенціал мінеральних ресурсів* (паливно-енергетичні й металеві корисні копалини, нерудна сировина для металургії, гірничо-хімічна сировина, будівельні матеріали) – оцінка заснована на показниках умовної річної продуктивності родовищ, помноженої на розрахунковий термін їх експлуатації;

2) *потенціал водних ресурсів* (поверхневий стік і підземні води) – оцінка здійснюється, виходячи із сумарного економічного ефекту, одержуваного від використання води в провідних галузях господарства (зрошуваному землеробстві, промислового виробництва, гідроенергетиці);

3) *потенціал земельних ресурсів* (землі, з урахуванням сільськогосподарського призначення й ґрунтового покриву) – заснований на економічній оцінці сільськогосподарських угідь, що визначається як добуток середньої величини валової продукції на площу сільгоспугідь;

4) *потенціал лісових ресурсів* – оцінка проводиться за оптовими цінами 1 кубометра деревини, помноженого на її середньорічний приріст (з урахуванням регіональних відмінностей якості);

5) *потенціал фауністичних ресурсів* (мисливські, рибні, медоносні ресурси) в основу оцінки покладено середньорічну продуктивність цих ресурсів;

б) *потенціал природно-рекреаційних ресурсів* (рекреаційні території, мінеральні води й лікувальні грязі) – оцінка природних рекреаційних угідь може бути розрахована на основі вартості вільного робочого часу, що використовується рекреантами, які можуть бути прийняті на відпочинок, а оцінка потенціалу мінеральних вод і лікувальних грязей – на основі їх балансових експлуатаційних запасів і регіональних приведених витрат.

Т. О. Стеценко пропонує використовувати наступну формулу для економічної оцінки територіального комплексу природних ресурсів (ТКПР) регіону:

$$E_{\text{ткпр}} = \max[(R_1 - R_2 - R_3 + \dots R_n) - B],$$

де **Еткпр** – економічна оцінка територіального комплексу природних ресурсів (ТКПР) регіону;

R₁, R₂, R₃, R_n – економічна оцінка (рента) кожного виду природних ресурсів регіону з урахуванням фактора часу;

В – інтегральні витрати природоохоронного значення.

При цьому формула оцінки кожного виду ресурсів, що входить до складу ТКПР, виглядає в такий спосіб:

$$R_i = \max \sum_{t=t_0}^{T_i} \frac{(P_i - S_i)Q_t}{(1 + E)^{T-t}}$$

де **R_i** – рента, яку приносить n-й ресурс;

i – вид ресурсу;

T – період експлуатації i-го ресурсу, починаючи з 0-го року;

P_i – вартість продукції (включаючи всі види супутніх продуктів), що одержується з одиниці i-го ресурсу, розрахована в кінцевих витратах i-го року;

S_i – одноразові й поточні витрати, здійснені в i-му році для обробки одиниці i-го ресурсу;

Q_t – річний / обсяг споживання i-го ресурсу;

E – коефіцієнт дисконтування (норматив обліку фактора часу).

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення ПРП.
2. Назвіть основні складники ПРП і охарактеризуйте їх для території нашої держави.
3. Як здійснюється оцінка ПРП?
4. Хто розрахував ПРП України?

Тема 4. Трудовий потенціал регіону

План

- 4.1. Поняття «трудовий потенціал», його дослідження та структура.
- 4.2. Підходи дослідження трудового потенціалу.
- 4.3. Оцінка трудового потенціалу.

4.1. Поняття «трудовий потенціал», його дослідження та структура

На сучасному етапі дедалі більшого значення і пріоритетності у складі економічного потенціалу регіону набуває трудовий потенціал. Це дуже складне поняття, яке характеризується чисельністю населення, режимом його

відтворення, статево-віковою структурою, особливостями системи розселення, рівня урбанізації, рівня освіти і професійної кваліфікації, доходів та витрат, життєвим рівнем населення, забезпеченістю соціальними послугами тощо.

Трудовий потенціал регіону являє собою розміри ресурсів праці, трудову дієздатність регіону. Кількісна сторона трудового потенціалу регіону характеризується загальною чисельністю працездатного населення регіону, кількістю відпрацьованого робочого часу. Важливі якісні характеристики: стан здоров'я, рівень освітньої та кваліфікаційної підготовки, межі поведінки, що впливають на масштаби безробіття і ступінь включеності людей у трудову сферу. Важливими є й якісні параметри свідомості, оскільки будь-які деформації в ціннісних орієнтаціях призводять до значного погіршення загальних характеристик.

Трудовий потенціал регіону – це трудовий потенціал окремих людей, об'єднаних явними і прихованими трудовими можливостями різних соціальних груп, що знаходяться на даній території.

Поняття «трудовий потенціал» з'явилося в економічній науці і засобах масової інформації в 70-і роки, а в науковий оборот увійшло у 80-ті роки ХХ ст. Виникнення даного поняття зумовлено розвитком виробництва, становленням економіки та використання людської праці. Саме поняття «трудовий потенціал» відображає погляди на місце і роль людини у виробництві. Раціональне використання трудового потенціалу стає необхідною умовою переходу економіки держави до ринкової моделі господарювання.

Методологічна база дослідження трудового потенціалу була закладена ще в творах представників класичної політекономії А. Смітта, Д. Рікардо. Глибоке вивчення природи праці здійснив в своїх роботах К. Маркс, що дозволило йому розвинути *трудову теорію вартості*. Даною проблематикою займалися зарубіжні автори ХХ ст. У напрямі створення *концепції людського капіталу* найбільше визнання отримали роботи Р. Беккера, Я. Мінсера, Т. Шульца.

Дослідженнями теоретичних засад становлення і функціонування трудового потенціалу та його регіональних аспектів займалися українські вчені, зокрема, В. Лич аналізував *взаємозв'язок трудового потенціалу і ринку праці*. А. Криклій досліджував *проблеми формування трудового потенціалу*. С. Гринкевич та З. Варналій розглядали питання *кількісного оцінювання трудового потенціалу*. *Порівняльний аналіз основних якісних характеристик* трудового потенціалу проведено в роботах О. Михайленко. *Передумови формування та використання трудового потенціалу*, як складової економічного потенціалу України, досліджено в роботах О. Сем'ян. У працях

А. Михайлюк досліджено *якісні показники трудового потенціалу*. Дослідженням трудового потенціалу займаються такі Волинські науковці, як Л. М. Черчик, В. І. Поручинський, С. О. Пугач, Г. С. Голуб та ін. Л. М. Черчик досліджувала *чинники формування трудового потенціалу* регіону (Волинської області) та *коефіцієнтну методичку оцінки трудового потенціалу*. В. І. Поручинський приділяє значну увагу аналізу демографічного потенціалу області, наголошуючи на тому, що для усіх адміністративних районів властива депопуляція міського і сільського населення, прискорився процес старіння та збільшилося навантаження на працездатне населення. С. О. Пугач займався дослідженням міграції населення Волинської області і звертав увагу на те, що міграційні процеси породжують ряд соціально-економічних проблем: старіння та нестачу населення у сільській місцевості північних та центральних районів області, відносний надлишок трудових ресурсів північних та центральних районів області, перенаселення міст тощо. Г. С. Голуб займається вивченням рівня життя населення у Волинській області (рівень заробітної плати, зайнятість населення, умови життя та інше).

Етапи формування індивідуального трудового потенціалу:

1. Первинний трудовий потенціал – процес навчання та самонавчання, створення себе за допомогою суспільства.

2. Праця – процес свідомої цільової діяльності людини, за допомогою якої остання видозмінює предмети природи й адаптує їх для задоволення своїх потреб.

3. Передача досвіду – перетворення праці у більш творчий процес, під час якого відбувається передача здобутків іншим.

4. Генерація ідей – найвища форма суспільної діяльності, спрямована на поліпшення засобів виробництва, процесів та умов праці, кінцевого продукту.

Як складне структурне соціально-економічне утворення, трудовий потенціал підприємства містить такі компоненти:

1. Кадровий:

– професійні знання, уміння і навички, що обумовлюють професійну компетентність (кваліфікаційний потенціал);

– пізнавальні здібності (освітній потенціал).

2. Професійний:

– детермінується змінами в характері та змісті праці під впливом НТП, що обумовлює появу нових і відмирання старих професій, ускладнення і підвищення функціонального змісту трудових операцій.

Система вимог до трудового потенціалу, реалізована через набір робочих місць.

3. Кваліфікаційний:

– визначається якісними змінами в трудовому потенціалі (зростання умінь, знань, навичок) і відображає зміни в його особистій складовій.

4. Організаційний:

– визначає ефективність функціонування трудового колективу як системи в цілому і кожного працівника окремо, і з цих позицій безпосередньо зв'язана з ефективним використанням трудового потенціалу, тому що сама можливість дисбалансу в системі «трудова потенціал організації трудова потенціал працівника робоче місце» закладена у використовуваних на практиці принципах прийняття управлінських рішень.

4.2. Підходи дослідження трудового потенціалу

На початку нового століття формується нове розуміння трудового потенціалу на макро-, мезо-, мікроекономічному та особистісному рівнях. Багаторівневий підхід, запропонований О. Грیشною, Л. Шаульською та іншими авторами пропонує наступні підходи:

– макроінтегральний підхід, коли трудовий потенціал розглядається як динамічна інтегральна кількісно-якісна характеристика робочої сили, яка використовується в суспільному виробництві;

– мезоінтегральний підхід, який передбачає вивчення ресурсів та резервів живої праці населення регіону або галузевої підсистеми праці;

– мікропідхід, який передбачає розгляд трудового потенціалу підприємства через призму реалізації у праці здібностей та можливостей працівників;

– особистісно-індивідуальний підхід – розгляд формування та реалізації трудового потенціалу на рівні окремої особистості (працівника).

Трудова потенціал і механізм його формування характеризується кількісними і якісними факторами, тобто може розглядатись як соціально-економічна, так і обліково-статична категорія (рис. 4.1).

4.3. Оцінка трудового потенціалу

В даний час в теорії трудового потенціалу регіону визначено декілька підходів до комплексної його оцінки: *кількісний* (в натуральному вимірі), *вартісний*, *комплексний* (у відносному вимірі), *ресурсно-рейтинговий*, аналіз яких дозволив виявити їх особливості.

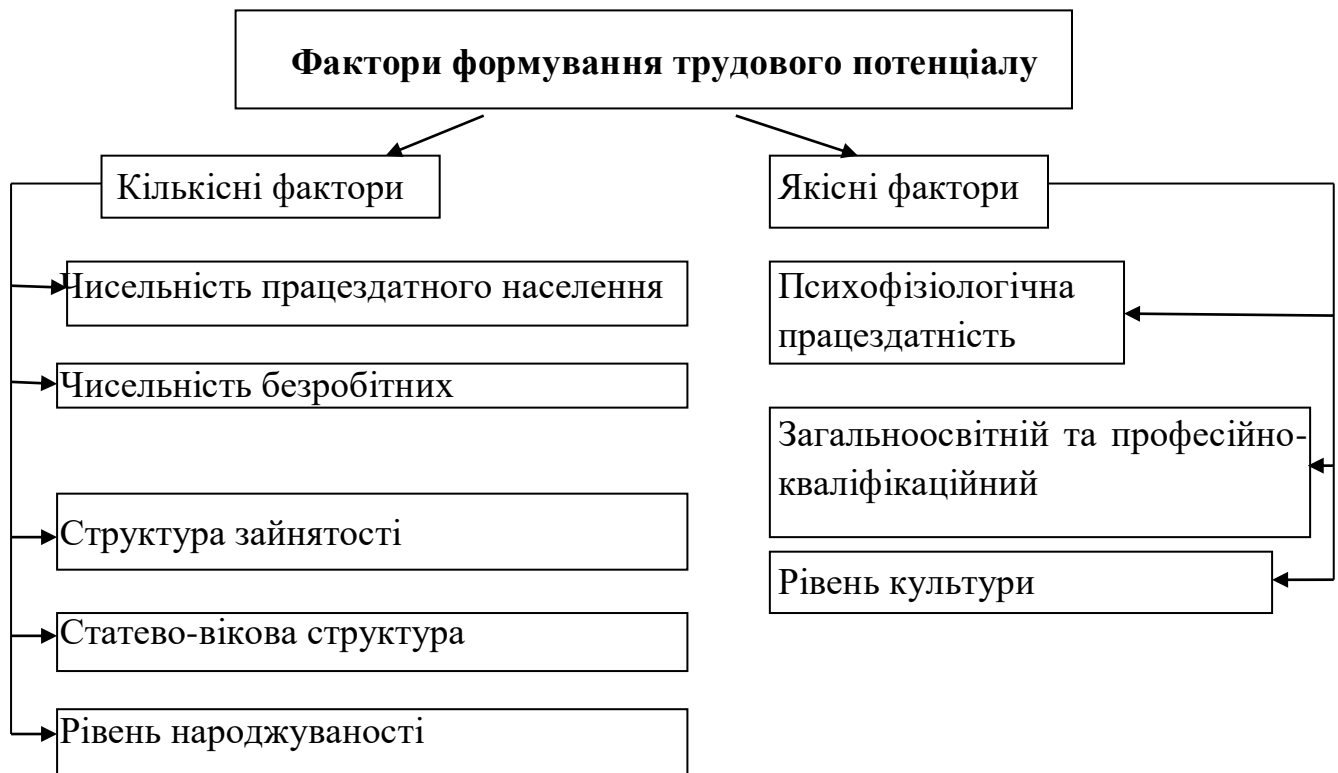

Рис. 4.1. Фактори формування трудового потенціалу

Метод кількісної оцінки (в натуральному вимірі) трудового потенціалу здійснюється на основі визначення трудового потенціалу суспільства з врахуванням потенційного фонду робочого часу. Оцінка здійснюється з врахуванням наступних позицій:

- чисельності населення і законодавчо встановленої величини часу роботи календарного періоду, чисельності населення в працездатному віці за мінусом інвалідів I-ї та II-ї груп, працюючих підлітків і пенсіонерів;
- чисельності зайнятих і незайнятих осіб працездатного віку, маятникової міграції.

Вартісний (економічний) метод оцінки трудового потенціалу визначається через вартість формування індивідуального трудового потенціалу відповідної форми освіти. Вартісний підхід направлено на відтворення населення регіону через визначення вартості одиниці трудового потенціалу з урахуванням освіти та охорони довколишньою середою.

Ресурсно-рейтинговий метод засновано на оцінці трудового потенціалу організації при зіставленні кількісних та якісних компонентів, враховується сукупність трудового ресурсу окремого працівника, трудового резерву, синергетичного ефекту. Показники ресурсу і резерву кожного працівника організації оцінюються рейтинговим методом через складання матриць оцінки

резерву і ресурсу працівника. Синергетичний ефект, зважаючи на складність його обчислення, пропонується визначати через певний відсоток від суми всіх резервів і ресурсів організації.

Метод оцінки у відносному вимірюванні трудового потенціалу: визначається як комплексний інтегральний показник через якісні зміни номінального трудового потенціалу регіону. Пропонується при цьому враховувати систему показників – стимуляторів і дестимуляторів: чисельність наявного населення, міського населення, чоловіків; кількість одружень, розлучень, новонароджених, померлих, пенсіонерів, випускників і студентів вузів I–IV рівнів акредитації, працівників, яких навчили новим професіям, підготовлених кваліфікованих працівників, учнів шкіл; коефіцієнт дитячої смертності, ємкість амбулаторно-поліклінічних закладів; лікарів усіх спеціальностей, середнього медичного персоналу, лікарняних ліжок; пенсіонерів по інвалідності, хворих на туберкульоз з діагнозом, поставленим вперше, інвалідів.

При виборі методів оцінки трудового потенціалу доцільним є вивчення досвіду вживання індексів у міжнародних порівняннях, до яких відносяться: *індекс розвитку людського потенціалу, індекс якості життя, індекс фізичної якості, індекс прогресу*. **Індекс людського розвитку** – сукупний показник розвитку людського потенціалу, який розраховується за формулою середньої арифметичної на основі індексу тривалості життя, рівня освіти і скорегованого реального ВВП на душу населення.

Індекс якості життя розраховується на основі 9 чинників: ВВП на душу населення, очікувана тривалість життя новонароджених, рейтинги політичної стабільності і безпеки, число розлучень на тисячу чоловік у рік, активність співтовариств (релігійних, торговельних та інших), клімат, безробіття, індекси політичної і цивільної свободи, співвідношення доходів чоловіків і жінок.

Реальний показник прогресу – це концепція в «зеленій економіці» та економіці добробуту, пропонується на заміну ВВП як вимір економічного зростання на такі чинники, як екологічний стан, соціальна напруга, здоров'я нації.

Аналіз концептуальних підходів до комплексної оцінки трудового потенціалу дозволив виділити найбільш прийнятні з них для умов регіону: ресурсно-рейтинговий з елементами відносного підходу до визначення показників. За цим підходом формується збалансована система суттєвих ресурсних чинників у формі працездатного населення регіону, його зайнятості та відтворення, виконуються процедури обчислення інтегральних індексів та

рейтингу регіонів. Значення індексів у рейтингах ототожнюється з трудовим потенціалом регіонів у економічній системі країни.

Характеризуючи працездатне населення, слід зазначити, що це основна частина трудових ресурсів у працездатному віці, що володіє необхідним психофізичним розвитком, знаннями і практичним досвідом, яка здатна повноцінно брати участь у фізичній та інтелектуальній праці. Працездатність безпосередньо залежить від стану здоров'я людини та інших відтворювальних чинників.

Відтворення трудових ресурсів може бути інтенсивним або екстенсивним. *Екстенсивний тип* – кількісне збільшення чисельності трудових ресурсів без зміни їх якісних характеристик. *Інтенсивний тип* – зростання якості трудових ресурсів: освітнього рівня, професійної підготовки і кваліфікації, культури, здоров'я.

Відтворення трудового потенціалу в умовах ринкової економіки формує певні пропозиції робочої сили, а використання праці починається з пред'явлення попиту на неї господарськими суб'єктами. Ринок праці розглядається як система суспільних стосунків, що забезпечують відтворення, обмін і використання трудових ресурсів. Останніми роками у формуванні чисельності населення регіонів країни різко зросло значення міграції, що сприяє обміну трудовими навичками, досвідом і знаннями, оновленню кадрів, досягненню рівноваги між попитом і пропозицією робочої сили в регіонах країни

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення трудового потенціалу.
2. Ким була закладена методологічна база дослідження трудового потенціалу?
3. Назвіть етапи формування індивідуального трудового потенціалу.
4. Назвіть фактори формування трудового потенціалу.
5. Як здійснюється оцінка трудового потенціалу?

Тема 5. Виробничий потенціал регіону

План

- 5.1. Поняття «виробничий потенціал», його дослідження та структура.
- 5.2. Оцінка виробничого потенціалу.
- 5.3. Оцінка виробничих факторів розвитку.

5.1. Поняття «виробничий потенціал», його дослідження та структура

Найвагомішою складовою економічного потенціалу є виробничий потенціал. Стан та перспективи розвитку регіону залежить передусім від рівня його економічного розвитку, зокрема від рівня розвитку сфери виробництва матеріальних і нематеріальних благ.

Основоположником розгляду питань з проблематики розвитку суспільства, виробництва та, зокрема, потенціалу був К. Маркс. На основі застосування набутих теоретичних напрацювань К. Маркса створилась нова система знань поглядів та підходів щодо тлумачення терміну «виробничий потенціал».

У працях В. Вейца та К. Г. Воблого знайшло обґрунтування поняття потенціалу виробничих сил як *потенційної можливості країни виробляти матеріальні блага для задоволення потреб населення*. Згодом С. Г. Струмилін запровадив поняття «економічний потенціал», під яким розумів *сукупну виробничу силу праці всіх працездатних членів суспільства*. Ю. М. Канигіним виробничий потенціал розглядається як *система, що включає науку, утворення і технічний потенціал виробництва*; іншими словами, це *вся сукупність факторів (інтелектуальних і матеріальних), що визначають рівень, терміни створення і масштаби поширення нових технологічних систем у суспільному виробництві*. Це визначення доповнює поняття виробничого потенціалу, запропоноване П. Г. Олдаком, він стверджував, що *категорія виробничого потенціалу відбиває найважливіші якісні характеристики досягнутого рівня розвитку суспільного виробництва і може бути представлена трьома якісно різними параметрами: утворення, наука, керування*.

Нетривіальне визначення виробничого потенціалу дає В. І. Громекой, а саме – це *єдність і взаємодія наукової, освітньої, управлінської і модернізованої частини технічних потенціалів, або це та найважливіша частина економічного потенціалу, що забезпечує розвиток науки і техніки та наступне збільшення їхніх досягнень в економіці, відіграючи тим самим вирішальну роль у її зростанні*. Автор робить спробу, ввести у визначення виробничого потенціалу такий його найважливіший аспект, як оптимальність функціонування, дієвість впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

М. С. Ільїн, під категорією виробничий потенціал розуміє *систему, що забезпечує створення і впровадження у виробничу і соціальну практику науково-технічної інформації, необхідної для підвищення економічної і соціальної ефективності всіх сфер людської діяльності у конкретних*

соціально-економічних і організаційних умовах. Автор вперше робить наголос на реальні умови функціонування інноваційної системи, не виставляючи заздалегідь певні умови ефективності її роботи. Оригінальне визначення виробничого потенціалу робить Г. Й. Жиц, що трактує цю категорію як *здатність виробничої або будь-якої іншої системи адаптуватися до змін навколишнього середовища в найбільш доцільний термін в умовах наявних ресурсних обмежень, що забезпечує наближення рівня її розвитку до аналогічного показника інших систем, прийнятих як еталон порівняння.*

Під поняттям «виробничий потенціал» можна виділити низку *елементів*, які включає в себе виробничий потенціал регіону: це *основні виробничі фонди, трудовий виробничий потенціал, матеріальні і природні ресурси.*

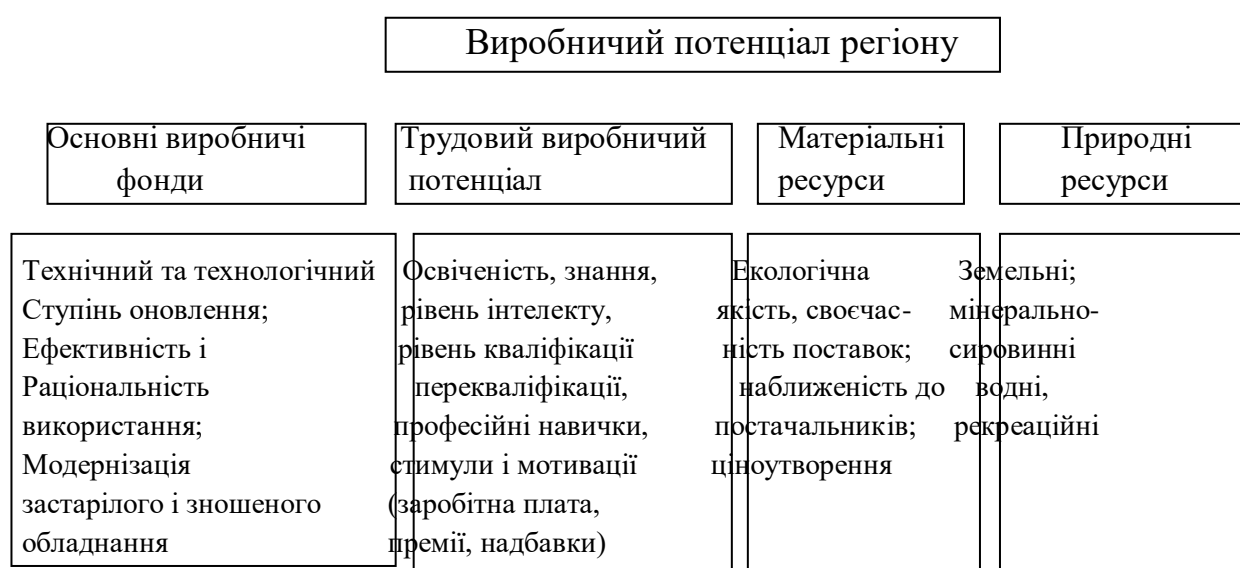

Рис. 5.1. Структура виробничого потенціалу регіону

5.2. Оцінка виробничого потенціалу

Деякі науковці ототожнюють виробничий потенціал з виробничою потужністю, пропонують в основу методики розрахунку виробничого потенціалу регіону покласти методи, що використовуються при *обчисленні величини виробничої потужності підприємства.* А саме визначення максимально можливого річного випуску продукції в заданій номенклатурі і асортименті при встановленому режимі роботи та на певному технологічному процесі, а сама *величина виробничого потенціалу регіону визначатиметься як сума виробничих потенціалів підприємств, що знаходяться в регіоні.* **Недоліком** даного підходу слід відзначити те, що він не дає змоги врахувати

ресурсної забезпеченості регіону, від кількості і якості яких залежить шляхи формування та нарощення виробничого потенціалу.

В. Н. Авдеєнко і В. А. Котлов вважають, що найбільш прийнятним і універсальним вимірником потенціалу є його ціна і вартість та пропонують загальну величину виробничого потенціалу розрахувати як *суму вартості основних фондів, промислово-виробничого персоналу, енергетичних ресурсів, виробничих технологій та інформації*. **Недоліком** даного підходу є те, що у випадку інфляційних процесів в державі недоцільно визначати рівень виробничого потенціалу регіону у вартісних одиницях виміру. Проаналізувавши підходи різних вчених до визначення виробничого потенціалу, варто зазначити, що вони є досить складними та об'ємними. Це пов'язано перш за все через труднощі оцінки параметрів, що застосовуються при визначенні рівня виробничого потенціалу регіону, оскільки вони виражаються або у великій їх кількості або у не співставності одиниць виміру.

Логвіновська С. І. пропонує визначити методика аналізу рівня виробничого потенціалу, зосереджуючи основну увагу на таких важливих аспектах як:

- максимальна сукупність ресурсів, які необхідні для формування та нарощення виробничого потенціалу регіону;
- якісна характеристика складових потенціалу, тобто його відтворювального процесу.

Оцінка та аналіз виробничого потенціалу регіону проводиться з використанням двох методів: індексного та дискримінантного. При індексному методі розрахунку виробничого потенціалу регіону, доцільно застосовувати такі показники як індекс ресурсної забезпеченості та індекс використання виробничої потужності. При дискримінантному методі розрахунку використовуємо дискримінантну функцію – лінійну комбінацію певної множини ознак, які називаються класифікаційними і на основі яких ідентифікуються класи.

5.3. Оцінка виробничих факторів розвитку

Оцінка виробничих факторів розвитку передбачає вивчення основних показників галузей господарства (обсяг продукції, що випускається, кількість зайнятих, вартість основних фондів і т.п.).

Виробнича підсистема регіону має галузеву й територіальну структури, обумовлені процесами поділу й інтеграції праці. **Галузева структура** характеризується співвідношенням у відповідних пропорціях різних

галузей або секторів економіки регіону. Дана структура визначається часткою D тієї чи іншої галузі або сектору в економіці регіону:

$$D_i = \frac{O_i}{O} * 100\%$$

де O_i – обсяг продукції, що припадає на i -ту галузь;

O – загальний обсяг виробництва даного регіону.

Галузева структура регіональної економіки також може бути визначена як частка D_{zi} зайнятого населення у відповідних галузях (секторах) економіки регіону:

$$D_i = \frac{O_i}{O} * 100\%$$

Де Z_i – чисельність зайнятих в i -й галузі (секторі) економіки;

Z – загальна чисельність зайнятих в економіці регіону.

Для характеристики ролі галузей регіону в національній економіці застосовуються *коефіцієнти спеціалізації і локалізації виробництва*.

Коефіцієнт K_{ir} спеціалізації (локалізації) виробництва i -ї галузі в регіоні r можна розрахувати двома способами:

1.

$$K_{ir} = \frac{q_{ir}}{Q_r} + \frac{q_i}{Q}$$

де q_{ir} – обсяг випуску i -ї галузі в регіоні r ;

q_i – загальний обсяг випуску i -ї галузі в країні;

Q_r – обсяг валового випуску в регіоні r ,

Q – обсяг валового випуску в країні;

2.

$$C_{ir} = \frac{a_{ir}}{a_r}$$

де C_{ir} – коефіцієнт спеціалізації виробництва i -ї галузі в регіоні r ;

a_{ir} – частка регіону r в загальному обсязі випуску i -ї галузі;

a_r – частка регіону r в загальному обсязі валового виробництва країни.

Чим більше концентрація (або локалізація) даної галузі в регіоні, тим більше значення коефіцієнта K_{ir} . Якщо $K_{ir} > 1$, то i -та галузь вважається галуззю спеціалізації регіону r .

При порівняльному аналізі галузевих структур регіонів нерідко прибігають до визначення рівня диверсифікованості, що характеризує

різноманітність у регіоні галузей економіки. При цьому величина галузевої диверсифікованості є зворотною величині галузевої концентрації. У цьому зв'язку методика виявлення обох показників єдина. Їхнє обчислення проводиться на основі зіставлення «ваги» окремих галузей у регіоні й країні в цілому.

Коефіцієнт галузевої концентрації обчислюється за формулою:

$$K_{гк} = \sum_{j=1}^n \left(\frac{P_j}{P} - \frac{C_j}{C} \right)$$

$$\frac{P_j}{P} - \frac{C_j}{C} \geq 0$$

Для усіх j , для яких

де j – індекс галузі;

P_j, C_j – чисельність зайнятих (або ж обсяг продукції, що випускається, вартість основних фондів) в j -й галузі, відповідно, у регіоні та країні в цілому;

P, C – загальна чисельність зайнятих (обсяг продукції, що випускається, вартість основних фондів) у народному господарстві, відповідно, у регіоні та країні в цілому.

Коефіцієнт галузевої диверсифікованості розраховується як величина, зворотна коефіцієнту галузевої концентрації:

$$K_{диф} = \frac{1}{K_{гк}}$$

Обидва коефіцієнти коливаються в межах від 0 до 1 (чим більше значення, тим більше, відповідно, концентрація або диверсифікованість).

Для аналізу відкритості економіки регіону за окремими галузями й товарними групами застосовуються спеціальні коефіцієнти – вивозу, ввозу й товарообміну. Якщо позначити V – вивіз продукції, m – ввіз продукції, q – обсяг виробництва продукції в регіоні, тоді коефіцієнт вивозу K (або коефіцієнт товарності регіонального виробництва).

$$K_v = \frac{v}{q}$$

коефіцієнт ввозу K_w (частка ввозу в загальному споживанні продукції в регіоні),

$$K_w = \frac{w}{q - v + w}$$

коефіцієнт товарообміну K_{v+w}

$$K_{v+w} = \frac{v + w}{q}$$

Значення коефіцієнтів вивозу та ввозу знаходяться в межах від 0 до 1, причому чим вони більше, тим більше відкритість економіки по даній галузі (або товарній групі) у відповідному напрямку (вивіз або ввіз). Значення коефіцієнта товарообміну може бути більше 1 (чим більше коефіцієнт, тим більше відкритість економіки).

Територіальну структуру виробничої підсистеми ТСЕС складають територіально-виробничі комплекси (ТВК).

ТВК формуються на підставі таких принципів:

- комплексного використання природно-ресурсного потенціалу;
- ефективності функціонування виробництва;
- територіальної єдності виробництва;
- взаємозв'язку об'єктів на певній території.

Якщо оцінювати різні галузі, що складають ТВК, то їх роль і значення визначається насамперед участю в територіальному поділі праці й характером взаємодії (комплексоутворення). Виходячи з цього, відмінності між окремими галузями залежать від низки властивостей, головними з яких є:

- рівень розвитку, масштаби й ефективність виробництва;
- відповідність виробництва місцевим, зокрема природним, умовам;
- масштаби й ефективність використання природних, матеріальних і трудових ресурсів;
- вплив виробництва на довкілля;
- характер зв'язків з іншими галузями;
- комплексоутворюючі властивості галузі;
- участь галузі та її виробництв у міжкомплексному обміні сировиною, паливом, енергією та готовою продукцією.

Оцінка різних галузей ТВК за даними ознаками дає можливість розділити їх на дві великі групи: міжрегіональні й внутрішньорегіональні. Галузі міжрегіонального значення визначають спеціалізацію комплексів, їх місце в системі поділу й інтеграції праці країни. Вони мають вирішальне значення в процесі комплексоутворення й беруть активну участь у міжрегіональному обміні. Галузі внутрішньорегіонального значення розвиваються з метою задоволення потреб ТВК. Вони забезпечують розвиток галузевої спеціалізації й створюють умови для всебічного використання всіх наявних у комплексі ресурсів.

ТВК формують виробничий потенціал регіону, який характеризується можливостями виробництва, максимального випуску продукції або послуг за

певний період при відповідних організаційно-економічних і технологічних умовах.

Оцінка виробничого потенціалу регіону здійснюється за формулою:

$$P_p = \sum_{i=j}^{i=m} = (P_i + NP_i + \Delta P_i)$$

де P_p – виробничий потенціал регіону;

m – загальна кількість підприємств;

P_i – потужності i -го підприємства даного регіону;

NP_i – недовикористані потужності i -го підприємства;

ΔP_i – приріст виробничих потужностей i -го підприємства.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення виробничого потенціалу.
2. Ким була закладена методологічна база дослідження виробничого потенціалу?
3. Назвіть елементи структури виробничого потенціалу.
4. Назвіть методики оцінки виробничого потенціалу. Які є недоліки?
5. Що таке галузева структура?
6. Для чого використовують коефіцієнти спеціалізації і локалізації виробництва?

Тема 6. Фінансовий потенціал регіону

План

- 6.1. Поняття «фінансовий потенціал», його дослідження та структура.
- 6.2. Проблеми формування фінансових ресурсів суб'єктів регіону.
- 6.3. Оцінка фінансового потенціалу регіону.

6.1. Поняття «фінансовий потенціал», його дослідження та структура

Вперше визначення поняття «фінансовий потенціал» зустрічається в роботі А. Волкова «Перспективне планування фінансових ресурсів» (1970 р.). В основі його теорії лежала теорія суспільного відтворення К. Маркса, згідно з якою виробництво за матеріально-речовим складом поділяється на засоби виробництва (фонд відшкодування і національний дохід) і предмети споживання. При цьому абсолютну вартісну величину перевищення засобів виробництва над предметами споживання А. Волков визначив фінансовий потенціал як фонд виробничого накопичення. У його складі він виділяв

абсолютний і відносний фінансовий потенціал. Абсолютний фінансовий потенціал він ототожнював з тією частиною національного доходу, яка після всіх процесів перерозподілу втілювалася у приріст виробництва. Відносний фінансовий потенціал він бачив у частці національного доходу, спрямованої на розширення процесу виробництва. Таким чином, відповідно до позиції А. Волкова, фінансовий потенціал – це приріст фінансових ресурсів, викликаний розширеним відтворенням.

Фінансовий потенціал регіону є головним інструментом реалізації регіональної соціально-економічної політики регіону, що забезпечує його стабільний розвиток шляхом сприяння розвитку виробництва, росту зайнятості населення, залученню інвестицій в економіку регіону тощо. Питанню дослідження поняття «фінансовий потенціал» приділяють увагу велика кількість провідних вітчизняних вчених. Саме *територіальному розміщенню фінансових ресурсів та взаємозв'язку із формуванням фінансового потенціалу регіонів* приділяють увагу З. В. Герасимчук, Л. О. Петкова, С. С. Шумська, В. П. Ходаківська. Такі вчені, як: В. П. Вишневський, С. Д. Герчаківський, Т. І. Єфименко, С. В. Каламбет, П. В. Мельник, Л. М. Шаблиста досліджують *вплив податкової політики на формування фінансового потенціалу регіону. А участь інститутів фінансового ринку в акумулюванні і регіональному перерозподілі фінансових ресурсів* детально розглядали О. І. Барановський, С. В. Богачов, О. В. Дзюблук, В. В. Корнеєв, Б. Л. Луців, І. О. Лютий, С. В. Науменкова та ін. У працях Г. В. Возняка, В. Г. Бороноса, М. А. Козоріза, С. С. Шумської розкривається зміст *фінансового потенціалу як соціально-економічної категорії* з його важливими складовими, які за умови їх ефективного використання забезпечують стабільний розвиток регіону. У працях С. В. Каламбета, П. В. Мельника, Л. Л. Тарангул розглянуті питання впливу *фіскальної політики на формування та використання фінансового потенціалу регіону.*

У фінансовій літературі визначення поняття «фінансового потенціалу» часто змішується з поняттями *бюджетного, податкового або інвестиційного потенціалів.* У своєму дослідженні Т. В. Дороніна фінансовий потенціал розглядає як *обсяг засобів, які об'єктивно можуть бути використані у створенні валового регіонального продукту у забезпеченні населення усіма соціально-економічними благами.*

О. Б. Кушхов та Ю. А. Корчагін фінансовий потенціал регіону розглядають як *сукупність регіональних грошових фондів, склад, структура і кількісна оцінка* яких визначають особливості регіонального розподілу

суспільного продукту і можливості внутрішнього фінансування всіх сфер діяльності в регіоні.

А. Г. Загородній та Г. Л. Вознюк стверджують, що на рівні регіону чи адміністративно-територіальної одиниці фінансовий потенціал являє собою *загальний обсяг фінансових ресурсів*, що утворюється за рахунок усіх джерел у межах адміністративно-територіальної одиниці – області, району, міста, села, селища.

Більш широко дає визначення фінансового потенціалу С. С. Шумська, яка розглядає фінансовий потенціал на рівні країни чи великого економічного району і розуміє під цим поняттям сукупність фінансових ресурсів (що є у наявності та які можуть бути мобілізовані) усіх сфер та ланок фінансової системи, що утворюються за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел, а також коштів і ресурсів із джерел, які з різних причин є недоступними чи незадіяними в межах часового періоду розгляду, що в цілому характеризують фінансові можливості як окремих суб'єктів економіки, так і країни загалом.

Однак серед авторів немає єдиної точки зору щодо сутності та складу фінансового потенціалу регіону і, як наслідок, алгоритму його оцінки та управління, що і обумовлює необхідність подальших досліджень у цьому напрямку.

Зміна сутності поняття «Фінансовий потенціал регіону» (ФПР) відбувається під впливом соціально-економічних *чинників* і під їх впливом визначається процес економічного розвитку регіону. ФПР є однією із складових частин економічного потенціалу регіону (ЕПР), який тісно взаємодіє з іншими його частинами: природно-ресурсним, виробничим та трудовим потенціалом. Займаючи одне із провідних положень, ФПР *сприяє розвитку* виробництва, росту зайнятості населення, залученню інвестицій тощо. Фінансовий потенціал регіону є головною складовою його ресурсної бази, основною умовою зміцнення фінансової забезпеченості регіону та оптимізації його ресурсної бази.

Структура, величина, особливості використання ФПР залежать від соціально-економічних умов території, а також і від суспільного розвитку. **Фінансовий потенціал регіону (ФПР)** – це сукупність власних і залучених ресурсів, спрямованих на ефективний соціально-економічний розвиток, що забезпечує фінансову стабільність і виконання стратегічно важливих для регіону завдань, а також можливостей залучення та використання цих ресурсів. *ФПР визначається сукупністю джерел фінансових коштів*, якими володіють регіональні органи влади, підприємства реального сектора економіки, фінансово-кредитні структури, домогосподарства та зовнішні джерела таких

коштів. Головне місце в структурі ФПР займають фінансові ресурси суб'єктів регіону, які невід'ємно взаємодіють з фінансово-кредитною системою, бюджетним потенціалом та інвестиціями.

Складові фінансового потенціалу мають різний ступінь складності у формуванні, функціонуванні та використанні. Кожна з наведених вище складових має різні масштаби, різний рівень стабільності з позицій як обліку, так і взагалі отримання.

Усі складові фінансового потенціалу регіону залежать від багатьох факторів як економічного (нестача фінансових ресурсів, висока вартість нововведень, високий економічний ризик), так і неекономічного характеру (недостатня юридична ефективність законодавчих і нормативно-правових документів, нерозвиненість інноваційної інфраструктури, ринку технологій), які необхідно досліджувати.

При визначенні фінансового потенціалу найбільш поширеними є два **підходи** до визначення поняття «фінансовий потенціал регіону»: *кількісний та якісний*. При першому підході «фінансовий потенціал» розглядається з кількісної сторони і визначається як сукупність фінансових ресурсів, які знаходяться в межах певної територіальної одиниці або в межах певного суб'єкта та можуть бути використанні з метою виконання певних функцій. *Другий підхід* розглядає «фінансовий потенціал» з якісного боку і вбачає здатність або можливість використати наявні фінансові ресурси. Цей підхід передбачає використання наявного фінансового потенціалу, а вже потім його приріст через використання потенційних фінансових ресурсів.

Концепція формування регіонального фінансового потенціалу спрямована на оптимізацію ресурсозабезпечення територіального економічного розвитку, підвищення результативності та конкурентоспроможності господарської діяльності регіону. Найбільш оптимальною, на наш погляд, є структура фінансового потенціалу регіону, що представлена на рис. 6.1. Така позиція поглиблює уявлення щодо впливу окремих елементів на фінансовий потенціал регіону як економічну систему мезорівня.

Запропонована структура фінансового потенціалу регіону повинна включати усі названі елементи, причому нехтування будь-яким з них не дозволить розв'язати зміст цього різноаспектного поняття. Адже зростання фінансового потенціалу регіону залежить від фінансових результатів і можливостей фінансових ресурсів суб'єктів регіону, фінансово-кредитної системи, наповненості регіональних бюджетів, фінансової спроможності населення та залучених інвестицій.

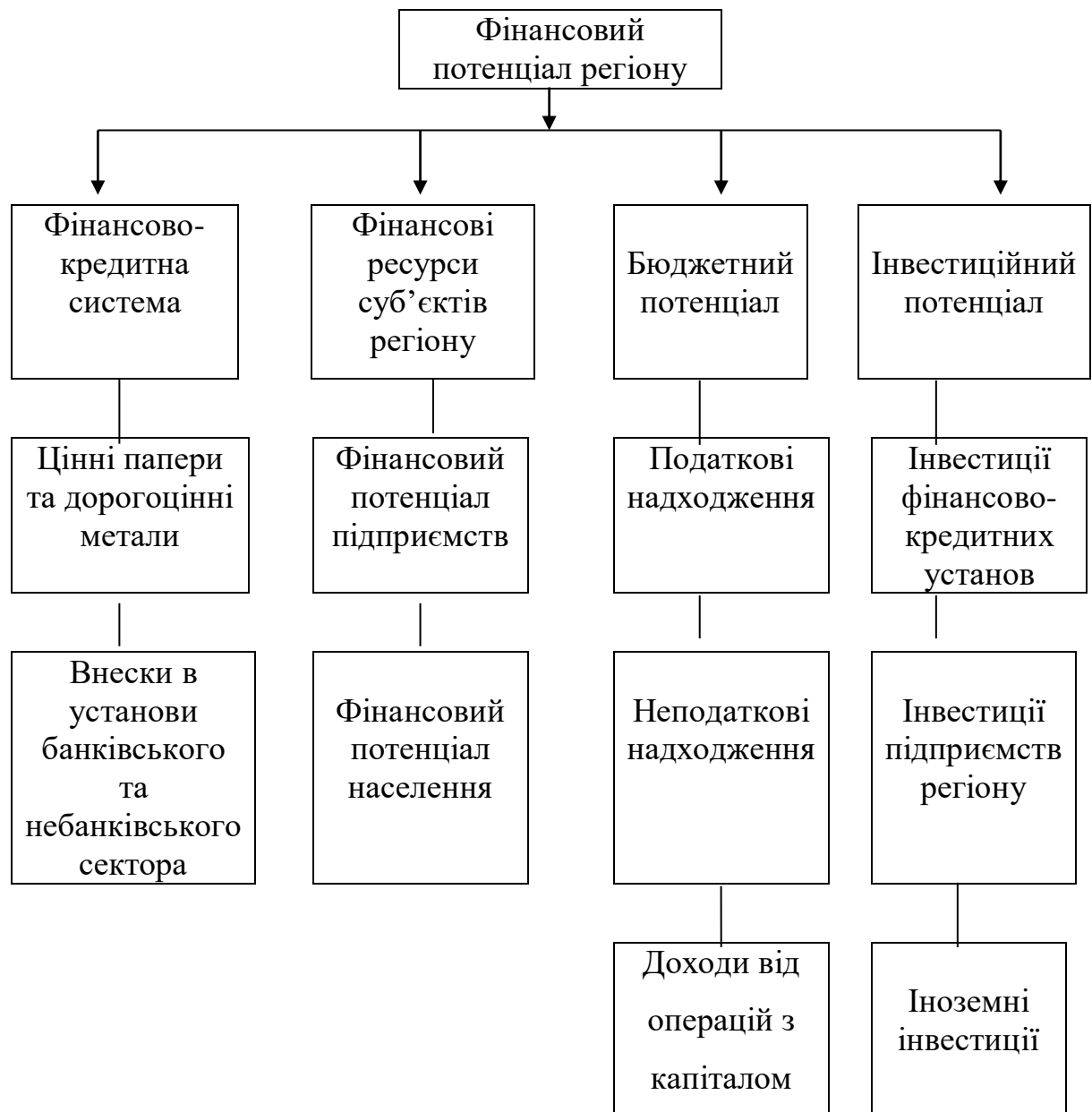

Рис. 6.1. *Складові елементи фінансового потенціалу регіону*

Фінансовий потенціал населення – забезпеченість населення регіону власними надходженнями від господарської діяльності та фінансовими ресурсами у вигляді вкладів, заощаджень і депозитів у банківській системі та інших фінансових установах.

Найбільш вагомими складовими фінансового потенціалу є податковий та бюджетний потенціал. Бюджетний потенціал території прямо залежить від її податкового потенціалу.

Бюджетний потенціал, як сукупність усіх економічних і нормативно-правових умов, сприяє отриманню максимально можливих доходів, які, в свою чергу, покривають нормативні витрати регіону, а також забезпечують їх цільове

та ефективно використання. Його можна розглядати як дослідження рівня бюджетної забезпеченості регіону і розрахувати як співвідношенням між розрахунковими податковими доходами на одного жителя, які можуть бути отримані зведеним бюджетом суб'єкта України, виходячи з рівня розвитку та структури економіки або податкової бази (податкового потенціалу) регіону та аналогічним показником у середньому за консолідованим бюджетом суб'єктів України з урахуванням структури населення, соціально-економічних, географічних та інших об'єктивних факторів та умов, що впливають на вартість надання одного і того ж обсягу державних послуг в розрахунку на одного жителя. Бюджетний потенціал має дві складові: зовнішню та внутрішню. Зовнішній бюджетний потенціал території – це можливість муніципальних органів влади здійснювати зовнішні запозичення для реалізації конкретних регіональних проектів та програм, а внутрішній бюджетний потенціал території – це доходи бюджету, які формуються внаслідок діяльності суб'єктів господарювання, що зареєстровані на цій території, а також населення, що проживає на території цього регіону.

Розглядаючи бюджетний потенціал як елемент фінансового потенціалу території варто зазначити, що з метою підвищення рівня бюджетного потенціалу території необхідно розширити базу дохідної частини бюджету. Тобто закріпити за місцевими органами влади таку кількість податків та зборів, що даватимуть змогу самофінансувати обов'язки та функції, що покладені на крайову владу.

Податковий потенціал – це обсяг надходжень податків та зборів певної території або певного суб'єкта, обчислених відповідно до чинного законодавства, який напряду залежить від сукупного доходу на душу населення, рівня сукупних оподаткованих ресурсів та валового регіонального продукту. Отже, джерелами формування податкового потенціалу є: податкові фінансові ресурси; спроможність платників податків; податкові бази та ставки.

Інвестиційний потенціал регіону за економічним змістом розглядається як сукупність інвестиційних ресурсів суб'єктів господарської діяльності, що формують комплексну базу відтворення господарчої і соціальної сфери життєдіяльності регіону на інноваційній основі з метою забезпечення стійкого економічного зростання.

Сутність інвестиційного потенціалу є результатом ефективного використання потенційних можливостей підприємства і фактором його подальшого розвитку за рахунок здійснення інвестиційної діяльності.

Фінансовий потенціал фінансово-кредитної системи уособлюється з обсягом фінансових активів, що перебувають на їх рахунках та в довірчому управлінні. Кредити банків, що надаються суб'єктам господарювання і фізичним особам в регіоні, формують частково інвестиційний потенціал. Основним джерелом утворення інвестиційного потенціалу нефінансових підприємств і організацій є обсяги отриманого ними чистого прибутку.

6.2. Проблеми формування фінансових ресурсів суб'єктів регіону

Дослідження фінансового забезпечення регіону, його динамічного розвитку залежить від існуючих проблем формування фінансових ресурсів суб'єктів регіону (реальний сектор):

- обмеженість використання власних фінансових ресурсів підприємствами;
- дефіцит банківських кредитів для промисловості та сільського господарства; високі процентні ставки за кредитами; банкрутство комерційних банків;
- відсутність прозорої структури управління;
- незадовільний інвестиційний клімат; незахищеність прав інвесторів;
- високий рівень тінізації економіки;
- бюджетний дефіцит;
- відсутність єдиної узгодженої стратегії розвитку промисловості;
- нерозвиненість альтернативних джерел фінансування промисловості;
- недосконалість нормативно-правової бази;
- невідповідність фінансової звітності міжнародним стандартам.

Таким чином, питання формування та використання фінансового потенціалу реального сектора економіки регіону, ефективного управління фінансовими потоками, пошук потенційних резервів, а також розробка дієвих механізмів мобілізації та раціонального інвестування мають важливе теоретичне та практичне значення. Процеси формування та використання фінансового потенціалу реального сектора доцільно вибудовувати на принципах ресурсного або результативного підходів, причому з позицій забезпечення власного розвитку та з позицій впливу на формування фінансового потенціалу регіону.

6.3. Оцінка фінансового потенціалу регіону

Регіональні фінанси формуються з різноманітних внутрішніх та зовнішніх джерел. *Джерела регіональних бюджетів можна класифікувати за*

категоріями власності суб'єктів управління на власні, позикові та залучені кошти.

Джерелом формування **власних фінансів** регіонів є кошти, які отримані в бюджет за рахунок діяльності територіальних органів влади, згідно їх повноважень та діяльності у сфері прийняття законодавчих, адміністративних, господарсько-економічних рішень.

Джерелом формування **позикових коштів** є фінансові ресурси, які надходять до бюджету у вигляді отриманих кредитів, випуску цінних паперів. Слід зазначити, що дані кошти розглядаються як джерела фінансування дефіциту бюджету.

Залучені джерела фінансування представляють собою кошти, які передані фізичними та юридичними особами в розпорядження територіальних органів влади для вирішення економічних та соціальних завдань, на добровільній основі.

Наявність власних доходів в достатньому обсязі дозволяє говорити про фінансову самостійності регіону.

Навпаки, недолік власних джерел фінансування призводить до необхідності залучення дотацій з бюджету вищого рівня, що визначає рівень дотаційності регіону.

Критерієм, що дозволяє кількісно оцінити фінансову самостійність регіону, можна вважати його фінансовий потенціал. З точки зору розвитку фінансової самостійності регіону, важливим є формування стійкого фінансового потенціалу провідних галузей, що визначають його господарську спеціалізацію, таких як промисловість, торгівля, сільське господарство, транспорт та ін.

Від стану фінансового потенціалу регіону залежить рівень розвитку території, її спроможність та ефективність щодо міжрегіональної співпраці, умови життя населення цієї території, на основі державного регулювання економічних та соціальних процесів за допомогою фінансового інструментарію, якій знаходиться у розпорядженні регіональних органів влади. Проте, слід зазначити, що сучасні наукові розробки в питаннях визначення сутності та складу фінансового потенціалу регіону не мають єдності думок. Слід зазначити, що фінансовий потенціал, включає в себе не тільки фінансові ресурси, які є в наявності в регіоні, а також кошти, які можуть бути залучені для ефективної діяльності регіональних органів влади. Фінансовий потенціал регіону включає в себе всі види ресурсів, за наявними документами, які використовуються, або можуть бути використані. На основі теоретичного аналізу визначення категорії

фінансовий потенціал регіону з урахуванням сучасних тенденцій у сфері децентралізації влади та розвитку економіки пропонується наступне його визначення: «*фінансовий потенціал регіону являє собою механізм генерування, розподілу і перерозподілу всіх наявних і потенційно можливих фінансових ресурсів для реалізації поставлених цілей регіонального розвитку в певний момент часу*». На основі такого визначення до фінансових можливостей відноситься показники діяльності кращих об'єктів в регіоні.

Дана методика визначається як *порівняльний підхід* щодо визначення фінансового потенціалу регіону. Підхід, який заснований на аналізі наявних та часткових потенційних фінансових ресурсів з офіційних даних, має назву *статистичного підходу*. Основним недоліком використання такого підходу є те, що він враховує офіційні дані щодо наявних фінансових ресурсів, а не враховує при цьому інформацію щодо використання фінансового потенціалу. Таке інформаційно-аналітичне забезпечення по конкретному регіону дає можливість порівняння з інформацією різних регіонів, що дає змогу використання додаткових або альтернативних можливостей для оцінки фінансового потенціалу, що лягло в основу методичного забезпечення на основі порівняльного підходу. Згідно з наведеною методикою, формується інформаційно-аналітичне забезпечення щодо генерації фінансових ресурсів тим чи іншим показником (обсяг заощаджень на душу населення, обсяг податкових надходжень з одного підприємства і т.п.). Для більш ефективного аналізу фінансового потенціалу доцільно використовувати дані не середні по країні (галузі, регіону), а максимальні значення обсягів всіх фінансових ресурсів. Наступним етапом є формування набору коригувальних коефіцієнтів, які повинні відображати особливості тієї чи іншої території. Останнім етапом є розрахунок фінансового потенціалу регіону, коли на базі показників конкретного регіону, з урахуванням потенціалу фінансових можливостей їх реалізації, визначається розмір фінансових ресурсів, які здатний генерувати конкретний регіон.

Розмір фінансового потенціалу регіону залежить від низки чинників, які залежать від сфери аналізу. Так, наприклад, при аналізі регіону, в якому найбільшим є розвиток промислової галузі на одного працівника припадає прибутку значно більше, ніж в сільському господарстві. Також необхідно враховувати особливість галузей економіки, які мають більшу доходність, такі як нафтогазова, алкогольна і тютюнова і т.п. З урахуванням методики такого підходу, доцільно визначити недоліки, а саме те, що при його використанні не враховуються чинники відмінності регіонів як за природними умовами, так і за

економічною структурою, що впливає на фінансові можливості регіонів та їх фінансових потенціал.

Поширення також набув підхід, який заснований на оцінці фінансового потенціалу регіону на основі аналізу макроекономічних показників. Сутність наведеного методу полягає у розрахунку результуючого показника фінансово-економічної стану регіону, який і використовується як основа для розрахунку фінансового потенціалу. На рівні держави таким показником є валовий внутрішній продукт (ВВП), на регіональному рівні – валовий регіональний продукт (ВРП).

Так, на думку А.Б. Ахмедова, обсяг валового регіонального продукту, який вироблено в рамках конкретного регіону є найбільш точною та узагальнюючою характеристикою його фінансового потенціалу. Саме величина ВРП характеризує максимальну величину фінансових ресурсів, які можуть бути використані на даній території. Розрахунок фінансового потенціалу регіону на основі наведеного методичного підходу за формулою:

$$\Phi ПР = \sum_{i=1}^n НБ_i * K_i * ВРП$$

де **$\Phi ПР$** – фінансовий потенціал регіону;

$НБ_i$ – національне багатство i - го елемента;

K_i – коефіцієнт ліквідності i - го елемента;

n – кількість елементів національного багатства;

$ВРП$ – валовий регіональний продукт.

Деякі автори використовують термін національне багатство, під яким розуміється фінансові ресурси у відношенні на одиницю ВРП. Щодо показників ліквідності, то вони обираються умовно, виходячи зі стандартних співвідношень. Інші автори С. М. Фролов, для визначення фінансового потенціалу регіону використовують методичний підхід, який засновано на використанні лінійної багатофакторної моделі, яка дозволяє не тільки прогнозувати величину фінансового потенціалу у майбутньому, а також оцінити номінальний розмір потенціалу, тобто максимальну здатність формування фінансових ресурсів.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення фінансового потенціалу регіону.
2. Ким була закладена методологічна база дослідження фінансового потенціалу регіону?
3. Назвіть елементи структури фінансового потенціалу регіону.

4. Назвіть проблеми формування фінансових ресурсів суб'єктів регіону.
5. Дайте визначення фінансового потенціалу населення.
6. Дайте визначення бюджетного потенціалу регіону.
7. Дайте визначення податкового потенціалу регіону.
8. Дайте визначення інвестиційного потенціалу регіону.

Тема 7. Інноваційний потенціал регіону

План

- 7.1. Сутності інноваційного потенціалу, його дослідження, структура та підходи його трактування.
- 7.2. Поняття «науковий потенціал» регіону, його складові.
- 7.3. Інтелектуальний потенціал, підходи до його трактування.
- 7.4. Оцінка інноваційного потенціалу регіону.

7.1. Сутності інноваційного потенціалу, його дослідження, структура та підходи його трактування

Під *інноваційним потенціалом* розуміється кількість економічних ресурсів, які в кожний конкретний момент суспільство може використовувати для свого розвитку. Ці ресурси розподіляються між трьома основними напрямками системи: *науково-технічним, освітнім, інвестиційним*. У результаті цього розподілу формуються: *науково-технічний потенціал* (сегмент або комплекс), *освітній потенціал* (сегмент або комплекс). Сукупність названих сегментів і формує інноваційний потенціал системи.

У виявленні сутності інноваційного потенціалу не менш цікавий підхід С. І. Кравченко й І. С. Кладченко. На їхню думку, поглиблений аналіз сутності й зміст категорії «інноваційний потенціал» цілком доцільно здійснювати, опираючись на складові категорії – «потенціал» та «інновація». З огляду на основну ознаку сутності інноваційного потенціалу як чинника економічного розвитку можна виділити шість його проявів, зрізів трактувань поняття «інноваційний потенціал».

Прихильники *першого підходу* позиціонують інноваційний потенціал як *нагромаджену визначену кількість інформації щодо результатів науково-технічних робіт, винаходів, дослідно-конструкторських розробок, прикладів нової техніки та продукту*. Цікавим є підхід спеціалістів Інституту стратегічних інновацій Росії, згідно з яким інноваційний потенціал розглядається як ядро загального підприємницького потенціалу підприємства,

органічно входячи до його складових – науково-технічної, виробничо-технологічної, фінансово-економічної сфери діяльності.

Другий підхід ототожнює інноваційний потенціал з науково-технологічним. Так, наприклад, Н. Папп під інноваційним потенціалом розуміє єдність і взаємодію наукового, освітнього, управлінського і модернізованої частки технічного потенціалу. Вітчизняний дослідник С. Ілляшенко розглядає інноваційний потенціал як підсистему більш складної категорії стверджуючи, що інноваційний потенціал це *частина економічного потенціалу, яка забезпечує розвиток науки і техніки та впровадження їх досягнень в економіку, забезпечуючи тим самим її зростання.*

На думку представників **третього підходу** Е. Марченка та М. Разумової, категорії «інноваційний потенціал» та «науково-технологічний потенціал» (НТП) знаходяться на одному рівні, однак саме в інноваційному потенціалі міститься реалізація НТП. Також ці дослідники, визначають інноваційний потенціал як *здатність, спроможність системи до трансформації фактичного порядку речей в новий стан з метою задоволення існуючих або нових потреб,* тобто інноваційний потенціал – це характеристика здатності системи до зміни, вдосконалення, прогресу. Отже, ефективне використання інноваційного потенціалу забезпечує перехід від прихованої можливості до реальної.

С. І. Архієреєв та Т. В. Тарасенко – представники **четвертого підходу**, стверджують, що інноваційний потенціал відображає можливість подальшого удосконалення інновацій, виникнення на їх основі інших інновацій, а також поширення їх на нові галузі й отримання соціоекономічного ефекту. На їхню думку, інноваційний потенціал країни є *сукупністю способів і можливостей в галузі освіти і виробництва, які втілюють новітні досягнення і НТП.* Іншими словами, інноваційний потенціал економіки країни – це сукупність науково-технічних, фінансово-економічних, виробничих, соціальних і культурно-освітніх можливостей, необхідних для забезпечення інноваційного розвитку економіки. Аналогічної думки дотримується і російський дослідник Д. Кокурін, на думку якого «інноваційний потенціал містить невикористані, приховані можливості нагромаджених ресурсів, які можуть бути задіяні для досягнення цілей економічних суб'єктів».

П'ятий підхід трактує інноваційний потенціал як «здатності різних галузей народного господарства виробляти наукомістку продукцію, що відповідає вимогам світового ринку». Вчені також відносять сюди «сукупність факторів і умов, необхідних для здійснення інвестиційного процесу».

Шостий підхід розглядає поняття інноваційного потенціалу економічної системи розкривати комплексну характеристику підприємства-новатора на відміну від окремих характеристик його діяльності, виробничого, економічного, науково-технічного, кадрового. Інноваційний потенціал характеризує стан внутрішнього середовища організації, яка включає в себе об'єктивні і суб'єктивні фактори.

7.2. Поняття «науковий потенціал» регіону, його складові

На сьогоднішній день відсутня єдність у формуванні самого поняття «науковий потенціал», не розроблено єдиних критеріїв для теоретичного обґрунтування сутності наукового потенціалу (праці Г. Доброва, А. Селезнева, В. Тонкаля, О. Шаблія, О. Шевченка, Я. Олійника, О. Трусія та ін.). Аналізуючи тлумачення досліджуваної категорії, прослідковується проблема вагомості науки чи людини, наукового, інтелектуального чи людського потенціалу. Спираючись на норми Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», який трактує *наукову діяльність* як *«інтелектуальну творчу діяльність, спрямовану на одержання і використання нових знань»*, варто **науковий потенціал** підпорядкувати саме інтелектуальному, оскільки наука і є сферою втілення інтелекту людей. Тому, науковий потенціал слід розглядати як узагальнену характеристику рівня розвитку науки, інженерної справи, техніки, можливостей і ресурсів, якими володіє суспільство для вирішення науково-технічних проблем. У формуванні наукового потенціалу можна виділити **«кількісну» та «якісну»** складові. Вони описують об'єкт НП у цілому або за окремими його складовими. Динаміка зміни характеристик наукового потенціалу регіону дозволяє виявити суттєві риси розвитку науки. Їх сукупність дає можливість, хоча і опосередковано, в окремих випадках досить об'єктивно оцінити темпи і тенденції розвитку науки країни в цілому. Важливою характеристикою наукового потенціалу є *якісна складова*. Це передусім кількість наукових працівників вищої кваліфікації – докторів і кандидатів наук. Її динаміка свідчить про ріст якісного складу наукового потенціалу регіону, що в подальшому може проявитися у висококласності виконуваних науково-дослідних робіт.

Науковий потенціал є складовою частиною інноваційного потенціалу. Саме науковий потенціал є сукупністю ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (колективу, галузі, міста тощо), що дає змогу за наявних форм організації та управління ефективно вирішувати господарські завдання. **Складовими наукового потенціалу є кадри, кошти, матеріально-технічна**

база, інформаційне забезпечення. Поняття «науковий потенціал» можна застосовувати щодо будь-якої сукупності наукових організацій (об'єднань у галузях господарства, міністерствах, відомствах), а також галузевих наукових організацій, розташованих на відповідній території.

7.3. Інтелектуальний потенціал, підходи до його трактування

Деякі науковці виділяють «інтелектуальний потенціал». Аналіз літературних джерел дозволяє виділити *три підходи* до трактування поняття «інтелектуальний потенціал»: ресурсний, функціональний та цільовий підходи.

Представники *ресурсного підходу* (В. Куценко, О. Грішнова, І. Каленюк, О. Бутнік-Сіверський, А. Красовська, А. Гадзало, В. Зінов та інші) трактують інтелектуальний потенціал як *сукупність інтелектуальних ресурсів: знання, здібності населення, система освіти, комп'ютерне забезпечення, система зв'язку, бази даних (бібліотеки та електронні системи), система науки та інтелектуальна власність.*

У рамках *функціонального підходу* досліджують дану категорію такі науковці, як Ю. Канигін, К. Матусевич, С. Вовканич, Є. Панченко, В. Орищенко, М. Долішній, О. Яновський. Сутність інтелектуального потенціалу відповідно до даного підходу полягає у *здатності економічних суб'єктів виконувати певні дії з метою відтворення їх інтелектуальних ресурсів.*

Представники *цільового підходу* (С. Мочерний, В. Прошак, О. Довгань, І. Мойсеєнко, М. Демчишин, О. Кендюхов, М. Гуревичов, О. Стефанишин, Н. Городянська, В. Гунько, В. Мурашко) при визначенні інтелектуального потенціалу акцентують увагу на *здатності сукупності інтелектуальних ресурсів досягати поставлених цілей.*

7.4. Оцінка інноваційного потенціалу регіону

У світовій практиці оцінка рівня інноваційного потенціалу здійснюється в основному на національному рівні. Найбільш використовуваними є такі показники:

1. *Індекс науково-технічного потенціалу* як складова інтегрального показника оцінки рівня конкурентоспроможності країни. Тут світовий показник національної конкурентоспроможності визначається експертами Всесвітнього економічного форуму на основі трьох складових: індексу макроекономічного середовища, індексу державних інститутів, індексу науково-технічного

потенціалу. Індекс науково-технічного потенціалу розраховується на основі наступних даних:

- число патентів на 1 млн. населення;
- позиція країни за рівнем технологічного розвитку;
- внесок іноземних інвестицій в інноваційну діяльність місцевих фірм;
- число користувачів Інтернету на 10 тис. чол. і т.д.

2. Система оцінки інноваційної активності країни з індикаторами за Європейською шкалою інновацій. З 2001 по 2003 р. система показників в HIS включала 17 індикаторів, в 2003–2004 р. – 19 індикаторів, які були розділені на чотири групи: людські ресурси для інновацій, створення нових знань; передача й застосування знань; фінансування інновацій; продажі й ринки. У 2005 р. у міжнародному рейтингу інноваційної активності EIS індикатори були розділені на 5 груп.

3. Фактори здійснення інновацій, що вимірюють структурні передумови, необхідні для розвитку інноваційного потенціалу:

- створення знань (дає оцінку рівня інвестицій у НДОКР, розглянутих як ключовий елемент для побудови ефективної економіки на базі знань);
- інновації в підприємстві (вимірюють ступінь інноваційного розвитку на рівні фірми (на мікрорівні));
- застосування інновацій (оцінює структуру зайнятості, виробництва й реалізації з інноваційної точки зору й ролі інновацій у створенні доданої вартості);
- інтелектуальна власність (дає оцінку досягнутих результатів з погляду активності патентування).

Розподіл місць у даному рейтингу проводиться на підставі інтегрального індексу, що включає п'ять вищезгаданих підлеглих індексів.

4. Система індикаторів оцінки інноваційної діяльності країн за методикою ОЕСР. На відміну від європейської системи, що оцінює інноваційний потенціал тільки розвинених країн, експерти ОЕСР наводять дані й по окремих країнах, що не є її членами. Оцінка рівня інноваційного розвитку країни відповідно до методики ОЕСР здійснюється за наступними напрямками:

- створення й поширення знань: інвестиції в знання (сума видатків на наукові дослідження й розробки, витрати на вищу освіту й програмне забезпечення); число виданих патентів; чисельність зайнятих у сфері науки й високі технології; інші;

– інформаційна економіка: інвестиції в телекомунікаційне встаткування й програмне забезпечення; число користувачів Інтернету; внесок телекомунікаційного сектора в міжнародну торгівлю; інші;

– глобальна інтеграція економічної активності; міжнародна торгівля; обсяг прямих іноземних інвестицій; інші;

– продуктивність і структура економіки: продуктивність праці по галузях; темпи росту продуктивності праці; торгівля у високотехнологічних галузях; інші.

Як вважають західні економісти, наведені показники дозволяють дати оцінку стану інноваційного потенціалу в країнах, простежити динаміку змін інноваційної активності, провадити аналіз сильних і слабких сторін окремих країн і робити висновок про ступінь розриву між ними, а також використовувати результати аналізу для вдосконалювання інноваційної політики.

У вітчизняній практиці склалося кілька підходів до оцінки інноваційного потенціалу регіону.

Рейтинговий підхід заснований на процедурі інтегрування індикаторів, що відображають найважливіші аспекти інноваційної складової соціально-економічного розвитку регіону. При цьому для одержання інтегральної характеристики, як правило, використовується *метод бальних оцінок*. Маючи просту процедуру обчислення, цей метод має свої переваги й недоліки. Насамперед рейтингові оцінки не мають високий ступінь вірогідності.

Нормативний підхід, що дозволяє за допомогою комплексу показників і шкали їхнього виміру простежити за розвитком інноваційного процесу.

Найбільш показової є методика оцінки інноваційного потенціалу, запропонована О. С. Москвіною. Алгоритм оцінки інноваційного потенціалу регіону складається із трьох етапів:

1. Опис нормативної моделі стану інноваційного потенціалу через систему кількісних і (або) якісних вимог до ресурсних і результативних характеристик потенціалу.

2. Оцінка фактичного стану інноваційного потенціалу (з обліком розробленої нормативної моделі).

3. Характеристика можливих напрямків посилення інноваційного потенціалу регіону (з урахуванням результатів проведеного аналізу).

Нормативний метод досить ефективний для досягнення поставленого завдання.

Однак його реалізація вимагає рішення наступних проблем:

- вибору системи показників, що характеризують інноваційний потенціал;
- визначення прикордонних характеристик обраних індикаторів;
- при формуванні нормативної моделі інноваційного потенціалу проведення аналізу неузгодженості його нормативних і фактичних індикаторів.

Крім цього, використання нормативного підходу обмежено рамками окремої території й не дозволяє одержати порівняльну характеристику щодо інших регіонів.

Підхід, що базується на визначенні інтегрального інноваційного потенціалу регіону, опирається на метод головних компонентів, а також на кореляційно-регресивний аналіз.

Використання інтегральних порівняльних оцінок складових інноваційного потенціалу методом головних компонентів дає можливість їхнього кількісного зіставлення за окремими великими факторами, що є більш ефективними щодо використання первинних статистичних даних.

Багатофакторний кореляційно-регресійний аналіз дозволяє зробити кількісну оцінку різних характеристик інноваційної діяльності в системі відтворювальних факторів функціонування регіону й на цій основі виявити й ранжувати за значимістю характеристики інноваційного процесу й розширеного відтворення.

Підхід, що дозволяє одержати оцінку інноваційної системи регіону на якісному рівні. Цей підхід дозволяє вирішити управлінські завдання при формуванні регіональної інноваційної системи (РІС). Накопичений досвід побудови РІС дозволив розробити методику експрес-діагностики інноваційної діяльності в регіоні.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення інноваційного потенціалу регіону.
2. Назвіть підходи його трактування інноваційного потенціалу регіону та назвіть представників.
3. Назвіть елементи структури інноваційного потенціалу регіону.
4. Назвіть основні напрямки інноваційного потенціалу регіону.
5. Дайте визначення наукового потенціалу регіону.
6. Назвіть складові наукового потенціалу.
7. Дайте визначення інтелектуального потенціалу регіону.
8. Назвіть підходи до визначення інтелектуального потенціалу регіону.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Тема 8. Економічний потенціал Північно-Західного регіону

План

- 8.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.
- 8.2. Природно-ресурсний потенціал.
- 8.3. Трудовий потенціал.
- 8.4. Виробничий потенціал.
- 8.5. Науковий потенціал.
- 8.6. Бюджет.
- 8.7. Проблеми та перспективи розвитку.

8.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку

У склад Північно-Західного регіону входять Волинська і Рівненська області. За площею він найменший (40,3 тис. км), що складає 6,7 % території України.

На території регіону проживає майже 2,2 млн. жителів, або 4,2 % населення України.

За цим показником район також є найменшим серед всіх районів.

Спеціалізацію району визначають такі галузі:

- сільське господарство і промислова переробка, насамперед, молока, м'яса, льону, картоплі та хмелю ($I_c = 1,1$);
- лісове господарство, деревообробка, лісохімічна та меблева промисловість ($I_c = 2,7$);
- хімічна промисловість ($I_c = 1,2$): виробництво азотних добрив;
- машинобудування ($I_c = 1,0$): виробництво автомобілів та електротехнічних виробів;
- виробництво електроенергії ($I_c = 2,0$).

Вигідність суспільно-географічного положення району визначають:

- прикордонне положення в зоні контактної взаємодії і стику різноманітних інтересів України, Польщі та Білорусі. Прикордонне СГП району можна розглядати як особливий ресурс, в якому закладений досить великий потенціал багатоальтернативного подальшого розвитку. Слід відмітити, що до недавнього часу прикордонному розміщенню Волинської та Рівненської

областей не надавалося ніякого значення. Ця територія фактично була «на задвірках» зовнішньоекономічних зв'язків;

– близькість до європейського ринку, що сприяє активній участі регіону в транзитному транспортному обслуговуванні експортно-імпортних перевезень України тощо;

– наявність розвинутої транспортної мережі, насамперед автомобільної та залізничної;

– розташування району в межах зон мішаних лісів та лісостепової із сприятливими агрокліматичними умовами для розвитку багатогалузевого сільського господарства.

Північно-Західний регіон охоплює незначні за масштабами території Волинської історико-етнографічної землі, що мають спільну історію господарського освоєння. Найдавніші міста на території району – Луцьк (виник як центр племінного об'єднання лучан) та Володимир-Волинський (заснований у кінці X ст. як фортеця для захисту західних кордонів Київської Русі, у той час важливий торгівельно-ремісничий та релігійний центр).

На початку XI ст. усі землі району входили до складу Київської Русі, а у період роздробленості (з XII ст.) поділені між Волинським (центр – Володимир) та Луцьким (центр – Луцьк) князівствами, які у XIII ст. разом з іншими утворили могутнє Галицько-Волинське князівство. У XII–XIII ст. виникли ряд нових міст – Дубно, Камінь-Каширський, Корець, Острог, Рівне. Під час монголо-татарського нашествия чимало міст було зруйновано.

З середини XIV ст. територія регіону опинилась під литовською владою спочатку як автономне Волинське князівство, згодом (1452 р.) як Волинське воєводство з центром у Луцьку, яке після Люблінської унії 1569 р. відійшло до Польщі.

У XIV–XVI ст. основними торговельно-ремісничими центрами були Володимир та Луцьк. Зокрема, через Володимир здійснювався експорт з українських земель збіжжя, поташу, деревини. Найважливішими промислами були залізорудний (залізодетальний), деревообробний, виробництво сукна.

У 70-х рр. XVI ст. в Острозі було відкрито першу на території України греко-слов'яно-латинську школу, а після її занепаду (XVII ст.) – Луцьку та Гоцанську братські школи, Володимирський колегіум – важливі освітні центри регіону. Після другого та третього поділів Польщі (1793, 1795 рр.) волинські землі були включені до Російської держави спочатку в складі Волинського намісництва, згодом – Волинської губернії; Луцьк, Володимир-Волинський, Дубно, Ковель, Острог та Ровно стали повітовими центрами.

У XVIII ст. поступово найважливішим на території району торговельно-ремісничим центром стало Дубно (що славалося контрактовими ярмарками), своє значення зберігали й Луцьк, Острог (торгівля хлібом, лісом). З початку XIX ст. почав занепадати видобуток болотних залізних руд.

У кінці XIX ст. на території району не було жодного міста з населенням понад 20 тис. жителів. Індустріальний підйом кінця XIX ст. слабо торкнувся території Північно-Західного району – периферійних земель на кордоні з Австро-Угорщиною. Тут надалі переважали невеликі пивоварні, тютюнові, шкіряні, суконні, цегельні та ін. підприємства. Певну роль у господарському розвитку території відіграло залізничне будівництво, зокрема, відкриття залізниць Київ – Брест (через Ковель), Ковель – Хелм – Люблін, Рівне – Луцинець (через Сарни), Луцьк – Львів. Суттєву роль у торговельних зв'язках території відігравали суходільні митниці на російсько-австрійському кордоні (серед найбільших – Радзивилівська).

Після першої світової війни ці землі було захоплено Польщею (де з 1921 р. утворювали Волинське воєводство), а 1939 р. включено до складу УРСР у межах Волинської та Ровенської (з 1991 р. – Рівненської) областей. У часи другої світової війни Рівне було столицею рейхскомісаріату «Україна».

До другої світової війни на території району спостерігався застій у господарському розвитку. У післявоєнні роки відкрито ряд машинобудівних підприємств у Луцьку та Рівному. З 1949–50 рр. розпочато експлуатацію Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. У 1950-70-х рр. збудовано ряд нових підприємств, що певною мірою змінили виробничий профіль району, зокрема, льонокомбінат, заводи азотних добрив, тракторних агрегатів у Рівному, приладо- та автомобілебудівний заводи у Луцьку тощо. З початку 1970-х рр. розпочато будівництво Рівненської АЕС. На ці ж роки припадає здійснення робіт з осушення поліських боліт.

Суттєвим чинником розвитку регіону було відкриття пункту перестановки вагонів у Ягодині у 1995 р.

Перші вищі навчальні заклади на території регіону засновано у другій половині 1940-х рр. – учительські (згодом – педагогічні) інститути у Рівному та Луцьку (останній з 1993 р. – Волинський університет).

8.2. Природно-ресурсний потенціал

Головним багатством району є агрокліматичні та лісові ресурси. Регіон добре забезпечений водними та рекреаційними ресурсами та «бідним» на мінеральну сировину (табл. 8.1–8.8).

Агрокліматичні ресурси в цілому є сприятливими для вирощування різних сільськогосподарських культур помірного поясу (зернових, льону, картоплі, хмелю, кормових тощо). Рельєф території є рівнинним, розчленованим ярами і балками. Тут знаходяться Поліська низовина, до якої приурочені заболочені ділянки, та Волинська височина. Клімат помірно-континентальний з теплим і вологим літом та м'якою зимою. Ґрунти дерново-підзолисті, сірі лісові та лучні, чорноземи опідзолені.

Запаси мінеральних ресурсів у регіоні є незначними. Паливні ресурси представлено лише запасами кам'яного вугілля Нововолинського родовища Львівсько-Волинського басейну, запаси якого майже вичерпані, та торфу (більше 300 родовищ, найбільші з яких – Турське, Цирське, Морочне), який використовується для задоволення місцевих потреб. Рудної сировини у районі немає. Нерудні ресурси мають найбільше значення. Вони представлені будівельним камінням (рожеві й сірі граніти, лабрадорити), крейдою, мергелями, каолінами, базальтами тощо. Найбільші родовища базальтів і гранітів знаходяться поблизу Костополя, крейди та вапняків – Здолбунова, глини, мергелів та лабрадоритів – на Рівненщині. Відомим є Клесівське родовище кольорового каміння (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Мінеральний потенціал Північно-Західного регіону*

Регіон, область	Види мінеральних ресурсів. %					Мінеральний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Паливно-енергетичні	Металічні	Нерудна сировина для чорної металургії	Гірничо-хімічна сировина	Будівельні матеріали	
Північно-Західний	5,2	–	–	–	94,8	1,040
Волинська	33,3	–	–	–	66,7	0,160
Рівненська	–	–	–	–	100,0	0,880
Україна	71,9	16,6	2,3	2,3	6,9	282,558

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Регіон є добре забезпеченим водними ресурсами завдяки густій річковій мережі басейну Дніпра, великій кількості озер, значним запасам підземних вод (табл. 8.2).

Таблиця 8.2

Водний потенціал Північно-Західного регіону*

Регіон, область	Потенціал водних ресурсів як «технологічної сировини» для господарського комплексу		Гідроенергетичний потенціал, %	Водний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	Усього	у т. ч. місцевого стоку		
Північно-Західний	99,4	100	0,6	5,946
Волинська	99,6	100,0	0,4	3,051
Рівненська	99,2	100,0	0,8	2,895
Україна	97,6	60,5	2,4	130,759

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Ліси і чагарники займають 35 % території. Регіон забезпечений лісосировиною, наявність якої стала базою для формування лісопереробного комплексу завершеного циклу виробництв (табл. 8.4).

Таблиця 8.3

Земельний потенціал Північно-Західного регіону*

Регіон, область	Вироблена (валова) продукція, у балах	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Оцінка 1 га сільськогосподарських угідь за загальнодержавною шкалою, бали	Земельний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Північно-Західний	112	1902,1	90	19,025
Волинська	117	1018,9	83	9,340
Рівненська	107	883,2	99	9,685
Україна	100	40107,3	100	443,839

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 8.4

Лісовий потенціал Північно-Західного регіону*

Регіон, область	Площа земель лісового фонду, тис. га	Запас насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, бали	Лісовий потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Північно-Західний	1543,2	106	86	5,591
Волинська	697,3	105	88	2,749
Рівненська	845,9	107	85	2,842
Україна	10782,2	164	100	41,699

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 8.5

Фауністичний потенціал Північно-Західного регіону*

Регіон, область	Потенціал видів фауністичних ресурсів, %			Фауністичний потенціал, % від сумарного ПРП України
	мисливських	рибних	медоносних	
Північно-Західний	3,7	6,3	90,0	0,201
Волинська	7,5	9,4	80,1	0,069
Рівненська	1,7	4,8	93,6	0,132
Україна	2,6	28,8	68,6	4,739

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Рекреаційні ресурси регіону представлено насамперед Шацькими озерами, де знаходиться одне з найбільших озер України – Світязь, лісовими ландшафтами, мінеральними водами, лікувальними грязями карстових озер (табл. 8.6.).

Рекреаційний комплекс регіону є слаборозвиненим, хоч має суттєвий потенціал, зокрема, рекреаційні можливості Шацьких озер, де розміщено ряд санаторіїв і туристичних баз.

Таблиця 8.6

Природно-рекреаційний потенціал Північно-Західного регіону*

Регіон, область	Потенційна потреба в рекреаційних територіях, тис. га	Природно-рекреаційний потенціал		
		усього, ‰ від сумарного ПРП України	у тому числі, %	
			ресурсів відпочинку і туризму	ресурсів санаторно-курортного лікування
Північно-Західний	133,2	2,728	80	20
Волинська	75,4	1,557	80	20
Рівненська	57,8	1,171	80	20
Україна	3470,5	96,406	75	25

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

У цілому інтегральний ПРП регіону є незначним і становить 3,5 % до загальноукраїнського. У компонентній структурі ПРП значно переважають земельні ресурси (55 %), великою є питома вага лісових і водних ресурсів, найвища серед інших – частка лісових ресурсів (16 %). Питома вага мінеральних ресурсів є незначною (3 %), тобто Північно-Західний регіон є одним з найменш забезпечених корисними копалинами. За розподілом ПРП на душу населення у регіоні є вищою за середні показники в Україні забезпеченість лісовими і земельними ресурсами (табл. 8.7).

Таблиця 8.7

Сумарний ПРП Північно-Західного регіону*

Регіон, область	Потенціал ресурсів, ‰						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Північно-Західний	1,040	5,946	19,025	5,591	0,201	2,728	34,531
Волинська	0,160	3,051	9,340	2,749	0,069	1,557	16,926
Рівненська	0,0880	2,895	9,685	2,842	0,132	1,171	17,605
Україна	282,558	130,759	443,839	41,699	4,739	96,406	1000,0

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 8.8

Природно-ресурсний потенціал Північно-Західного регіону, 2008 р. *

Регіон, область	Величина потенціалу, млрд. грн.						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Північно-Західний	0,281	1604	5,132	1,508	0,054	0,736	9,315
Україна	76,224	35,274	119,732	11,249	1,278	26,007	269,764

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

8.3. Трудовий потенціал

Демографічна ситуація Північно-Західного регіону характеризується непоганою народжуваністю (12285 чол.) та найнижчою смертністю серед регіонів України (15126 чол.), найвищим показником природного приросту населення (-5841). Але абсолютні їх показники в цілому є несприятливими.

За статевою структурою населення регіон відноситься до таких, де частка чоловіків (47 %) є порівняно високою (на тисячу жінок припадає 899 чоловіків). У віковій структурі населення найвищою в Україні є частка дітей та підлітків (25 %), тоді як пенсіонерів – одна з найнижчих (21 %). На кожну тисячу населення приходиться 275 пенсіонерів. Для регіону характерні міграційні скорочення населення (-1245 чол.).

Густота населення в регіоні складає 56 осіб/км². Вона є найнижчою серед регіонів України.

У регіоні знаходиться 21 місто. Це єдиний район, де є лише два великих міста, чисельність населення яких не перевищує 250 тис. Найбільшими містами є Рівне (245 тис. жителів), Луцьк (218 тис.), Ковель (72 тис.), Нововолинськ (55 тис.), Дубно (43 тис.). У цілому міське населення становить майже 50 %. Рівень урбанізації є низьким.

Для сільського розселення характерним є переважання малих сіл на підвищених вододільних ділянках і лише у південній частині – долинно-яржний тип сільських поселень.

У Північно-Західному регіоні зосереджено лише 4 % трудових ресурсів України. В їх структурі частка пенсіонерів є невисокою. Рівень зайнятості в регіоні є нижчим за середній, тому тут, відповідно, показник рівня безробіття є одним з найвищих в Україні (13 % та 10,1 %). Досить цікавою є галузева структура зайнятості населення: у сільському господарстві зайнято більше, ніж в галузях промисловості. Це свідчить про те, що район є аграрно-промисловим.

Середня заробітна плата у Волинській області у липні 2021 р. становила 11740 грн., а у Рівненській – 12866 грн.

Північно-Західний регіон є мононаціональним. Українці складають 94 % населення, росіяни – 4,5 %, білоруси – 1,0 %. На території району проживають болгары, поляки, греки та ін.

Домінуюча більшість віруючого населення Північно-Західного регіону – християни (до 98 %). При цьому частка православних є найвищою серед районів України (приблизно 70 %). Чверть віруючих – протестанти (передусім баптисти та п'ятидесятники). Рівень релігійності населення є високим.

8.4. Виробничий потенціал

Північно-Західний регіон є «молодим» аграрно-промисловим районом. У структурі господарства високою є частка зайнятих в агропромисловому та лісопереробному комплексах. При цьому частка зайнятих в машинобудуванні є найнижчою порівняно з іншими суспільно-географічними регіонами. За загальним рівнем соціально-економічного розвитку регіон відноситься до тих, що відстали у своєму розвитку. Тут знаходиться лише 3,5 % основних виробничих та 3,3 % невиробничих фондів України. Показник валової продукції промисловості на душу населення становить лише 70 % від середнього показника в Україні, а показник національного доходу на душу населення – 85 %. Середньомісячна оплата праці робітників і службовців є значно нижчою за середній рівень в державі. З 1991 року для Північно-

Західного регіону є характерним значний спад промислового та сільськогосподарського виробництва.

Виробнича сфера. Волинський лісопромисловий комплекс представлено завершеним циклом виробництв. Лісозаготівельні підприємства розміщено в поліських лісосировинних районах, деревообробні і меблеві – у Ковелі, Луцьку, Рівному, Сарнах тощо. Костопільський домобудівний комбінат виробляє стандартні житлові будинки. З 1999 р. почала працювати сірникова фабрика у Березному.

Машинобудування регіону спеціалізується на виробництві сільськогосподарської техніки (Ковель, Рівне, Квасилів (обладнання для ферм)), автомобілів, тролейбусів (Луцьк), устаткування для залізничного транспорту (Ковель), устаткування для хімічної, харчової промисловості (Рівне), електротехнічних виробів (Луцьк, Рівне).

Найважливішими центрами *харчової промисловості* є: м'ясо-молочної – Рівне, Луцьк, Ковель, Нововолинськ, Дубно, Сарни, цукрової – Володимир-Волинський, Дубно, Корець, Острог, плодоовочеконсервної – Луцьк, Володимир-Волинський, Рівне, Дубно, Острог, Рожище. В Острозі здійснюється розлив мінеральних вод. У районі розвинуто всі галузі харчової промисловості, що забезпечують життєздатність людського організму: хлібопекарська, кондитерська, круп'яна тощо.

Легка промисловість. Особливе місце посідала первинна обробка льону та виробництво лляних тканин на Рівненському льонокомбінаті. У Луцьку функціонувала меланжева фабрика. Швейні, панчішно-шкарпеткові та шкіряні вироби випускають в Луцьку, Рівному, Ковелі тощо.

Хімічна промисловість виробляє азотні добрива та предмети побутової хімії (Рівне), пластмасові вироби (Луцьк, Здолбунів), гумотехнічні вироби (Дубно).

Промисловість будівельних матеріалів спеціалізується на виробництві щебеню, цементу, залізобетонних виробів, облицювальних матеріалів. На Луцькій картонно-рубероїдній фабриці вироблялося до 40 % м'яких покрівельних матеріалів в Україні. Центром виробництва цементу та шиферу є Здолбунів. Скляні та порцеляново-фаянсові вироби випускають у Костополі та Рокитному.

Паливно-енергетична промисловість представлена вугільною, торф'яною промисловістю та електроенергетикою. *Вугільну промисловість* розміщено у межах Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Торфобрикетні

заводи функціонують у поліській частині району (Маневичі, Клесів). Основою електроенергетики є Рівненська АЕС.

Агропромисловий комплекс Північно-Західного регіону має зональні Поліську і Лісостепову спеціалізацію. Поліський АПТК спеціалізується на льоно-, картопле-, м'ясо- та молокопромисловому виробництвях з вирощуванням зернових культур. У Лісостеповому АПТК, що охоплює незначну територію південної частини регіону, розвинуто зернопродуктовий, бурякоцукровий, м'ясо-, молокопромислові та плодоовочеконсервне виробництва. Навколо Луцька і Рівного функціонують АПТК приміської спеціалізації. Господарства району реалізують восьму частину від загальної реалізації картоплі в Україні; тут виробляється по 7 % масла, м'яса та цукру. Основу АПК регіону складає сільське господарство. Загальна земельна площа району 4019 тис. га. Сільськогосподарські угіддя складають лише 48 % земельної площі, з них 70 % – рілля і 30 % – сіножаті та пасовища. Частка сільськогосподарських угідь є найнижчою серед районів України. Водночас Північно-Західний регіон має найвищу серед районів частку сіножатей і пасовищ в структурі сільськогосподарських угідь. Це пояснюється його розміщенням в межах Поліської фізико-географічної зони із сприятливими природними передумовами для наявності сіножатей і пасовищ, а отже, і розвитку тваринництва. У структурі посівних площ сільськогосподарських культур зернові займають 45 %, технічні – 5 %, овочі і картопля – 12 %, кормові – 38 %. Це типова структура посівних площ для Поліської агропромислової зони. В АПК Північно-Західного регіону сформувались і функціонують такі спеціалізовані підкомплекси: м'ясо-, молоко-, зерно-, льонопромислові, картоплепродуктовий, бурякоцукровий, плодоовочеконсервний.

Рівень розвитку сфери послуг у регіоні є низьким. Так, за вартістю побутових та платних послуг, товарообігу на душу населення регіон поряд з Подільським займає останнє місце.

Що ж до кількості об'єктів соціальної інфраструктури, то регіон є достатньо забезпеченим закладами торгівлі і громадського харчування. Забезпеченість населення житловою площею є нижчою, ніж у середньому по країні.

У Північно-Західному регіоні малою є кількість театрів (зосереджені виключно в обласних центрах) і музеїв. Відвідуваність музеїв є втричі нижчою за середній показник в Україні. На особливу увагу заслуговують Луцький та Острозький історико-культурні заповідники, Сарненський архітектурно-етнографічний комплекс під відкритим небом, парк-музей архітектури та

побуту Полісся у Ковелі, літературно-меморіальний Лесі Українки в Луцьку та музей-садиба Л. Українки в с. Колодяжне. Тут знаходиться музей історії книги та друкарства (Острог). 1985 р. створено Луцький історико-культурний заповідник республіканського значення. До його складу було включено комплекс пам'яток Старого міста. Основу заповідника створює архітектурний ансамбль Верхнього Замку (XIII–XVII ст.). На території Луцького заповідника існує ряд релігійних, зокрема, Троїцький собор (XVIII ст.), єзуїтський костюл Петра і Павла (XVII ст.), Покровська (XV ст.), Хрестовоздвиженська (XVII ст.) церкви, монастир тринітаріїв (XVIII ст.), синагога (XVII ст.) та громадських будівель, зокрема, будинок Пузини (XIV ст.) тощо.

Об'єктами туризму є такі важливі історичні центри з багатьма архітектурними пам'ятками: Луцьк, Володимир-Волинський, Острог, Корець, Дубно. Тут розміщений Шацький національний природний парк. Основними об'єктами паломництва на території району є православні монастирі, зокрема, Корецький, Зимненський (поблизу Володимира-Волинського) та ін. У Луцьку функціонує православна духовна семінарія. Медичне обслуговування має рівень нижче середнього.

У транспортному комплексі Північно-Західного регіону провідну роль відіграють залізничний та автомобільний. Довжина залізниць загального користування становить 1,2 тис. км. Пересічна їх густота є невисокою (30 км/1000 км²). Це зумовлено природними та історичними чинниками розвитку краю. Територію району перетинають залізничні магістралі Київ – Ковель – Брест, Київ – Львів, Львів – Мінськ, Київ – Здолбунів – Луцьк тощо. Найінтенсивнішими є вантажоперевезення на магістралі Київ – Здолбунів – Львів. Найважливішими залізничними вузлами є Ковель (шість напрямків), Здолбунів (три напрямки), Рівне, Сарни, Ківерці. Довжина автомобільних шляхів майже 10 тис. км. Пересічна їх густота є досить значною (270 км/1000 км²). Основні автомагістралі проходять у південній частині регіону. Вантажне судноплавство, яке є малотонажним, здійснюється по річках Горинь та Стир. Аеропорти знаходяться в Рівному та Луцьку. У південній частині регіону проходить ділянка траси нафтопроводу «Дружба», газопроводи Івацевичі – Долина, Кам'янка-Бузька – Рівне.

ВРП регіону у 2018 р. становив 142983 млн. грн.

Частка регіону в експортних поставках України є найнижчою і становить лише 1,5 %, імпорту – майже 2 %. Іноземні інвестиції, вкладені в господарство району, є незначними (2 %).

Експортуються будівельні матеріали (цемент, шифер, базальт, граніт, гнейс, щебінь), тканини, лісоматеріали, азотні добрива. продукти харчування тощо.

Імпортуються у значних обсягах паливо, чорні метали, продукція машинобудування та ін.

8.5. Науковий потенціал

Регіон є достатньо забезпеченим дошкільними закладами і школами, бібліотеками, клубами. У регіоні функціонує вісім вищих навчальних закладів, у тому числі Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк). У них навчається лише 3 % студентства України. З наукових закладів варто згадати Сарненську науково-дослідну станцію з освоєння боліт.

Наукові заклади регіону входять до складу Західного наукового центру НАНУ.

Станом на 2020 р. матеріальна база освітнього потенціалу включала 1053 дошкільних навчальних заклади (488 та 565) із кількістю 65693 місць (28417 та 37276), де виховувалося 45417 дітей. Закладів загальної середньої освіти – 1301 одиниця (694 та 607), професійно-технічних навчальних закладів – 52 одиниці (32 та 20). Мережа вищих навчальних закладів налічує 70 одиниць I–IV рівнів акредитації.

Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт за 2020 рік становили у Волинській області 10 млн. грн., а у Рівненській області – 13,8 млн. грн.

У виконанні наукових досліджень і розробок задіяно 127 осіб (Волинська область) та 253 особи (Рівненська область).

8.6. Бюджет

Волинська область. Станом на 1 вересня 2021 року до загального фонду місцевих бюджетів області надійшло 4038,8 млн. грн. власних доходів, або 103,5 % до затверджених місцевими радами показників на звітний період. Обласний бюджет за доходами загального фонду виконаний на 101 %, понад план надійшло 6,3 млн. гривень.

У порівнянні з відповідним періодом минулого року власні доходи в цілому по області зросли на 732 млн. грн., або на 22,1 %.

Надходження податку на доходи фізичних осіб, єдиного податку та плати за землю, які є основними бюджетоутворюючими платежами місцевих бюджетів області, склали відповідно 2655,5; 484,6 та 351 млн. грн. і

перевищують надходження за відповідний період минулого року на 26,1; 18,2 та 20,6 % відповідно.

Із державного бюджету до загального фонду місцевих бюджетів області перераховано 3358,7 млн. грн. міжбюджетних трансфертів, в тому числі 715,7 млн. грн. дотацій і 2643 млн. грн. субвенцій. В область у повному обсязі надійшли усі передбачені у державному бюджеті дотації та субвенції, що передаються із загального фонду бюджету.

За рахунок отриманих власних надходжень до місцевих бюджетів та трансфертів з державного бюджету у січні-серпні цього року із загального фонду місцевих бюджетів області проведено видатків в обсязі 6286,9 млн. грн., у тому числі на фінансування соціально-культурних галузей спрямовано 5296,8 млн. гривень. Зокрема, на фінансування установ та закладів освіти спрямовано 4500,7 млн. грн., охорони здоров'я – 211,8 млн. грн., соціального захисту і соціального забезпечення населення – 247,4 млн. грн, культури і мистецтва – 239,2 млн. грн. і фізичної культури і спорту – 97,7 млн. гривень.

Рівненська область. Станом на 1 вересня 2021 року до загального фонду місцевих бюджетів області надійшло 766068,7 тис. грн. власних доходів, або 100,3 % до затверджених місцевими радами показників на звітний період.

8.7. Проблеми та перспективи розвитку

Проблемами розвитку Північно-Західного регіону є:

1. Низький рівень економічного і соціального розвитку.
2. Вичерпання запасів вугілля Нововолинського родовища Львівсько-Волинського басейну, що ставить питання переспеціалізації даного регіону.
3. Занепад малих та середніх міст.
4. Радіоактивне забруднення території району, пов'язане з аварією на Чорнобильській АЕС та функціонуванням Рівненської АЕС.
5. Неправильна меліорація земель поліської частини району, внаслідок якої відбулось переосушення ґрунтів, знищення їх родючого шару і зменшення урожайності сільськогосподарських культур тощо.

Для району є характерними також проблеми загальнодержавного значення: демографічні, економічні, соціальні, екологічні.

Перспективи розвитку Північно-Західного регіону пов'язані передусім із використанням вигідності його прикордонного суспільно-географічного положення. Серед основних напрямів цього є розвиток різноманітних виробництв на основі спеціалізації і кооперування із сусідніми державами; створення міжнародних господарських об'єктів (спільних підприємств, банків

тощо); розширення прикордонної торгівлі, інфраструктури; створення СЕЗ. Важливе значення має проведення науково обґрунтованої агролісохімічної меліорації.

Територія Волинської області входить до складу єврорегіону «Буг», пріоритетними напрямками функціонування якого є туристсько-рекреаційна діяльність (на базі використання цінних рекреаційних ресурсів Шацьких озер) та охорона навколишнього середовища. Проте головна особливість єврорегіону як транзитної території пов'язана із вигідністю транспортно-географічного положення. Важливе значення має розташування міста Ковеля на перехресті важливих транспортних шляхів, що було передумовою створення спеціальної економічної зони «Інтерпорт Ковель» (Волинська область), яка має значний господарський потенціал.

Питання для самоперевірки

1. Дайте оцінку суспільно-географічного положення Північно-Західного регіону.
2. Охарактеризуйте трудовий потенціал регіону.
3. Проаналізуйте виробничий потенціал Північно-Західного регіону.
4. Охарактеризуйте науковий потенціал регіону.
5. Визначте перспективи розвитку регіону.

Тема 9. Економічний потенціал Карпатського регіону

План

- 9.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.
- 9.2. Природно-ресурсний потенціал.
- 9.3. Трудовий потенціал.
- 9.4. Виробничий потенціал.
- 9.5. Науковий потенціал.
- 9.6. Проблеми та перспективи розвитку.

9.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку

Карпатський регіон включає Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську та Чернівецьку області. Його площа становить 56,6 тис. км², або 9,4 % території України. У регіоні проживає понад 6,4 млн. жителів, або 12,7 % населення України.

Спеціалізацію регіону визначають:

- нафтова, нафтопереробна і газова промисловість (Ic=1,2);
- машинобудування: приладо-, верстатобудування, транспортне, сільськогосподарське машинобудування, випуск обладнання для нафтової і газової промисловості (Ic=1,2);
- хімічна промисловість: виробництво калійних добрив, медичних препаратів (Ic=1,4);
- лісова, деревообробна, меблева, целюлозно-паперова, лісохімічна промисловість (Ic=2,9);
- харчова промисловість (Ic=1,2);
- легка промисловість (Ic=1,1);
- рекреаційне господарство.

Вигідність суспільно-географічного положення регіону визначають:

- стратегічно вигідне пограничне з країнами Європи (Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою) положення, що дає можливість розвивати культурні, наукові, економічні та інші міжнародні зв'язки;
- розташування поблизу центру Європи;
- транспортно-географічне положення на перетині міжнародних залізниць, трубопроводів, ліній електропередач;
- сприятливе положення відносно Українських Карпат із значними рекреаційними ресурсами;
- розміщення в лісостеповій фізико-географічній зоні, що сприяє господарській діяльності населення.

Водночас найрозвинутіші в економічному відношенні регіони України (Донбас, Придніпров'я, Столичний, Причорномор'я), Польщі (Краківщина, Верхня Сілезія, Варшава), Словаччини (Братислава) знаходяться на відстані близько 500 км від головного центру району – м. Львова. Це, у свою чергу, вимагає зводити до мінімуму далекі і нераціональні перевезення, розвивати внутрірайонне кооперування.

Регіон охоплює кілька історико-етнографічних земель – Східну Галичину, Північну Буковину, Закарпаття, частину Західної Волині, що зумовило значне різноманіття історії господарського освоєння його території.

З 40-х рр. XII ст. центром галицької землі став Галич, а з 70-х рр. XIII ст. – Львів, які разом з Перемишлем (нині на території Польщі) та Звенигородом були найважливішими торговельно-ремісничими та релігійними центрами краю. Тут сформувався головний район постачання солі. Ще з XI–XII ст. солеварні Дрогобиччини забезпечували сіллю населення Наддніпрянщини.

До середини XVII ст., окрім Києва, лише Львів на території України мав населення понад 20 тис. жителів.

У XIV–XVII ст. найважливішими торговельно-ремісничими центрами були Львів, Коломия, Снятин у Галичині, Бузьк на Волині, Хотин на Буковині. Окрім промислів, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської сировини, значного розвитку набуло солеваріння у Прикарпатті (регіони Коломиї, Дрогобича, Галича) та Закарпатті. Провідною галуззю сільського господарства було тваринництво, передусім вівчарство (у передгірних та гірських регіонах Прикарпаття).

З кінця XVI ст. значно прискорився розвиток культурно-освітньої сфери. На території регіону було засновано братські школи у Львові, Рогатині, Городку, Комарному, єзуїтські – Львові, Ужгороді. 1661 р. засновано перший на території України Львівський університет. На цей час припадає і початок книгодрукування у Львові.

У XVIII ст. найважливішими торговельно-економічними центрами регіону були Львів та Броди, при чому з другої половини століття Львів почав втрачати значення найпершого на користь Бродів, які 1779 р. отримали статус вільного міста і стали важливим транзитним пунктом міжнародної торгівлі. Серед промислів зростало значення лісопильного (особливо на Буковині та Закарпатті), паперового, винокурного, суконного, а з кінця століття – виробництва горілки. Особливе значення мала наявність у Львові монетного двору. На розвитку солеваріння негативно відбилась встановлення австрійським урядом 1784 р. монополії на виробництво солі. Як наслідок, всі приватні солеварні було закрито. Найбільші ярмарки проводились у Бродах, Львові, Чернівцях, Мукачеві, Ужгороді.

У XIX ст. найбільшим містом на території регіону, основним регіональним господарським центром був Львів, кількість населення в якому за другу половину століття зросла більше, ніж удвічі (з 70 тис. жителів 1849 р. до 160 тис. 1900 р.). У місті зосереджувалось 34 з 50 промислових підприємств Східної Галичини. Серед інших значних міст – Стрий, Станіслав, Коломия, Чернівці.

У цілому впродовж XIX ст. землі регіону були відсталою у господарському відношенні окраїною Австро-Угорщини. Основою економіки залишалось сільське та лісове господарство, де в кінці століття було зайнято 75 % населення Східної Галичини та Північної Буковини, 85 % населення Закарпаття. На рівнинній частині розвивалося екстенсивне землеробство (передусім вирощування пшениці), у гірській – екстенсивне тваринництво

(передусім вівчарство). Традиційно розвиненими були солеварне (перші солеварні на парових машинах діяли у Калуші, Косові та Стебнику) та лісопилне виробництва. Майже вся деревина вивозилась за межі району, передусім на австрійські та угорські деревообробні заводи. Лісопереробку було представлено невеликою кількістю підприємств сірникової та паперової промисловості, а також кількома меблевими фабриками (зокрема «Мундус» в Ужгороді) та лісохімічними заводами (зокрема у Сваляві). З галузей харчової промисловості найрозвиненішими були спиртогорілчана, тютюнова та борошномельна. З середини XIX ст. на території Карпатського району отримала розвиток паливна, передусім нафтова промисловість.

На початку XX ст. століття Бориславський нафтовий басейн за обсягами видобутку нафти посів одне з перших місць в Європі. Проте на місці перероблялась лише третя частина видобутої нафти, решта – на австрійських та угорських підприємствах, а також експортувалась до Німеччини (через низьке мито на ввезення нафти та високе – нафтопродуктів). Як супутня певний розвиток отримала озокеритова промисловість, але до кінця століття вона практично занепала через зменшення попиту та скорочення запасів. Невеликі буровугільні шахти діяли у Золочівському, Снятинському, Коломийському і Жовківському повітах.

Металургія та машинобудування не отримали значного розвитку через низьку якість залізної руди та неконкурентоспроможність місцевих залізовиробів.

З середини XIX ст. розпочалося будівництво залізниць, зокрема, Перемишль – Львів (1861 р., перша в Україні), Львів – Чернівці, Чоп – Ужгород, Львів – Бухарест, Стрий – Станіслав, Ярослав – Сокаль тощо.

У XIX ст. на території Карпатського регіону відкрився ряд курортів, серед яких Трускавець, Моршин.

У ці часи значно розширилась мережа вищих навчальних закладів. Зокрема, відкрито Технічну академію (згодом політехнічний інститут) та Академію ветеринарної медицини у Львові, університет у Чернівцях. Засновано Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, на базі якого 1892 р. створено Наукове Товариство імені Т. Г. Шевченка – провідний науковопросвітній центр Західної України.

На початку XX ст. спостерігалась масова еміграція населення регіону до інших країн. Так, лише за 1900–1910 рр. з Галичини та Буковини виїхало 300 тис. осіб, за 1905–1914 рр. із Закарпаття – 40 тис.

У роки перебування земель району в складі Польщі, Румунії та Чехословаччини до другої світової війни для їх території характерним був застій господарського розвитку (85 % підприємств були дрібними), аграрне перенаселення і, відповідно, нова хвиля еміграції до країн Західної Європи та Північної Америки.

У кінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. на території Карпатського регіону спостерігався значний підйом у розвитку промисловості. Відкрито потужні Долинське нафтове, Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське газові родовища; збудовано нафтопереробний завод у Дрогобичі, магістральний газопровід Дашава – Київ, Добротвірську ДРЕС; розпочато експлуатацію Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. На цей час припадає виникнення нової для регіону галузі – машинобудування (Львів, Станіслав, Мукачеве, Дрогобич, Коломия, Чернівці). Подальший розвиток отримали целюлозно-паперова та легка промисловість.

Значну кількість нових вищих навчальних закладів засновано у другій половині 1940-х рр. – Ужгородський університет (1945 р., перший вуз Закарпаття), інститути у Львові, Станіславі, Чернівцях, Дрогобичі.

У 1950-80-х рр. на базі відкритих Роздольського та Яворівського родовищ сірки створено гірничохімічні комбінати, збудовано нові підприємства хімічної промисловості (Калуш, Сокаль), Бурштинську ТЕС, магістральний газопровід Уренгой – Помари – Ужгород. На початку 1960-х рр. новим явищем у вітчизняній легкій промисловості стало створення у Львові виробничих об'єднань-фірм: взуттєвого «Прогрес» та шкіряного «Світанок».

9.2. Природно-ресурсний потенціал

Карпатський регіон (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька області) займає площу в 56,6 тис. км² (або 9,4 % території України), де проживають 6,5 млн. чол. (або 12 % її населення). До території макрорайону входять Передкарпаття, Закарпаття та гірська частина (Українські Карпати), де у Закарпатській області знаходиться найвища точка України г. Говерла (2061 м).

Клімат регіону є помірно-континентальним з м'якою і недовготривалою зимою та теплим і вологим літом. У горах клімат змінюється з висотою. На полонині Плай випадає максимальна кількість опадів в Україні – 1600 мм в рік.

Міжрайонне значення мають паливні та нерудні мінеральні ресурси регіону: природний газ і нафта Передкарпатського нафтогазоносного басейну (насамперед газові родовища Дашава, Рудки, Битків та нафтові Борислав,

Долина); кам'яне вугілля Львівсько-Волинського басейну; калійні солі Передкарпаття (Калуш, Стебник); кухонна сіль (Надвірна, Рахів, Солотвин); сірка Передкарпаття (Роздол, Яворів, Немирів); вапняки (Роздол); каоліни, алуніти (Берегове); мрамур (Рахів, Ділове); скляні піски, глина; золото Мужіївського родовища в Закарпатті.

Передкарпатський нафтогазоносний басейн знаходиться на території Львівської, Івано-Франківської і Чернівецької областей. Його площа 15 тис. км². Основні поклади нафти зосереджено у Бориславсько-Покутській зоні на глибині 300–5000 м, газу – 800–2900 м. Висхідання нафти розпочато у XVII ст. До другої половини XIX ст. його здійснювали на найстарішому в Європі Бориславському промислі колодязним способом. У цілому розвідано 29 нафтових (Долинське, Орів-Уличнянське тощо) і 82 газових (Угерське, Опарське, Залужанське тощо) і нафтогазових (Битків-Бабченське, Південно-Долинське, Заводнянське тощо) родовища (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Мінеральний потенціал Карпатського регіону*

Регіон, область	Види мінеральних ресурсів. %					Мінеральний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	Паливно-енергетичні	Металічні	Нерудна сировина для чорної металургії	Гірничо-хімічна сировина	Будівельні матеріали	
Карпатський	45,4	1,6	–	33,0	20,0	11,578
Закарпатська	13,1	24,1	–	37,7	25,1	0,753
Івано-Франківська	42,1	–	–	4,04	17,5	1,676
Львівська	51,6	–	–	33,8	14,6	8,491
Чернівецька	9,3	–	–	–	9,07	0,658
Україна	71,9	16,6	2,3	2,3	6,9	282,558

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

У регіоні наявні значні запаси водних ресурсів. Найбільш водоносними річками є Дністер, Тиса, Прут, Черемош, Буг. Вони використовуються для роботи ГЕС, судноплавства (Дністер), лісосплаву (Черемош) (табл. 9.2).

Тут поширені сірі лісові, дерново-підзолисті, чорноземні ґрунти. Для гірської частини характерна висотна поясність у розміщенні ґрунтів (від сірих лісових до буроземів) (табл. 9.3).

Таблиця 9.2

Водний потенціал Карпатського регіону*

Регіон, область	Потенціал водних ресурсів як «технологічної сировини» для господарського комплексу		Гідроенергетичний потенціал, %	Водний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	Усього	у т. ч. місцевого стоку		
Карпатський	95,3	100,0	4,7	26,143
Закарпатська	92,1	100,0	7,9	7,751
Івано-Франківська	96,1	100,0	3,9	7,529
Львівська	98,1	100,0	1,9	8,539
Чернівецька	93,4	100,0	6,6	2,324
Україна	97,6	60,5	2,4	130,759

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 9.3

Земельний потенціал Карпатського регіону*

Регіон, область	Вироблена (валова) продукція, у балах	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Оцінка 1 га сільськогосподарських угідь за загальнодержавною шкалою, бали	Земельний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Карпатський	59	2597,5	96	27,585
Закарпатська	51	439,2	98	4,767
Івано-Франківська	51	542,6	91	5,453
Львівська	54	1191,1	84	11,011
Чернівецька	90	424,6	135	6,354
Україна	100	40107,3	100	443,839

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Найважливішим ресурсом регіону є ліси. Лісистість Гірських Карпат становить 40 %. Поширені такі породи, як бук, граб, смерекові (табл. 9.4).

Таблиця 9.4

Лісовий потенціал Карпатського регіону*

Регіон, область	Площа земель лісового фонду, тис. га	Запас насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, бали	Лісовий потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Карпатський	2267,9	200	146	14,042
Закарпатська	694,0	285	138	4,294
Івано-Франківська	626,0	225	143	3,983
Львівська	689,9	176	157	4,169
Чернівецька	258,0	232	141	1,596
Україна	10782,2	164	100	41,699

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 9.5

Фауністичний потенціал Карпатського регіону*

Регіон, область	Потенціал видів фауністичних ресурсів, %			Фауністичний потенціал, % від сумарного ПРП України
	мисливських	рибних	медоносних	
Карпатський	6,9	23,2	69,9	0,143
Закарпатська	9,3	9,3	84,4	0,029
Івано-Франківська	9,9	45,3	44,8	0,030
Львівська	3,7	7,3	89,0	0,066
Чернівецька	9,5	47,6	42,9	0,027
Україна	2,6	28,8	68,6	4,739

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Рекреаційні ресурси регіону представлено мінеральними водами типу «Нафтуся» у Трускавці, сірководневими в Немирові, Чернівцях, сульфатнонатрієвими в Моршині й Трускавці, типу «Нарзан» в Ужгороді, Шаяні, типу «Боржомі» в Сваляві, Полянні, типу «Єсентуки» у Драгові, Квасах тощо; лікувальними грязями Івано-Франківської і Чернівецької областей; гірськими ландшафтами, гірським повітрям.

Таблиця 9.6

Природно-рекреаційний потенціал Карпатського регіону*

Регіон, область	Потенційна потреба в рекреаційних територіях, тис. га	Природно-рекреаційний потенціал		
		усього, ‰ від сумарного ПРП України	у тому числі, %	
			ресурсів відпочинку і туризму	ресурсів санаторно-курортного лікування
Карпатський	570,2	18,086	69	31
Закарпатська	183,9	7,036	57	43
Івано-Франківська	151,5	3,929	84	16
Львівська	172,0	5,377	70	30
Чернівецька	62,8	1,744	79	21
Україна	3470,5	96,406	75	25

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Інтегральний ПРП Карпатського регіону становить майже 10 % ПРП України. У компонентній структурі ПРП значний потенціал водних, лісових і рекреаційних ресурсів; мінерально-сировинними ресурсами добре забезпечені Львівська та Івано-Франківська області. Забезпеченість в Карпатському регіоні на душу населення лісовими ресурсами є майже втричі вищою, ніж у середньому в Україні, водними і рекреаційними – у півтора рази (табл. 9.7, 9.8).

Таблиця 9.7

Сумарний ПРП Карпатського регіону*

Регіон, область	Потенціал ресурсів, ‰						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Карпатський	11,578	26,143	27,585	14,042	0,143	18,086	97,577
Закарпатська	0,753	7,751	4,767	4,294	0,020	7,036	24,621
Івано-Франківська	1,676	7,529	5,453	3,983	0,030	3,929	22,600
Львівська	8,491	8,539	11,011	4,169	0,066	5,377	37,653
Чернівецька	0,658	2,324	6,354	1,596	0,027	1,744	12,703
Україна	282,558	130,759	443,839	41,699	4,739	96,406	1000,0

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 9.8

Природно-ресурсний потенціал Карпатського регіону, 2008 р. *

Регіон, область	Величина потенціалу, млрд. грн.						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Карпатський	3,123	7,052	7,441	3,789	0,039	4,878	26,322
Україна	76,224	35,274	119,732	11,249	1,278	26,007	269,764

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

9.3. Трудовий потенціал

Демографічна ситуація Карпатського регіону характеризується вищими порівняно з іншими районами України показниками народжуваності, найнижчою смертністю. Спостерігаються показники природного скорочення населення в усіх областях. Мобільність населення є низькою, тут його міграційний приріст є найнижчим. За статевою структурою населення регіон відноситься до таких, де частка чоловіків найвища (на 1000 жінок припадає 912 чоловіків). Вікова структура населення – одна з найсприятливіших серед районів України. Діти і підлітки становлять 24 %, населення працездатного віку – 55 %, пенсіонери – 21 %. Густота населення є високою – 113 осіб/км², у тому числі найвищою у Львівській області – 126 осіб/км². Це пов'язано із позитивними тенденціями у природному відтворенні населення, що склались історично, густою мережею населених пунктів.

У регіоні знаходиться 77 міст, у тому числі чотири з чисельністю жителів понад 100 тис. Особливістю району є те, що він має одну з найвищих в Україні часток малих міст, при цьому частка міст з чисельністю жителів до 20 тис. є найвищою і становить 70 %. Найбільшими містами регіону є Львів (795 тис. жителів), Чернівці (260 тис.), Івано-Франківськ (235 тис.), Ужгород (125 тис.), Мукачеве (90 тис.).

Співвідношення міського і сільського населення є однаковим. Лише у Львівській області міських жителів більше (61%). У межах району сформувалась Львівська регіональна система розселення, ядром якої є Львівська агломерація. Для сільського розселення рівнинної частини характерним є долиннояружних тип сільських поселень.

У Карпатах переважає тип гірськодолинних сіл, що тягнуться вузькими смугами по долинах річок.

У Карпатському регіоні зосереджено 13 % трудових ресурсів України. В їх структурі значною є частка осіб післяпрацевдатного віку (10 %). Для регіону характерною є диференціація рівнів зайнятості населення. Так, у Чернівецькій області – найнижчий рівень зайнятості, у Львівській – найвищий. У регіоні спостерігається найвищий в Україні рівень безробіття (12 %).

Середня заробітна плата у Закарпатській області у липні 2021 р. становила 12745,17 грн., в Івано-Франківській – 12625,1 грн., у Львівській – 12924,42 грн., Чернівецькій – 11349,93 грн.

Для території регіону характерною є диференціація щодо етнічної структури населення. Так, Львівська та Івано-Франківська області є мононаціональними. У них українці складають більше 90 %, росіяни – 4–7 %, проживають поляки, білоруси, євреї та представники інших національностей. У Закарпатській області українців – лише 78 %, угорців – понад 12 %, значною є частка словаків, росіян, румун. В етнічній структурі населення Чернівецької області українців – 70 %, румунів – понад 10 %, молдован – 9 %, росіян – майже 7 %, євреїв – майже 2 %.

У регіоні спостерігаються значні територіальні відмінності у релігійній структурі населення. Так, у Львівській та Івано-Франківській областях більше половини віруючого населення є греко-католиками (приблизно 55 %), третя частина – православні; тут найнижчою в Україні є частка протестантів (до 5 %). У Чернівецькій області майже 60 % віруючих – православні, третя частина – протестанти. Найбільшою строкатістю відрізняється Закарпатська область. У ній низькою є частка православних (35 %), приблизно по 1/5 становлять протестанти (у тому числі – 7 % віруючих) та греко-католики, дещо

підвищеною є частка римо-католиків (до 6%) та найвищою в Україні частка прибічників неохристиянських релігій. У цілому рівень релігійності населення Карпатського району є найвищим в Україні (вдвічі вищим за середній показник).

9.4. Виробничий потенціал

У Карпатському регіоні спостерігається значна територіальна диференціація рівнів економічного і соціального розвитку. Так, Львівська область є територією вище середнього рівня економічного і соціального розвитку, Івано-Франківська і Чернівецька – нижче середнього, Закарпатська – регіоном, що відстав у своєму розвитку. В областях району, окрім Львівської, виробляється валової суспільної продукції і національного доходу на душу населення значно менше, ніж в середньому в Україні.

Відповідно Львівська область є високорозвинутою промисловою областю з підвищеною часткою зайнятих у сфері послуг, Чернівецька, Івано-Франківська та Закарпатська – аграрно-промисловими областями. Львівська область є потужною історично сформованою базою з розвинутим трудомістким машинобудуванням, легкою, харчовою, хімічною галузями промисловості. Закарпатська, Івано-Франківська і Чернівецька області мають високу питому вагу зайнятих в аграрному секторі, лісовому господарстві та деревообробці.

У Карпатському регіоні сконцентровано 9 % основних виробничих та 10 % невиробничих фондів України. Для регіону з 1991 р. характерним є значний спад сільськогосподарського і дуже значний промислового виробництва.

Виробнича сфера. *Машинобудівний комплекс.* У регіоні розвинуто неметаломісткі, але трудомісткі виробництва, оскільки він є значно віддаленим від основних металургійних баз України і має значний працересурсний потенціал досить високої кваліфікації. Машинобудування і металообробку в Карпатському районі представлено такими галузями: приладо- і верстатобудуванням з розміщенням найпотужніших підприємств в обласних центрах, виробництвом радіоелектронної, медичної апаратури, автобусів, мопедів, автотранспорту у Львові, автокранів у Дрогобичі, сільськогосподарських машин у Львові, Коломиї, Чернівцях, обладнання для легкої, харчової, нафтопереробної промисловості у Чернівцях.

Лісопромисловий комплекс регіону має завершений цикл і представлений лісовим господарством Українських Карпат, Передкарпаття та Закарпаття, деревообробкою в районах лісозаготівлі, меблевою (Львів, Ужгород, Мукачеве, Івано-Франківськ тощо), целюлозно-пареровою (Жидачів, Рахів, Львів)

промисловістю, лісохімією (Свалява, Великий Бичків, Вигода, Перечин). У регіоні знаходиться третина підприємств лісопромислового комплексу країни. Виробництво музичних інструментів (бандур, гітар) зосереджено у Львові («Трембіта»).

Хімічну промисловість представлено гірничою хімією (видобутком природної сірки в Новому Роздолі і Новояворівську та калійної і кухонної солі в Калуші, Стебнику, Солотвині); основною хімією (виробництво сірчаної кислоти, комплексних мінеральних добрив у Новому Роздолі, калійних добрив у Калуші та Стебнику); хімією органічного синтезу (виробництво штучних волокон у Сокалі, технічного вуглецю в Дашаві, поліетилену в Калуші, пластмас у Львові; лакофарбовою (Львів, Борислав, Чернівці), хіміко-фармацевтичною (Львів) промисловістю; виробництвом предметів побутової хімії.

Харчова промисловість регіону включає такі галузі з основними центрами виробництва: цукрову (Золочів, Радеків, Ходорів), плодоовочеконсервну (Чернівці, Львів, Коломия), виноробну і коньячну (Ужгород, Берегове, Середнє, Іршава), тютюнову (Львів, Берегове), соляну (Дрогобич, Долина, Солотвино), кондитерську (Львів «Світоч») розлив мінеральних вод (Трускавець, Свалява), виробництво кави (Львів «Галка»), м'ясну, молочну, маслоробну, та інші, що забезпечують щоденні потреби населення у продуктах харчування.

Легка промисловість. Важливе значення для регіону мають хутрова (Тисмениця), текстильна (льонопереробна у Стрії, Самборі, Чернівцях, Калуші), швейна, трикотажна, шкіряна, взуттєва промисловість. У Львові розміщено перопухову фабрику. У регіоні поширено виробництво художніх виробів, сувенірів з дерева, вовни, шкіри, килимів, художня вишивка (Чернівці, Хотин, Вижниця, Косів, Коломия, Яремче, Львів, Свалява). Місто Косів є центром гуцульських ремесел. У Львові розміщено ювелірний завод.

Будівельна промисловість. У Карпатському регіоні виробляються в'язучі та стінові матеріали, залізобетонні конструкції, цегла, облицювальні матеріали (плитка, мармур) тощо. Найпотужніші підприємства знаходяться в обласних центрах та ряді великих міст регіону. Закарпаття є значним постачальником будівельного каміння.

Паливно-енергетичний комплекс включає вугільну, нафтову і нафтопереробну, газову промисловість та електроенергетику. Центром вугільної промисловості є місто Червоноград, де збагачується кам'яне вугілля. В Іршавському районі Закарпаття розвинутою є буровугільна промисловість місцевого значення. Торфозробки здійснюються на Львівщині.

Нафтогазову промисловість розвинуто в регіоні Передкарпатського нафтогазоносного басейну. Нафтопереробка здійснюється на Дрогобицькому і Надвірнянському нафтопереробних заводах, у Львові, промислова переробка газу – на Бориславському газоліновому заводі. Обсяги видобутку нафти і газу в районі не забезпечують потреби його господарства. У районі працюють Бурштинська та Добротвірська ТЕС, ряд ТЕЦ, Тербле-Ріцька ГЕС.

Агропромисловий комплекс Карпатського регіону має дуже різноманітну спеціалізацію. Рівнинна частина Передкарпаття має спеціалізацію Лісостепової агропромислової зони: м'ясо-, молокопромислово, бурякоцукрову та зернопромислово з виробництвом плодоовочевої продукції. На півночі Львівщини сприятливими є умови для вирощування льону-довгунця, хмелю, картоплі. У Гірській частині розвинуто пасовищне вівчарство, скотарство і конярство, а землеробство має підсобне значення. Спеціалізацією Закарпаття є плодоовочеконсервне, виноградновиноробне, тютюново-ферментаційне, зерно-, м'ясо-, птахо-, молокопромислові виробництва. Навколо Львова, Івано-Франківська, Ужгорода та Чернівців діють АПТК приміської спеціалізації. Господарства району реалізують понад 8 % картоплі, плодів і ягід, майже по 7 % м'яса, яєць та цукрових буряків від загальної їх реалізації в Україні.

Основу АПК регіону становить сільське господарство. Загальна земельна площа району 5661 тис. га. Сільськогосподарські угіддя займають 46 %, з них рілля – 67 %, сіножаті та пасовища – 30 %. Низька частка сільськогосподарських угідь пояснюється особливостями рельєфу території. У структурі посівних площ сільськогосподарських культур частка зернових є найнижчою серед районів України – 40 %, технічних – 5 %, картоплі і овочів – 15 %. кормових – 40 %.

У регіоні сформувались такі спеціалізовані підкомплекси: м'ясо-, молокопромислові, льонопереробний, бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, тютюново-ферментаційний, виноградно-виноробний, вовнопромисловий.

Невиробнича сфера. У Карпатському регіоні низьким є рівень забезпеченості населення побутовими і платними послугами, незначним є товарообіг продовольчих і промислових товарів на душу населення. Винятком є лише Львів, де ці показники перевищують середні в Україні. При цьому в регіоні найвищою є частка підприємств побутового обслуговування, особливо в сільській місцевості, по відношенню до їх загальної кількості в Україні. Але на сьогоднішній день значна їх частина не працює, і інфраструктура ніяк не використовується. У Карпатському районі високою є частка підприємств

громадського харчування, закладів торгівлі, бібліотек, клубів, шкіл при недостатній кількості закладів дошкільного виховання.

У регіоні функціонує велика кількість театрів і музеїв. Театри розміщено у Львові (у тому числі опери та балету імені Івана Франка), Чернівцях, Івано-Франківську, Дрогобичі, Ужгороді, Мукачеве. Тут чимало залів органної музики (Львів, Самбір та ін.). Серед музеїв слід відзначити літературно-меморіальні І. Франка (Львів), О. Кобилянської, Ю. Федьковича (Чернівці), М. Черемшини (Снятин), «Русалки Дністрової» (Львів). Із специфічних відмітимо музеї історії релігії (Львів, Червоноград), української діаспори (Чернівці), лісу і сплаву (с. Синевир Закарпатської області), писанки (Коломия), історії солекопання (Солотвине), музей-аптеку (Львів) тощо. Окрему групу утворюють історико-етнографічні музеї: освіти Прикарпаття (Івано-Франківськ), народного мистецтва Гуцульщини і Покуття (Коломия), Бойківщини (Сколе) тощо.

На території регіону знаходяться національні природні парки Карпатський, Синевир, заповідники Карпатський та Розточчя.

Важливими об'єктами туризму є замки-музеї Олеський і Мукачівський та велика кількість замків, Хотинська фортеця, надзвичайно велика кількість монастирів, церков – зразків гуцульської, буковинської та інших архітектур, ратуші, Личаківський цвинтар, парки Стрийський, Великий замок у Львові, парк-альпінарій в Ужгороді. Особливе місце посідає Львівський історикоархітектурний заповідник.

На території регіону зосереджено значну кількість об'єктів паломництва, передусім відомих монастирів, серед яких – уніатські Гошівський на Івано-Франківщині, Крехівський на Львівщині тощо. У Львові знаходяться всеукраїнські центри Української греко-католицької церкви, Організації свідків Єгови; Біла Криниця (Чернівецька область) – історичний центр старообрядництва. У Львові, Івано-Франківську, Мукачеві, Крехові діють уніатські духовні семінарії.

Рівень медичного обслуговування в Карпатському регіоні є нижчим за середній в Україні, за виключенням Львова.

Основою розвитку *рекреаційного комплексу* є наявність таких ресурсів, як мінеральні води (більше 600 різних джерел), лікувальні грязі, гірські, лісові, річкові ландшафти, гірський клімат тощо. Він представлений санаторно-курортним (п'ята частина санаторіїв та пансіонатів з лікування України), туристичним (туристичні бази, екскурсійні станції) господарством, сферою відпочинку (будинки і пансіонати відпочинку). Тут сформувався Карпатський

рекреаційний регіон. Найпопулярнішими бальнеологічними курортами району є Трускавець, Моршин (Львівська область), Поляна, Шаян, Свалявська група (Закарпатська область), грязево-бальнеологічними – Немирів, Любень-Великий (Львівська область), Синяк (Закарпатська область), Черче (Івано-Франківська область), кліматичними – Яремче, Ворохта, Косів (Івано-Франківська область). Тут знаходиться Республіканська алергологічна лікарня в Солотвині, де лікування проводиться глибоко під землею у соляних шахтах. Особливістю регіону є наявність тут бази гірськолижного спорту у Ворохті.

У регіоні розвивається індустрія міжнародного туризму, основними передумовами формування якого є вдосконалення інфраструктури, підготовка кваліфікованих кадрів тощо.

Транспортний комплекс регіону представлений залізничним, автомобільним, річковим, повітряним та трубопровідним його видами. Довжина залізничних магістралей району становить 2,9 тис. км. Густота залізниць в районі є вищою, ніж в середньому в Україні, – 40 км/1000 км². Головна магістраль: Київ – Львів – Ужгород – Чоп. Тут діють пограничні станції Чоп і Мостиська. Найважливіші залізничні вузли – Львів, Чернівці, Ужгород, Івано-Франківськ, Дрогобич, Стрий, Чоп, Рава-Руська.

Довжина автомобільних шляхів з твердим покриттям дорівнює 18,5 тис. км. Густота автошляхів – одна з найвищих в Україні. Головними автомагістралями є Львів – Київ, Львів – Ужгород, Львів – Чернівці.

Річковий транспорт функціонує на Дністрі.

Аеропорти розташовано у Львові, Ужгороді, Івано-Франківську, Чернівцях.

Територією регіону проходять нафто- та газопроводи Уренгой – Помари – Ужгород, «Дружба», «Союз» тощо, етиленопровід з Угорщини до Калуша.

ВРП регіону у 2018 р. становив 547047 млн. грн.

Частка регіону в експортних поставках України незначна – майже 5 %, імпорту – 5 %. У міжрайонному обміні регіон спеціалізується на виробництві автобусів, автотранспорту, сільськогосподарських машин, приладів, калійних добрив, лісоматеріалів, меблів, паперу, винограду, вин, солі тощо. До нього завозять чавун, сталь, прокат, прилади, верстати, продукти нафтопереробки, продукцію легкої, харчової промисловості тощо.

9.5. Науковий потенціал

У Карпатському районі знаходиться 24 вищих навчальних заклади, у тому числі Львівський, Чернівецький, Ужгородський та Прикарпатський (Івано-Франківськ) університети. Тут зосереджено значний науковий потенціал.

Наукові установи регіону входять до складу Західного наукового центру НАНУ.

1951 р. у Львові створено філію Академії наук УРСР, яку 1971 р. перетворено на Західний науковий центр. Нині він об'єднує наукові установи Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької, Тернопільської, Волинської та Рівненської областей.

На території Карпатського регіону функціонують такі науково-дослідні та проектно-конструкторські інститути: українознавства, регіональних досліджень, екології Карпат, фізико-механічний, геології і геохімії гірських копалин, геологорозвідувальний, поліграфічної промисловості, епідеміології і мікробіології у Львові, організації управління і економіки нафтової і газової промисловості у Івано-Франківську, галургії у Калуші, лісового господарства і агролісомеліорації в Мукачеві тощо. Також діють астрономічна обсерваторія у Львові, Закарпатська лісодослідна станція.

Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт за 2020 рік становили у Закарпатській області 84,9 млн. грн., в Івано-Франківській області – 51,0 млн. грн., Львівській – 494,4 млн. грн., Чернівецькій – 112,1 млн. грн.

У виконанні наукових досліджень і розробок задіяно 510 осіб (Закарпатська область), 458 осіб (Івано-Франківська область), 3916 осіб (Львівська область), 552 особи (Чернівецька область).

9.6. Проблеми та перспективи розвитку

1. Раціональне використання рекреаційних і лісових ресурсів.
2. Розвиток рекреаційного комплексу.
3. Поглиблення переробки сировини, створення завершальних стадій виробництв, особливо у хімічній промисловості.
4. Територіальне розосередження екологічно шкідливих виробництв (особливо підприємств гірничо-хімічної промисловості, лісохімії), що розміщені у Передкарпатті.
5. Поглиблення диспропорцій у життєвому рівні населення гірської та рівнинної частин.
6. Рівень безробіття.

7. Дефіцит води у великих містах.

8. Використання альтернативних джерел енергії (каскад малих ГЕС на річках).

У перспективі пріоритетними галузями розвитку господарства району будуть рекреаційне господарство (перш за все пішохідний туризм, гірськолижний відпочинок), деревообробна, хімічна промисловість, сільськогосподарське виробництво, працевіткі галузі машинобудування.

Важливий напрям господарського розвитку пов'язаний із використанням потенціалу прикордонного географічного положення. Територія регіону разом з прикордонними територіями Польщі, Словаччини і Угорщини входить до складу єврорегіону «Карпати», створення якого спрямоване на вирішення проблем раціонального використання природних ресурсів, підвищення ефективності економіки, поліпшення екологічних умов та підвищення життєвого рівня населення Карпатського регіону, а також облаштування та модернізацію прикордонної інфраструктури та інфраструктури кордону, сприяння розвитку малого і середнього бізнесу тощо та Єврорегіону «Верхній Прут» (прикордонні території України, Молдови, Румунії).

Використання потенціалу транспортно-географічного положення та рекреаційного потенціалу району пов'язане із реалізацією проектів СЕЗ «Яворів», «Мостиська», «Жовква», «Курортполіс Трускавець» (Львівська область), «Закарпаття», «Європа-центр», «Чоп-Інтерпорт», «Рахів» (Закарпатська область), «Яремче» (Івано-Франківська область), «Буковина» (Чернівецька область).

Питання для самоперевірки

1. Дайте оцінку суспільно-географічного положення Карпатського регіону.
2. Охарактеризуйте трудовий потенціал регіону.
3. Проаналізуйте виробничий потенціал Карпатського регіону.
4. Охарактеризуйте науковий потенціал регіону.
5. Визначте перспективи розвитку регіону.
6. Визначте перспективні напрями розвитку господарства регіону.

Тема 10. Економічний потенціал Подільського регіону

План

10.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.

- 10.2. Природно-ресурсний потенціал.
- 10.3. Трудовий потенціал.
- 10.4. Виробничий потенціал.
- 10.5. Науковий потенціал.
- 10.6. Проблеми та перспективи розвитку.

10.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку

До складу Подільського регіону входять Вінницька, Тернопільська та Хмельницька області. Його площа 60,9 тис. км², що становить 10,1 % території України.

У Подільському регіоні проживає понад 3,8 млн. жителів (2021 р.), або 9,1 % населення України. Якщо за площею район займає четверте місце в Україні, то за кількістю населення лише сьоме, не поступаючись Центральному і Північно-Західному.

Спеціалізацією регіону є:

- сільськогосподарське виробництво: зернове, буряківництво, тваринництво та харчова промисловість (Iс=1,4);
- машинобудування і металообробка: сільськогосподарське і електротехнічне (Iс=1,1);
- легка промисловість: текстильна, трикотажна, швейна (Iс=1,1);
- промисловість будівельних матеріалів: виробництво цементу (Iс=1,3);
- хімічна промисловість: виробництво фосфатних добрив (Iс= 1,0);
- електроенергетика (Iс= 1,3).

Вигідність суспільно-географічного положення регіону визначають:

- розташування у центральній частині Правобережної України, що є сприятливим для розвитку господарства, економічних і культурних зв'язків з іншими регіонами держави;
- розміщення у сприятливих для розвитку сільського господарства агрокліматичних умовах Лісостепової зони;
- розміщення між розвиненими господарськими центрами Київ – Львів, що мають досить тісні різноманітні зв'язки;
- розташування поблизу Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну та індустріального Передкарпаття;
- прикордонне положення з Молдовою;
- розміщення на перетині залізничних і автомобільних магістралей міжнародного значення, траси магістральних газопроводів, міжнародної лінії електропередачі Вінниця – Альбертірша (Угорщина).

У складі Подільського регіону об'єднано різні історико-етнографічні землі – Південну Волинь, Західне та більшу частину Східного Поділля, що суттєво відбивається на історії господарського освоєння його території.

Здавна територію Подільського регіону перетинали важливі торговельні шляхи до Чорноморського узбережжя, Волощини, Молдови, Туреччини. Основними торговельно-ремісничими центрами у XIV–XV ст. були Кременець та Кам'янець. Основні ремесла та промисли, що набули поширення на цих землях, були пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Важливу господарську роль в межах країни відіграло виробництво поташу на Брацлавщині. Західне Поділля мало один з найвищих на території України рівень розвитку землеробства, передусім зернового господарства. Також на території регіону були поширені садівництво та виноградарство, з галузей тваринництва – скотарство та свинарство.

У XVI ст. у Почаєві засновано православний монастир (згодом Лавра) – найважливіший релігійний та просвітницький центр всієї Волині. На початку наступного століття при ньому організовано одну з найбільших на той час у Західній Україні друкарню.

У кінці XVII – на початку XVIII ст. після турецької окупації та тривалих військових дій міста на території району було значно спустошено. Найбільшим залишався Кам'янець-Подільський.

У XVIII ст. основними промислами на цих землях були винокуріння, млинарство, виробництво поташу. Серед найперших мануфактур – Тульчинська суконна, Немирівська полотняна. Поряд із старими торговельно-ремісничими центрами (Кам'янець-Подільський, Кременець) важливого значення набували нові – Бар, Могилів-Подільський, Вінниця, Шаргород, Старокостянтинів. Найбільшими ярмарковими центрами були Ярмолинці та Проскурів. Основна їх товарна продукція – зерно, худоба, сукно, полотна. У XIX ст. основним регіональним господарським центром залишався Кам'янець-Подільський, поступово втрачаючи при цьому своє торговельно-економічне значення та зосереджуючись на виконанні переважно адміністративних функцій.

Значний промисловий розвиток території припадає на другу половину XIX ст. У цей час збудовано ряд нових промислових підприємств – чавуноливарних (у Вінниці, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Ізяславі та ін., що спеціалізувались на випуску обладнання для цукрових, винокурних заводів, нескладних сільськогосподарських машин та знаряддя), цукрових (у Гайсині, Калинівці, Барі та ін.), спирто-горілчаних (у Ладижині, Немирові, Могилеві-

Подільському, Вінниці, Барі та ін.), шкіряних, цегельних заводів, тютюнових фабрик, парових млинів, суконних, деревообробних підприємств. Важливе значення мало будівництво у Вінниці суперфосфатного заводу. Найменш економічно розвиненою залишалась Тернопільщина – периферія Австро-Угорської імперії.

У сільському господарстві поряд із традиційними галузями значного розвитку набуло буряківництво.

Значну роль у господарському розвитку території Подільського регіону відіграло будівництво з кінця ХІХ ст. залізниць, зокрема, Львів – Підволочиськ (через Тернопіль), Жмеринка – Проскурів – Волочиськ, Київ – Балта (через Вінницю, Калинівку). Суттєвою була роль і Дністровської водної транспортної артерії.

Найвідомішим освітнім центром регіону залишався Кременець, де ще на початку ХІХ ст. відкрито лицей (згодом – Вища Волинська Гімназія). Зростало значення й інших міст, зокрема, Вінниці, де на початку ХХ ст. відкрито учительський інститут (згодом – педагогічний).

Порівняно з іншими регіонами промисловий розвиток Поділля у 20–30-х рр. ХХ ст. мав значно менші масштаби. Будувались переважно підприємства легкої та харчової промисловості. До другої світової війни найважливішим господарських центром цих земель стала Вінниця.

У 1920-х рр. поблизу Хмільника було відкрито мінеральні води з лікувальними властивостями, на базі яких створено перший в Україні радоновий курорт.

У 1940–50-х рр. розвивалася машинобудівна галузь, підприємства якої збудовані у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому. У 1960–70-х рр. відкрито бавовняний завод у Тернополі, нові машинобудівні підприємства у Хмельницькому, Вінниці, Ладижинська ДРЕС (з 1997 р. – ТЕС), ЛЕП Вінниця – Альбертірша, у 1980-х рр. – Хмельницька АЕС (м. Нетішин).

10.2. Природно-ресурсний потенціал

Подільський регіон знаходиться в межах Подільської височини, Придніпровської та Волинської височин відповідно у північно-східній та північно-західній частинах, Поліської низовини на крайній півночі. Рельєф території рівнинний і сприятливий для розвитку сільського господарства, транспорту.

Клімат є помірно-континентальним з м'якою зимою і теплим вологим літом. Територія району належить до вологої помірно теплої агрокліматичної зони і лише на південному сході – до недостатньо вологої теплої.

Мінеральними ресурсами регіон забезпечений недостатньо (табл. 10.1). Вони представлені такими видами:

– *нерудні*: каоліни (Глуховецьке, Турбівське, Великогадоминецьке родовища Вінницької області), граніти (вздовж річок Случ та Південний Буг, червоні граніти в Шепетівському районі), гіпс (вздовж Дністра), трепел і опока (у Кам'янець-Подільському і Ямпільському районах), що мають загальнодержавне значення і частково експортуються; мармур (поблизу Кам'янця-Подільського); вапняки і фосфорити (у Придністров'ї); мергелі (поблизу Кам'янця-Подільського, Бережан); крейда (центральна і північна частини Тернопільської області); різні глини і піски (цегельно-черепичні та гончарні у Вінницькій та Хмельницькій областях, які використовуються у порцеляново-фаянсовій промисловості);

– *паливні ресурси*, які є дуже обмеженими і мають лише місцеве значення: торф у долинах Ікви, Горині, Південного Бугу, буре вугілля Вінницької і Тернопільської областей та горючі сланці Придністров'я, які не розробляються.

Таблиця 10.1

Мінеральний потенціал Подільського регіону*

Регіон, область	Види мінеральних ресурсів. %					Мінеральний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Паливно-енергетичні	Металічні	Нерудна сировина для чорної металургії	Гірничо-хімічна сировина	Будівельні матеріали	
Подільський	4,8	–	–	–	95,2	1,943
Вінницька	6,7	–	–	–	93,3	0,753
Тернопільська	5,7	–	–	–	94,3	0,261
Хмельницька	3,0	–	–	–	97,0	0,929
Україна	71,9	16,6	2,3	2,3	6,9	282,558

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Водними ресурсами регіон забезпечений добре. Річки належать до басейнів Дніпра (Рось, Случ), Південного Бугу (Бужок, Іква), Дністра (Збруч, Смотрич, Студениця). Озер в Подільському регіоні мало. Тут розміщені Дністровське та Ладизинське водосховища (табл. 10.2).

Земельні ресурси є основним природним багатством регіону (табл. 10.3). Тут переважають сірі лісові ґрунти, на які припадає 50 % території. Чорноземи опідзолені і чорноземи типові малоґумусні займають 47 %, поширені дерново-підзолисті ґрунти. Розораність території становить від 62 % у Хмельницькій області до 70 % у Вінницькій, тобто в районі рівень освоєння земель є високим.

Таблиця 10.2

Водний потенціал Подільського регіону*

Регіон, область	Потенціал водних ресурсів як «технологічної сировини» для господарського комплексу		Гідроенергетичний потенціал, %	Водний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Усього	у т. ч. місцевого стоку		
Подільський	98,5	100,0	1,5	10,014
Вінницька	98,5	100,0	1,5	3,477
Тернопільська	98,1	100,0	1,9	2,862
Хмельницька	99,0	100,0	1,0	3,675
Україна	97,6	60,5	2,4	130,759

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 10.3

Земельний потенціал Подільського регіону*

Регіон, область	Вироблена (валова) продукція, у балах	Площа сільсько-сподарських угідь, тис. га	Оцінка 1 га сільсько-сподарських угідь за загально-державною шкалою, бали	Земельний потенціал, % від сумарного ПРП України
Подільський	178	4309,9	133	63,633
Вінницька	188	1866,0	138	28,456
Тернопільська	178	983,3	145	15,792
Хмельницька	164	1460,6	120	19,385
Україна	100	40107,3	100	443,839

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Ліси і чагарники займають близько 15 % території Подільського регіону. Вони мають передусім ґрунтозахисне, водоохоронне та рекреаційне значення (табл. 10.4, 10.5).

Таблиця 10.4

Лісовий потенціал Подільського регіону*

Регіон, область	Площа земель лісового фонду, тис. га	Запас насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, бали	Лісовий потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Подільський	844,9	125	88	3,271
Вінницька	362,6	127	73	1,275
Тернопільська	196,4	124	115	0,982
Хмельницька	285,9	124	87	1,014
Україна	10782,2	164	100	41,699

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 10.5

Фауністичний потенціал Подільського регіону*

Регіон, область	Потенціал видів фауністичних ресурсів, ‰			Фауністичний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	мисливських	рибних	медоносних	
Подільський	3,1	40,6	56,3	0,299
Вінницька	0,1	37,1	62,8	0,171
Тернопільська	6,9	24,7	68,4	0,032
Хмельницька	2,5	52,0	42,5	0,096
Україна	2,6	28,8	68,6	4,739

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Рекреаційні ресурси представлено мальовничими ландшафтами, карстовими печерами, сприятливими кліматичними умовами, лікувальними торф'яними грязями, джерелами мінеральних вод (Полонне, Немирів, Дунаївці тощо) (табл. 10.6). Радонові мінеральні води є у Хмільнику. Регіон відноситься до групи середнього рівня забезпеченості ПРП.

Таблиця 10.6

Природно-рекреаційний потенціал Подільського регіону*

Регіон, область	Потенційна потреба в рекреаційних територіях, тис. га	Природно-рекреаційний потенціал		
		усього, ‰ від сумарного ПРП України	у тому числі, ‰	
			ресурсів відпочинку і туризму	ресурсів санаторно-курортного лікування
Подільський	206,6	4,575	72	28
Вінницька	69,5	1,839	61	39
Тернопільська	58,2	1,136	79	21
Хмельницька	78,9	1,600	80	20
Україна	3470,5	96,406	75	25

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Тут знаходиться 8,4 % ПРП України. У компонентній структурі ПРП абсолютно переважають земельні ресурси (75 %) (табл. 10.7, 10.8).

Таблиця 10.7

Сумарний ПРП Подільського регіону*

Регіон, область	Потенціал ресурсів, %						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Подільський	1,943	10,014	63,633	3,271	0,299	4,575	83,755
Вінницька	0,753	3,477	28,456	1,275	0,171	1,839	35,971
Тернопільська	0,261	2,862	15,792	0,982	0,032	1,136	21,085
Хмельницька	0,929	3,675	19,385	1,014	0,096	1,600	26,699
Україна	282,558	130,759	443,839	41,699	4,739	96,406	1000,0

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 10.8

Природно-ресурсний потенціал Подільського регіону, 2008 р. *

Регіон, область	Величина потенціалу, млрд. грн.						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Подільський	0,524	2,701	14,166	0,882	0,081	1,234	22,589
Україна	76,224	35,274	119,732	11,249	1,278	26,007	269,764

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Жоден регіон у компонентній структурі не має такої високої їх частки. Забезпеченість ПРП на душу населення та ефективність його використання у Подільському регіоні є нижчими за середньоукраїнські показники.

10.3. Трудовий потенціал

Демографічна ситуація в Подільському регіоні характеризується низькою народжуваністю, яка все ж є вищою за середньоукраїнський показник, високим рівнем смертності, природним скороченням населення. В цілому показник природного скорочення населення вищий, ніж в середньому по Україні. Для населення району характерна низька мобільність.

У статевій структурі населення Подільського регіону на 1000 жінок припадає 860 чоловіків. Вікова структура населення є несприятливою. Діти і

підлітки становлять 22 %, населення працездатного віку – 52,5 %, пенсіонери – 25,5 %. У сільській місцевості частка осіб пенсійного віку досягає 35%.

Густота населення у Подільському регіоні є нижчою за середньоукраїнський показник і становить 74 особи/км². Найменшою вона є у Вінницькій області, найбільшою – у Придністров'ї. На території регіону знаходиться 46 міст. Особливістю є те, що тут відсутні міста-мільйонери та величезні міста, а питома вага малих міст є найвищою в Україні – до 90 % їх загальної кількості. Найбільшими містами району є Вінниця (390 тис. жителів), Хмельницький (260 тис.), Тернопіль (235 тис.), Кам'янець-Подільський (108 тис.), Шепетівка (52 тис.). У цілому міські жителі складають майже 50 %. Рівень урбанізації є низьким. У межах району формується Подільська система міського розселення з центром у Вінниці.

Для сільського розселення характерний долинно-яружний тип поселень з густою мережею великих і середніх сіл.

У Подільському регіоні зосереджено 9,8 % трудових ресурсів України. Особливістю району є те, що в структурі трудових ресурсів найнижчою є частка осіб працездатного віку (87 %) і найвищою – пенсіонерів (13 %). Тут спостерігається високий рівень зайнятості населення. Рівень безробіття становить 11,1 % (по Україні 9,9 %).

Середня заробітна плата у Вінницькій області у серпні 2021 р. становила 12426 грн., у Тернопільській – 11283 грн., у Хмельницькій – 12055 грн.

У структурі зайнятості населення високою є частка зайнятих у сільському господарстві (29,9 %), яка є найвищою серед регіонів України. У промисловості зайнято 11 % населення. Отже, Подільський регіон є промислово-аграрним. Подільський регіон є мононаціональним. Українці складають 91 %. Проживають представники інших національностей.

Переважає більшість населення (понад 95 %) – християни. У Вінницькій та Хмельницькій областях значно переважають православні (до 70 %), при цьому порівняно з іншими районами нижча частка протестантів (передусім баптисти та адвентисти – до 20 %) та одна з найвищих – римо-католиків (приблизно 10 %). У Тернопільській області майже половина віруючого населення – греко-католики; досить низькою є частка православних (до 40 %), більшість яких проживає у північній частині області та дуже низькою – протестантів (лише 6–7 %). Рівень релігійності населення є вищим за середньоукраїнський показник.

10.4. Виробничий потенціал

Рівень економічного і соціального розвитку Подільського регіону характеризується неоднорідністю: Вінницька область відноситься до групи нижче середнього рівня розвитку, а Тернопільська і Хмельницька області – до групи відсталих у своєму розвитку. Якщо середньоукраїнські показники прийняти за 100 %, то виробництво на душу населення у регіоні національного доходу складає лише 85 %, валового суспільного продукту – майже 90 %. Тут сконцентровано більше 7 % основних виробничих і невиробничих фондів України. З 1991 р. для Подільського регіону характерний значний спад промислового і сільськогосподарського виробництва.

За розміром середньомісячної оплати праці робітників і службовців регіон відноситься до групи із оплатою, що є значно нижчою середнього рівня в Україні.

Основу господарського комплексу Подільського регіону складають *агропромисловий комплекс, машинобудування і металообробка, хімічна промисловість та промисловість будівельних матеріалів.*

Виробнича сфера. *Машинобудування і металообробка.* Більшість підприємств даного комплексу мають середню або низьку матеріаломісткість і досить високу трудомісткість. У Подільському регіоні розвинено сільськогосподарське, електро- і радіотехнічне машинобудування, верстатобудування та виробництво устаткування для харчової промисловості. Сільськогосподарське машинобудування представлене заводами з виробництва бурякозбиральних комбайнів у Тернополі, тракторних агрегатів у Вінниці, підшипників у Шепетівці, Вінниці, рядом інших підприємств у Кам'янці-Подільському, Хмельницькому, Могилеві-Подільському тощо. Електромеханічні і кабельні заводи розміщені в Хмельницькому, Кам'янець-Подільському та Вінниці. Центрами електронного і радіотехнічного машинобудування є Хмельницький та Вінниця, електротехнічного – Кам'янець-Подільський, Тернопіль. Верстати виробляють у Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Городку, устаткування для цукрової промисловості у Калинівці, торговельне обладнання – Хмельницькому, Вінниці, Тернополі, Красилові.

Харчова промисловість. Провідне місце у Подільському регіоні належало цукровій промисловості. Тут діяло понад 60 цукрових заводів. Найпотужніші з них знаходилися у Крижополі, Гайсині, Шепетівці, Старокостянтиніві, Чорткові, Кременці. У Шепетівці працює цукрорафінадний завод. На відходах цукрової промисловості та продуктах переробки картоплі і зерна в районі діють

понад 30 підприємств спиртової промисловості, найпотужніші з них – Барський, Немирівський та Калинівський.

У регіоні добре розвинуто *молочну і маслосирробну* промисловість. Підприємства цієї галузі розміщено в обласних та багатьох районних центрах, окремих містах і селищах міського типу. Відомою є продукція Городоцького молококонсервного заводу. М'ясну промисловість представлено потужними м'ясокомбінатами у Вінниці, Хмельницькому, Шепетівці, Тернополі тощо та птахокомбінатами у Барі, Шепетівці, Кам'янці-Подільському.

Флодоовочеконсервна промисловість регіону виробляє різноманітний асортимент продукції. Найпотужніші її підприємства знаходяться у Кам'янці-Подільському, Тернополі, Барі, Вінниці, Могилеві-Подільському. Місцеве значення мають тютюново-ферментаційна (Монастириська, Кременець, Жмеринка), пивоварна, кондитерська, хлібопекарська та інші галузі харчової промисловості.

Легка промисловість. У Подільському регіоні розвинуто усі галузі легкої промисловості. Текстильну промисловість представлено виробництвом бавовняних тканин у Тернополі (одному з найпотужніших бавовноткацьких центрів України) і Кам'янці-Подільському; суконні фабрики діють у Славути та Дунаївцях, прядильно-ткацькі – у Кам'янці-Подільському, Хмільнику тощо. Ватин виробляють у Кременці. Швейна промисловість включає цілий ряд підприємств, які розміщено не лише в обласних центрах, але й майже в усіх містах району. Шкіряно-галантерейні та трикотажні вироби виготовляють у Тернополі, Хмельницькому, Вінниці. У Жмеринці працює хутрова фабрика.

У Подільському регіоні розвинуто *художні промисли*. Зокрема, гончарний промисел в Ямполі, ткацтво, вишивання, плетіння з рогами у Вінниці (виробничо-художнє об'єднання «Вінничанка»).

У Тербовлі працює фабрика ялинкових прикрас.

Хімічна промисловість. У Подільському регіоні знаходиться один з найбільших в Україні заводів з виробництва фосфатних добрив у Вінниці. Пластмасові вироби, штучну шкіру виготовляють у Тернополі, товари побутової хімії в Тернополі, Вінниці, Хмельницькому, Могилеві-Подільському, фармацевтичні вироби у Тернополі.

Промисловість будівельних матеріалів. У регіоні діють потужні гранітні кар'єри (Гніванийський, Жежелівський, Губниківський). Центрами виробництва будівельних матеріалів є Тернопіль, Хмельницький, Вінниця, Тербовля, Кам'янець-Подільський, Славути, Бережани, Ладизин, Немирів. Одним з найбільших центрів виробництва цементу в Україні є Кам'янець-Подільський.

Порцеляново-фаянсові вироби виготовляють у Тернополі та Полонному, скло і скляний посуд – у Бережанах. У Кременці працює крейдяний завод, каолінове виробництво у Глухівцях та Турбові Вінницької області.

Деревообробна і меблева промисловість. Підприємства деревообробної і меблевої промисловості розміщено у Тернополі, Хмельницькому, Вінниці, Бережанах, Кременці, Шепетівці, Ізяславі, Хмільнику, Барі тощо. Папір та картон виготовляють в смт. Понінка Хмельницької області, містах Славута та Полонне. У Вінниці працює лісотарний, а у Погребищі контейнерний заводи. На території району знаходиться підприємство лісохімічної промисловості, що виробляє каніфоль і скипидар (м. Славута). Ізяслав є відомим в Україні центром виробництва музичних інструментів.

У Вінниці розміщено Державну картографічну фабрику.

Паливно-енергетичний комплекс регіону працює на довізних вугіллі з Донбасу, нафті та природному газі Передкарпаття та Придніпров'я, використовуються також місцеві запаси торфу і гідроресурси невеликих річок. У Подільському регіоні діють Хмельницька АЕС, ряд ТЕЦ, невеликі ГЕС. Електроенергія на експорт виробляється на Ладижинській ТЕС.

Агропромисловий комплекс. АПК Подільського регіону має спеціалізацію Лісостепової агропромислової зони, що визначається м'ясо, молокопромисловим, бурякоцукровим, зернопродуктовим та плодоовочеконсервним виробництвами. Тут діють приміські АПТК навколо Тернополя, Хмельницького і Вінниці. Господарства району реалізують 1/3 цукрових буряків і по 1/6 м'яса, молока, зерна від загальної їх реалізації в Україні. Тут виробляється третя частина загальнодержавного виробництва цукру та п'ята частина масла.

Основною сферою АПК у регіоні є сільське господарство. Загальна земельна площа Подільського району становить 6094 тис. га. Сільськогосподарські угіддя займають 75 %, з них 84 % припадає на рілля і 14 % – на сіножаті та пасовища. Територія регіону є дуже розораною.

У структурі сільськогосподарських угідь зернові складають 47 %, технічні – 11 %, овочі та картопля – 8 %, кормові – 34 %. У валовій продукції сільського господарства провідне місце посідає рослинництво. Основними культурами є озима пшениця, ячмінь, зернобобові, кукурудза, гречка, овес, цукрові буряки, соняшник, конюшина, люцерна тощо. Важливою галуззю сільського господарства є садівництво Придністров'я. Тут вирощують яблука, груші, абрикоси, вишні, волоські горіхи, розвинуті також виноградарство та тютюнництво. Провідними галузями тваринництва є скотарство та свинарство,

на які припадає майже 90 % виробленої продукції тваринництва. Допоміжне значення мають птахівництво, кролівництво, бджільництво, вівчарство, рибництво, звірівництво.

В АПК Подільського району сформувались такі спеціалізовані підкомплекси: зернопромисловий, бурякоцукровий, плодоовочекон-сервний, картоплепродуктовий, тютюново-ферментаційний, м'ясо-, молоко- та птахопромислові.

Рівень розвитку *сфери обслуговування* регіону є досить низьким. Так, вартість платних послуг і товарообігу на душу населення є значно нижчою за середні показники і найнижчою в Україні поряд з Північно-Західним регіоном. У Подільському регіоні достатньою є кількість об'єктів торгівлі, громадського харчування, дошкільного виховання та шкільної освіти, клубів та бібліотек. Але це ще не гарантує високої якості отримання певних видів послуг. Значна кількість інфраструктурних об'єктів на сьогодні не виконує своїх функцій, або не задовольняє потреб споживачів. Забезпеченість населення житловою площею перевищує середній показник в Україні, а у Вінницькій області є однією з найвищих.

У Подільському регіоні сконцентровано майже 10 % музеїв України. Зокрема, літературно-меморіальні М. Коцюбинського (Вінниця), С. Руданського, М. Вовчок (Немирів), музей-садиба М. Пирогова з церквою-усипальницею (Вінниця). Серед специфічних відмітимо музей духовної культури (Почаїв). Особливе місце посідає Кам'янець-Подільський історико-архітектурний заповідник.

У регіоні кількість театрів є незначною, які знаходяться виключно в обласних центрах.

Об'єктами туризму є найбільший за площею в Україні національний природний парк Подільські Товтри, значна кількість замків (Тернопіль, Бережани, Бучач, Збараж, Кременець, Микулинці, Меджибіж, Старокостянтинів тощо) та палацово-паркових ансамблів (Немирів, Хмільник, Тульчин, Заліщики тощо), а також «міста-історії» – Кам'янець-Подільський, Ізяслав, Вінниця, Тернопіль.

На території Подільського регіону зосереджено значну кількість об'єктів паломництва – передусім православні Почаївська Лавра та Кременецький монастир, ряд уніатських монастирів на Тернопільщині, а також місць поховання відомих хасидських (іудейських) проповідників та вчителів (зокрема, у Меджибожі, Полонному, Ганнополі).

Рівень медичного обслуговування населення у регіоні є недостатнім.

Рекреаційний комплекс розвивається на базі ресурсів мінеральних вод, мальовничих ландшафтів тощо. Тут розміщено бальнеологічні курорти Хмільник та Сатанів, кліматичний курорт Заліщики на Дністрі.

У Подільському регіоні функціонують залізничний, автомобільний, річковий, повітряний, трубопровідний види **транспорту**.

Протяжність залізниць становить 2576 км, їх густота – 42 км/1000 км². По території регіону проходять такі важливі залізничні магістралі, як: Київ – Одеса, Київ – Львів, Київ – Чернівці, Одеса – Жмеринка – Львів. Основними залізничними вузлами є Вінниця, Жмеринка, Тернопіль, Козятин, Хмельницький, Шепетівка, Калинівка.

Внутрішні перевезення здійснюються автомобільним транспортом, протяжність автомобільних колій якого становить 22,1 тис. км. Територію району перетинають автомагістралі Київ – Вінниця – Хмельницький, Луцьк – Тернопіль – Чернівці.

Судноплавними у Подільському регіоні є Південний Буг та Дністер.

Аеропорти розміщено у Вінниці, Тернополі та Хмельницькому.

По території регіону проходять газопроводи «Союз» та «Уренгой – Помари – Ужгород».

На території Подільського регіону знаходяться **три мезорайони**. *Вінницький мезорегіон* сформувався на основі Вінницького господарського вузла. Його спеціалізацію визначають електроенергетика, сільськогосподарське, електротехнічне машинобудування, приладобудування, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості, виробництво мінеральних добрив, отрутохімікатів, продукції біохімії, легка (текстильна, швейна, шкіргалантерейна, хутрова) та харчова промисловість, інтенсивне сільське господарство.

Тернопільський мезорегіон сформувався на основі Тернопільського, господарського вузла. Його спеціалізацію визначають інтенсивне сільське господарство, легка (бавовняна, швейна, шкіряна, трикотажна) і харчова промисловість, сільськогосподарське та електротехнічне машинобудування, деревообробна промисловість.

Хмельницький мезорегіон сформувався на основі Хмельницького та Кам'янець-Подільського господарських вузлів, Шепетівсько-Славутського регіоноформуючого центру. Його спеціалізацію визначають електротехнічне, сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості, виробництво цементу, легка

(вовняна, швейна), меблева, лісохімічна, скляна, порцеляно-фаянсова промисловість, інтенсивне сільське господарство та харчова промисловість.

ВРП регіону у 2019 р. становив 2692143 млн. грн.

Частка регіону в експортних поставках з України є малою і становить 3 %, імпорту – 2 %. З Подільського регіону вивозять запчастини для тракторів, комбайнів, підшипники, устаткування для цукрових заводів, радіотехнічну апаратуру, бурякозбиральні комбайни, фосфатні добрива, цукор, м'ясо-молочну і плодоовочеконсервну продукцію тощо. До регіону ввозять нафту, природний газ, вугілля, продукцію машинобудування, хімічної промисловості тощо.

10.5. Науковий потенціал

У регіоні знаходяться 7 % вузів України. Серед науково-дослідних установ слід згадати НДІ кормів (Вінниця), тваринництва, ветеринарії (Тернопіль), ПКТІ світлотехнічної промисловості (Тернопіль). Особливістю є те, що наукові заклади Вінницької і Хмельницької областей входять до Північно-Західного наукового центру НАНУ, а Тернопільської області – до Західного.

Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт за 2020 рік становили у Вінницькій області 50,8 млн. грн., в Тернопільській області – 35,8 млн. грн., Хмельницькій – 10,2 млн. грн.

У виконанні наукових досліджень і розробок задіяно 449 осіб (Вінницька область), 327 осіб (Тернопільська область), 233 особи (Хмельницька область).

10.6. Проблеми та перспективи розвитку

Проблемами соціально-економічного розвитку Подільського регіону є:

1. Збереження і підвищення родючості сільськогосподарських угідь, насамперед ріллі. Необхідність вирішення цієї проблеми виникла у зв'язку із, насамперед, високою розораністю, порушенням агротехнічних прийомів, недотриманням сівозмін, недостатньою боротьбою з ерозією, обмеженим вапнуванням кислих ґрунтів тощо.

2. Зосередження в регіоні великої кількості містечок, що повільно розвиваються (зокрема, віддалених від великих господарських центрів). Це викликає необхідність здійснення комплексу заходів активізації в найперспективніших з них промислової діяльності за рахунок будівництва, реконструкції, технічного переоснащення переробних підприємств, створення цехів і філіалів заводів, розташованих у великих містах.

3. Проблема освоєння рекреаційних ресурсів Товтр.

4. Вінницька область є основною в Україні з вирощування цукрових буряків. Як правило, в світі наявність монокультури свідчить про залежність регіону. Вирощування цієї просяної культури призвело до значного зменшення гумусового шару ґрунту, з одного боку, а з іншого – до підвищення захворюваності населення.

5. Низький рівень розвитку промислового виробництва, соціальної сфери.

Характерними для Подільського регіону є і проблеми загальнодержавні – економічні, соціальні, демографічні, екологічні.

У перспективі основою розвитку регіону має залишатися інтенсивне сільськогосподарське виробництво, харчова і легка промисловість, сільськогосподарське та електротехнічне машинобудування, деревообробна та будівельна промисловість, туристичний комплекс.

Питання для самоперевірки

1. Дайте оцінку суспільно-географічного положення Подільського регіону.
2. Охарактеризуйте трудовий потенціал регіону.
3. Проаналізуйте виробничий потенціал Подільського регіону.
4. Охарактеризуйте науковий потенціал регіону.
5. Визначте перспективи розвитку регіону.
6. Визначте перспективні напрями розвитку господарства регіону.

Тема 11. Економічний потенціал Столичного регіону

План

- 11.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.
- 11.2. Природно-ресурсний потенціал.
- 11.3. Трудовий потенціал.
- 11.4. Виробничий потенціал.
- 11.5. Науковий потенціал.
- 11.6. Проблеми та перспективи розвитку.

11.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку

Столичний регіон сформувався у складі Київської, Житомирської і Чернігівської областей. Його площа 90,7 тис. км² або 14,9 % площі України. За цим показником регіон посідає друге місце в країні, поступаючись тільки Причорноморському. Столичний макрорегіон є більшим за розмірами від

таких держав, як Латвія, Литва, Австрія, і майже такий, як Португалія чи Угорщина.

На території регіону проживає 4,5 млн. осіб (2021 р.), або 10,9 % населення України. За цим показником йому належить третє місце після Донецького і Причорноморського регіонів. За кількістю населення регіон не поступається таким державам, як Грузія, Ізраїль, Данія, Швейцарія чи Азербайджан.

Столичний регіон *спеціалізується* на виробництві продукції:

– машинобудування ($I_c=1,3$), приладів, верстатів, суден, літаків, сільськогосподарської техніки, екскаваторів, мотоциклів, технологічного обладнання для легкої і харчової промисловості тощо;

– хімічної промисловості ($I_c=1,2$), хімічних волокон, пластмас, шин, лаків, фарб, фармацевтичних препаратів тощо;

– легкої промисловості ($I_c=1,6$), шовкових, лляних, вовняних тканин, швейних, трикотажних, хутрових і взуттєвих виробів тощо;

– харчової промисловості ($I_c=1,5$), м'ясної, молочної, цукрової, тощо;

– будівельної індустрії ($I_c=1,1$), будівельного і оздоблювального каміння тощо;

– лісопереробної промисловості ($I_c=1,5$), меблів, картону, паперу тощо;

– вирощуванні льону ($I_c=4,9$), картоплі ($I_c=1,8$), хмелю тощо.

У цілому територія Столичного регіону характеризується вдалим суспільногеографічним положенням. Регіон є столичним, тобто на його території знаходиться столиця України – м. Київ – головний громадський центр держави. Київ є багатофункціональною столицею поліцентричної держави з чітко вираженою перевагою загальнонаціональних функцій порівняно з іншими громадськими центрами держави (Харків, Одеса, Львів). Він виконує такі столичні функції:

– управління політичним, соціальним, культурним та економічним життям. В столиці знаходяться найвищі органи влади (Секретаріат президента, парламент, уряд, Верховний суд), осередки політичних сил (партій, рухів, громадсько-політичних об'єднань) тощо;

– репрезентативну. Тут знаходяться іноземні представництва (посольства, консульства, місії), проводяться зустрічі державних діячів з представниками інших країн, міжнародні форуми, виставки, вернісажі, розміщено наукові (НАН України та ін.), релігійні, військові, мистецькі (спілки письменників, композиторів та ін.) структури;

– інформаційну, що формується на основі попередніх і створює умови для повноцінного функціонування всіх столичних структур засобами радіо, телебачення, преси. У місті знаходиться широка мережа інформаційних каналів (міжнародні інформаційні центри, прес-служби тощо).

Столичність є потужним фактором розвитку не лише самого міста Києва, але й Столичного району в цілому. Поки що столичність Києва не має чітко вираженого впливу на територіальну організацію господарства району. Виключеннями є аеропорт Бориспіль, дачна зона для іноземних дипломатів у Пущі-Водиці та ін.

Водночас не можна не відмітити те, що Київ, як столиця, має ряд недоліків розташування. Так, у макроположенні місто зміщене на північ до Білорусі та Росії, у мікроположенні знаходиться безпосередньо близько до 30-км зони ЧАЕС.

У природно-географічному відношенні положення Столичного регіону характеризується пограничністю, перехідністю з Поліської до Лісостепової зони, які мають сприятливі умови для проживання і господарської діяльності населення.

Транспортно-географічне положення регіону є дуже вигідним. Регіон розміщений на перехресті міжнародних транспортних магістралей – залізничних, трубопровідних, автомобільних, повітряних.

Сусідське положення регіону визначається тим, що він межує одночасно з розвиненими і слаборозвиненими територіями суміжних регіонів. Основні промислові центри України (Донбас, Придніпров'я, Харків) перебувають на відстані не менше 500 км від Києва. Це вимагає зведення до мінімуму нераціональних перевезень сировини і палива, що суттєво впливає на спеціалізацію району.

Еколого-географічне положення макро регіону не є вигідним. Частину території дуже забруднено радіонуклідами після аварії на ЧАЕС і це створює низку відповідних проблем.

Історія господарського освоєння. З давніх часів територію Столичного регіону заселяли наші предки, які належали до слов'янських народів. У геокультурному відношенні (етнографічному, історико-культурному, релігійному) це регіон зосередження, відокремлення і формування українського народу із східнослов'янських племен полян, древлян, сіверян. Це своєрідна геокультурна «метрополія».

За часів Київської Русі найважливішим торговельно-ремісничим центром регіону був Київ, що славився майстерною обробкою металів, кістки, дерева,

каміння, виготовленням цегли, вапна, керамічних виробів тощо. У поліській частині регіону були поширені виробництво та обробка заліза.

За людністю найбільшими містами краю в ті часи були Київ (до 50 тис. жителів), Чернігів (25 тис.), Переяслав, Білгород, Василів (по 10–12 тис.).

1051 р. у Києві було засновано Києво-Печерський монастир (згодом – Лавра), який став найважливішим релігійним та науково-просвітницьким центром країни.

За часів монголо-татарської навали Київська Русь була ослабленою, призупинився її розвиток. Було знищено та понівечено майже усі міста – Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Остер, Овруч, Житомир, Вишгород та ін.

У XV–XVII ст. найважливішими торгівельно-ремісничими центрами на території регіону були Київ, а також Чернігів, Біла Церква. Серед найпоширеніших ремесел та промислів – виробництво заліза, металообробка (основні центри – Київ, Переяслав), деревообробка (Чернігів), виробництво поташу (особливо на Київщині), переробка сільськогосподарської сировини (млинарство, винокуріння та ін.). У районі Києва та Чернігова промислове значення мало рибальство. Остер та навколишні села були найбільшим на той час регіональним виробником рибальських сіток. У Києві функціонував оптовий рибний склад. Спеціалізацію сільського господарства визначали скотарство, вирощування зернових (в основному жита), технічних (льон та ін.) культур.

У XVIII ст. поряд із згаданими галузями почали розвиватися також селітроваріння (особливо на території Переяславського та Прилуцького полків), виробництво паперу (переважно на Чернігівщині), цегли (найбільші центри – Київ, Чернігів, Ніжин), скла, пеньки (Новгород-Сіверщина). Водночас з середини століття почали занепадати виробництва заліза, поташу. Серед перших мануфактур можна назвати Рашківську суконну (Прилуцький полк). Значну роль відіграло будівництво перших великих промислових підприємств, зокрема Київського збройного заводу «Арсенал» (1764 р.), Ніжинського мідноливарного (1791 р.) тощо.

Поряд із старими значно зростало значення таких торгівельно-ремісничих центрів, як Ніжин (на Лівобережжі) та Житомир (на Правобережжі). Найбільші ярмаркові центри на той час – Київ, Чернігів, Ніжин, Бердичів, Богуслав, Біла Церква. Чимала роль у торговельних відносинах відігравали суходільні митні застави на польсько-російському кордоні (Васильків, Стайки, Переяслав).

У 1632 р. шляхом злиття Київської братської та Лаврської шкіл було утворено Києво-Могилянський колегіум – перший освітній та науковий центр регіону. На початку XVIII ст. засновані Малоросійський (у Чернігові), Переяславський колегіуми, а на базі Києво-Могилянського створено академію.

Значний підйом господарського розвитку території припадає на XIX ст., особливо другу його половину. Головним регіональним господарським центром залишався Київ – друге за чисельністю населення місто на території України (248 тис. жителів, 1897 р.). Серед найбільших міст регіону – Житомир, Бердичів, а також Чернігів, Ніжин, Біла Церква.

У той час суттєвий розвиток отримала харчова, передусім цукрова та борошномельна промисловість. Збудовано багато цукрових (найбільший – Андрушівський завод Терещенка на Житомирщині) та рафінадних (Деміївський, Бердичівський) заводів. За обсягами переробки зерна виділялась Київська губернія. Одне з найбільших в країні підприємств галузі – Товариство Київського борошномельного млина. Також розвивались спиртогорілчана (особливо у Київській) та тютюнова (особливо у Чернігівській губернії) промисловість.

З галузей легкої промисловості найбільшого розвитку отримали шкіряна (майже половина шкірзаводів було зосереджено на Київщині), суконна (підприємства якої розміщено у невеликих поселеннях по всій території району) та полотняна (майже всі підприємства зосереджені на Чернігівщині). На території регіону розташовувалася значна кількість цегельних, а також скляних (Київ, Радомисль), порцелянових (Коростень, Бердичів), деревообробних підприємств, паперові фабрики, фабрики гнутих меблів тощо.

З середини XIX ст. розробляються запаси гранітів Житомирщини. На другу половину століття припадає інтенсивний розвиток машинобудування та металообробки із спеціалізацією на виробництві обладнання для цукрової, винокурної, пивоварної промисловості, сільгосптехніки, парових котлів тощо. Серед найбільших підприємств – Південноросійський машинобудівний, машинобудівний Гретера, з виробництва сівалок, кабельний заводи, Головні залізничні майстерні у Києві, завод сільськогосподарського машинобудування у Білій Церкві. Також функціонувала низка чавуноливарних (Чернігів, Житомир та ін.), механічних заводів по всій території району.

Важливе господарське значення мало будівництво з другої половини XIX ст. магістральних залізниць, що перетнули територію регіону: Київ – Одеса, Курськ – Київ, Київ – Брест, Київ – Харків, Бахмач – Одеса тощо. Значну

роль відігравали і водні транспортні артерії Дніпра та Десни. У 1912 р. відкрито моторотрамвайну лінію Київ – Бровари.

У кінці XIX – на початку XX ст. відкрито низку лікувально-кліматичних курортів, зокрема Боярку, Ірпінь тощо.

У Києві було зосереджено найбільшу кількість вищих навчальних закладів, зокрема університет св. Володимира (1834 р.), політехнічний (1898 р.), комерційний (1908 р.) інститути, а також консерваторія, Вищі жіночі курси. У Ніжині функціонувала Гімназія вищих наук. Учительські семінарії існували у Коростишеві, Переяславі, учительський інститут – Чернігові тощо.

Після розпаду Російської імперії у Києві (1917 р.), згодом Житомирі (1918 р.) перебувала Центральна Рада, а у 1919 р. Київ став столицею Української Народної Республіки, проте після проголошення УРСР цього ж року втратив столичні функції. З 1934 р. Київ став столицею УРСР, а з 1991 р. Республіки Україна.

Продовж 1920–1930 рр. на території регіону збудовано значну кількість важливих машинобудівних та хімічних підприємств, зокрема, авіаційний, імені Лепсе, каучуковий, хіміко-фармацевтичний заводи, комбінат хімволокна у Києві, завод протипожежного обладнання та фабрика пластмас у Прилуках, а також м'ясокомбінат у Києві, ряд коноплет льонозаводів. Відкрито аеропорти у Жулянах та Броварах (останній зруйновано у 1941 р.), прокладено автомагістраль Москва – Київ.

У 1940–1950 рр. тривало будівництво нових машинобудівних підприємств у Києві, Житомирі, Бердичеві, Коростені, Ніжині, а також Київського і Дарницького шовкових комбінатів. Відкрито аеропорт у Борисполі, прокладений магістральний газопровід Дашава – Київ. У 1960–1970 рр. збудовано підприємства хімічної промисловості у Житомирі, Чернігові, Білій Церкві, Броварах, льонокомбінат у Житомирі, ряд електростанцій (зокрема Київські ГЕС, ГАЕС, ТЕЦ-5, Трипільська ДРЕС, Чорнобильська АЕС), розпочато промислову експлуатацію нафтових родовищ на Чернігівщині, прокладено газопроводи Шебелинка – Київ, Єфремівка – Київ. На 1970-ті рр. припадають значні роботи з осушення боліт на Житомирщині та Київщині, що далеко не завжди мало позитивні наслідки.

У 1951 р. в Києві відкрито перший в Україні телецентр, а у 1960 р. – перший метрополітен.

Аварія на Чорнобильській АЕС 1986 р. негативно вплинула на усі сфери господарства Столичного регіону.

11.2. Природно-ресурсний потенціал

На формування регіонального господарського комплексу найбільший вплив мають ґрунтово-кліматичні, мінерально-сировинні, лісові та водні ресурси. Поєднання всіх цих факторів створює надзвичайно сприятливі умови для формування і розвитку складних і різноманітних за спеціалізацією галузевих і міжгалузевих територіальних комплексів, зокрема агропромислового, будівельного, лісопромислового, паливно-енергетичного та ін.

За характером рельєфу (горбиста рівнина із зниженням висот на північ і північний схід) регіон характеризується сприятливими орографічними умовами для проживання і розвитку різних видів людської діяльності, оскільки перепади висот не перевищують 150–200 м, а ступінь розчленованості рельєфу є середнім.

Клімат території є помірно-континентальним з м'якою зимою, теплим літом, достатньою кількістю опадів.

Столичний регіон є недостатньо забезпеченим мінеральною сировиною із значною її територіальною диференціацією: добре забезпеченою основними видами мінеральної сировини є Чернігівська область, гірше – Київська і Житомирська (табл. 11.1).

Таблиця 11.1

Мінеральний потенціал Столичного регіону*

Регіон, область	Види мінеральних ресурсів. %					Мінеральний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Паливно-енергетичні	Металічні	Нерудна сировина для чорної металургії	Гірничо-хімічна сировина	Будівельні матеріали	
Столичний	74,3	–	1,8	–	23,9	7,041
Житомирська	48,8	–	0,5	–	46,2	1,594
Київська	59,2	–	2,5	–	38,3	1,503
Чернігівська	90,2	–	0,3	–	9,5	3,944
Україна	71,9	16,6	2,3	2,3	6,9	282,558

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Мінеральні ресурси Столичного регіону представлено такими видами:

– **паливні**: нафта і природний газ – Гнідинцівське, Лесяківське, Прилуцьке, Богданівське та ін. родовища Дніпрово-Донецької нафтогазоносної області на території Чернігівщини; буре вугілля Дніпровського басейну в Житомирській області поблизу Коростишева; торф у поліській частині регіону. Запаси бурого вугілля і торфу мають місцеве значення;

– **рудні**: титанові руди (ільменіти) в басейні р. Ірша на Житомирщині. У цілому регіон є бідним на рудні ресурси;

– **нерудні**: фосфорити в Семенівському районі Чернігівської області; граніти і гнейси у басейнах річок Рось, Тетерів, Ірпінь (загальнодержавне значення мають червоні, рожеві і сірі граніти Житомирської області); лабрадорити і мармур в Житомирській області; суглинки, глини, кварцові піски, крейда, мергелі, каолін в Житомирській і Київській областях; вохра і умбра в поліських регіонах; самоцвіти (берил, топаз) у Київській області; пісковики у Чернігівській.

Регіон добре забезпеченим водними ресурсами (табл. 11.2). Він має позитивний водогосподарський баланс. Річкова мережа належить до басейну Дніпра (Дніпро з притоками Десна, Прип'ять, Тетерів, Рось та ін.). У регіоні розміщено Київське та Канівське водосховища. Водні ресурси дуже забруднені: поверхневі – відходами виробництва і комунального господарства, підземні – радіонуклідами.

Таблиця 11.2

Водний потенціал Столичного регіону*

Регіон, область	Потенціал водних ресурсів як «технологічної сировини» для господарського комплексу		Гідроенергетичний потенціал, %	Водний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	Усього	у т. ч. місцевого стоку		
Столичний	98,4	86,7	1,6	14,263
Житомирська	99,6	100,0	0,4	4,628
Київська	97,2	65,0	2,8	4,914
Чернігівська	98,4	100,0	1,6	4,721
Україна	97,6	60,5	2,4	130,759

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Ґрунтово-кліматичні ресурси регіону в цілому є сприятливими для вирощування усіх культур помірної зони. У північній, Поліській, частині дерновопідзолисті, дернові, лучні і торф'яно-болотні ґрунти є бідними на поживні речовини, тому виникає необхідність вносити велику кількість органічних, а також мінеральних добрив. Середню і південну частину займають сірі лісові, опідзолені чорноземи та чорноземи типові, сприятливі для вирощування цукрових буряків, зернових культур (табл. 11.3).

Таблиця 11.3

Земельний потенціал Столичного регіону*

Регіон, область	Вироблена (валова) продукція, у балах	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Оцінка 1 га сільськогосподарських угідь за загальнодержавною шкалою, бали	Земельний потенціал, % від сумарного ПРП України
Столичний	141	5272,2	107	62,759
Житомирська	146	1578,5	100	17,405
Київська	69	1642,8	130	23,698
Чернігівська	196	2050,9	95	21,656
Україна	100	40107,3	100	443,839

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Лісові ресурси Столичного регіону виконують водоохоронну, ґрунтозахисну функції, постачають лісоматеріали різним галузям. Основні лісові масиви зосереджено у поліській частині (лісистість Полісся становить 25 %). Столичний регіон має площу лісів 2259,5 тис. га або 25 % від загальної площі лісів України (табл. 11.4, 11.5).

Таблиця 11.4

Лісовий потенціал Столичного регіону*

Регіон, область	Площа земель лісового фонду, тис. га	Запас насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, бали	Лісовий потенціал, % від сумарного ПРП України
Столичний	2548,9	162	83	8,322
Житомирська	1089,5	155	81	3,666
Київська	746,0	178	80	2,202
Чернігівська	713,4	155	88	2,454
Україна	10782,2	164	100	41,699

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 11.5

Фауністичний потенціал Столичного регіону*

Регіон, область	Потенціал видів фауністичних ресурсів, %			Фауністичний потенціал, % від сумарного ПРП України
	мисливських	рибних	медоносних	
Столичний	1,7	7,2	91,1	0,746
Житомирська	1,4	5,0	93,6	0,191
Київська	1,7	10,7	87,6	0,204
Чернігівська	1,8	6,3	91,9	0,351
Україна	2,6	28,8	68,6	4,739

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

У регіоні є запаси мінеральних вод: Миронівське, Білоцерківське, Кагарлицьке джерела у Київській області, Щорсівське – Чернігівській тощо. З

лікувальною метою використовують торфові й сапропелеві грязі Полісся (табл. 11.6).

Таблиця 11.6

Природно-рекреаційний потенціал Столичного регіону*

Регіон, область	Потенційна потреба в рекреаційних територіях, тис. га	Природно-рекреаційний потенціал		
		усього, ‰ від сумарного ПРП України	у тому числі, ‰	
			ресурсів відпочинку і туризму	ресурсів санаторно-курортного лікування
Столичний	543,8	12,454	82	18
Житомирська	77,4	1,627	81	19
Київська	300,0	7,328	83	17
Чернігівська	166,49	3,499	81	19
Україна	3470,5	96,406	75	25

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Інтегральний природно-ресурсний потенціал регіону складає 10,5 % ПРП України. У компонентній структурі ПРП значно переважають земельні ресурси. Забезпеченість на душу населення сумарним ПРП у Столичному регіоні нижча за середній показник в Україні (табл. 11.7, 11.8).

Таблиця 11.7

Сумарний ПРП Столичного регіону*

Регіон, область	Потенціал ресурсів, ‰						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Столичний	7,041	14,263	62,759	8,322	0,746	12,454	105,585
Житомирська	1,594	4,628	17,405	3,666	0,191	1,627	29,111
Київська	1,503	4,914	23,698	2,202	0,204	7,328	39,849
Чернігівська	3,944	4,721	21,656	2,454	0,351	3,499	36,625
Україна	282,558	130,759	443,839	41,699	4,739	96,406	1000,0

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 11.8

Природно-ресурсний потенціал Столичного регіону, 2008 р. *

Регіон, область	Величина потенціалу, млрд. грн.						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Столичний	1,899	3,848	16,930	2,245	0,201	3,360	28,483
Україна	76,224	35,274	119,732	11,249	1,278	26,007	269,764

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Регіон добре забезпечений земельними ресурсами із значними запасами лісових і водних ресурсів та незначною питомою вагою мінерально-сировинних (за винятком Чернігівської області) та рекреаційних.

11.3. Трудовий потенціал

Демографічна ситуація регіону характеризується низькою народжуваністю (32916 осіб на 2021 р.) (при цьому Чернігівська область має один з найнижчих в Україні показників народжуваності – 3165 осіб), високою смертністю (72091 осіб на 2021 р.), значним показником природного скорочення населення (-39175 осіб).

У Житомирській області значний відтік населення пояснюється відселенням із забрудненої радіонуклідами зони. Ряд особливостей має і Київська область: населення приміських районів кількісно зростає, південних – поступово зменшується, поліських і проміжних зменшується швидкими темпами.

У статевій структурі населення переважають жінки (при цьому у Чернігівській області частка чоловіків є найменшою серед регіонів України і складає лише 822 чоловіки на 1000 жінок). Вікова структура є несприятливою для відтворення населення району. Діти і підлітки складають 21 %, працездатне населення – 53 %, пенсіонери мають високу частку – 26 %. Набагато гіршою є вікова структура населення сільської місцевості – співвідношення 19 : 46 : 35. Столичний регіон має максимальну в Україні частку пенсіонерів у віковій структурі сільського населення, а отже, його відтворювальна база абсолютно звузилась. На тисячу осіб населення припадає 317 пенсіонерів, що значно вище, ніж в середньому в Україні.

Густота населення регіону становить 80 осіб/км². У міграційних процесах переважають внутрішньорегіонні переміщення таких типів: село – місто та місто – місто. У регіоні дуже поширеними є маятникові міграції, пов'язані із трудовими поїздками. Так, до Києва на роботу щодня приїжджає із навколишніх поселень до 200 тис. осіб.

У Столичному регіоні розташовано 50 міст, у тому числі одне місто мільйонер, три з чисельністю населення понад 100 тис. Більше половини міст регіону мають чисельність населення менше 20 тис. Найбільшими містами є Київ (2620 тис.), Чернігів (310 тис.), Житомир (298 тис.), Біла Церква (215 тис.), Бердичів (90 тис.). У цілому міські жителі складають 72 %. Рівень урбанізації не є високим. У межах регіону сформувалась Київська регіональна система розселення. Її ядром є найбільша в Україні Київська агломерація.

Для сільського розселення характерне є те, що в поліській частині регіону переважають малі села на підвищених вододільних ділянках, а в лісостеповій – долинно-яружний тип сільських поселень з густою мережею середніх і великих сіл.

У Столичному регіоні зосереджено 19,6 % загальної кількості трудових ресурсів України. У їх структурі досить значною є частка людей післяпрацевдатного віку. Рівень зайнятості становить 19 %, у Києві є найвищим (понад 80 %). За рівнем безробіття регіону – 16,2 %.

Середня заробітна плата в Житомирській області у серпні 2021 р. становила 11624 грн., у Київській – 14227,69 грн., у Чернігівській – 11424,86 грн., м. Київ – 20358,12 грн.

Аналіз структури зайнятості населення дає можливість зробити такі висновки: Столичний регіон має найвищу частку зайнятих у сфері послуг, перш за все, за рахунок Києва; за галузевою структурою зайнятості виділяється високорозвинута Київська область з часткою зайнятих у промисловості – 30 %, сільському господарстві – 10 % та індустріально-аграрні Житомирська і Чернігівська області з майже однаковими частками зайнятих в промисловості і сільському господарстві (по 25–27 %). Найвищий рівень зайнятості населення спостерігається в Київській області.

За винятком Києва регіон є мононаціональним. Етнічний склад: українці складають понад 85 %, росіяни – понад 10 %, євреї – 1,5 %. Проживають представники багатьох інших національностей.

Переважає більшість віруючого населення Столичного регіону – християни. Проте в його межах спостерігаються значні територіальні відмінності у релігійній структурі населення. Так, у Чернігівській області частка православних є найвищою в Україні (до 80 %) та дещо нижчою протестантів (до 20 %), у Київській – висока частка православних (приблизно 70 %), чверть протестанти. Понад 60 % віруючих Житомирської області – це православні, чверть протестанти, водночас тут найвища в Україні частка римокатоликів (12–13 %). У Києві порівняно низькою є частка православних (35 %) та протестантів (до 20 %), але досить високою прибічників неохристиянських релігій (понад 10 %). В цілому рівень релігійності населення є нижчим за середньоукраїнський.

11.4. Виробничий потенціал

Індекс рівня соціально-економічного розвитку регіону є близьким до середнього в Україні. При цьому спостерігається значна територіальна

диференціація показника в межах регіону: високий рівень у Київській області, середній – у Чернігівській і нижче середнього – у Житомирській. Київська область є потужною історично сформованою базою, головним фактором розвитку господарства якої виступають кваліфіковані трудові ресурси; Чернігівська і Житомирська області промислово почали розвиватись порівняно недавно, спираючись на наявну сировинну базу.

Частка регіону у виробництві національного доходу України 15 %, забезпеченості основними виробничими фондами – 13 %, невиробничими – 20 %. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців нижче середнього рівня, за виключенням Києва, де вона є найвищою в Україні.

Столичний регіон має складну функціонально-галузеву структуру господарства. До його складу входить декілька взаємопов'язаних міжгалузевих територіальних комплексів: паливно-енергетичний, машинобудівний, хімічний, будівельний, агропромисловий, лісопромисловий, транспортний, рекреаційний. З 1991 року для регіону характерний значний спад промислового і сільськогосподарського виробництва.

Виробнича сфера. *Машинобудівний комплекс* є одним з найважливіших у регіоні. Його продукція має не лише районне, але й міжнародне значення. Основну роль відіграють підприємства точного машинобудування, енергетичного, виробництво медичної апаратури. Фактором розвитку виробництва є наявність споживача, кваліфікованих трудових ресурсів, потужної науково-технічної бази. Підприємства працюють на довізній сировині з Придніпров'я і Донбасу. Центрами розміщення основних підприємств галузей машинобудівного комплексу району є:

- приладо- і верстатобудування – Київ, Житомир, Чернігів, Бердичів, Ірпінь, Васильків, Коростишів;
- електротехнічне – Київ, Бровари, Житомир, Чернігів, Фастів;
- виробництво кіно-, фотоапаратури, аудіо- та відеотехніки – Київ;
- електронне – Київ;
- сільськогосподарське – Київ, Біла Церква, Ніжин, Малин, Новоград-Волинський, Прилуки;
- транспортне – Київ (річкові судна, літаки, екскаватори, мотоцикли, тролейбуси), Коростень (шляхові машини), Бровари (автокрани);
- виробництво обладнання для легкої, харчової і хімічної промисловості – Київ, Бердичів, Чернігів, Бахмач, Фастів, Коростень;
- виробництво протипожежного устаткування – Ладан Чернігівської області;

– виробництво предметів побутового призначення – Київ, Васильків, Житомир, Коростень.

Хімічний комплекс є важливою складовою господарства регіону. Майже 20 % підприємств хімічного комплексу України знаходяться у Столичному регіоні. Головними центрами виробництва є: *нафтохімічного* – Гнідинці; *хімічних волокон* – Київ, Чернігів, Житомир; *лаків і фарб* – Київ, Ніжин; *гумотехнічних виробів* – Київ, Біла Церква; *пластмас* – Київ, Бровари, Прилуки, Фастів; *хіміко-фармацевтичних виробів* – Київ (фармацевтична фірма «Дарниця», Борщагівський фармацевтичний центр, «Київмедпрепарат»), Житомир; *предметів побутової хімії* – Київ, Коростень, Ніжин. У регіоні розвинутою є *мікробіологічна промисловість*, яка представлена Трипільським і Плахтянським біохімічними комбінатами та Немешаєвським біохімічних препаратів.

Лісопромисловий комплекс складається з лісового господарства, лісозаготівлі, деревообробки, меблевої і лісохімічної промисловості. Перші дві галузі розвиваються в північній Поліській частині регіону. *Деревообробна промисловість* розміщено на території регіону досить рівномірно і орієнтується на споживача (Київ, Житомир, Чернігів, Коростень тощо). Центрами виробництва меблів є Київ, Бровари, Фастів, Біла Церква, Ніжин, Прилуки, Житомир, Малин, Коростень тощо, паперового – Київ, Обухів, Чернігів, Корюківка, Житомир, лісохімічного – Коростень. В обласних центрах знаходяться фабрики музичних інструментів. Один з найвідоміших виробників пакувальних матеріалів ТЕТРА-ПАК Київ. У Чернігові функціонує фабрика лозових виробів.

Основними центрами *харчової промисловості* є найбільші міста регіону – Київ, Чернігів, Житомир, Біла Церква, Ніжин та ін. Найбільшого розвитку в регіоні набули такі галузі: *цукрова* (Яготин, Миронівка, Бердичів, Андрушівка, Бобровиця), *солодова* (Бердичів, Київ), *м'ясна* (Київ, Біла Церква, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Житомир, Бердичів, Коростень тощо), *молочна* (Київ, Чернігів, Житомир, Ніжин, Яготин, Кагарлик та ін.), *плодоовочеконсервна* (Київ, Біла Церква, Ніжин, Житомир, Прилуки, Переяслав-Хмельницький тощо), *олійна* (Ніжин), *ефіроолійна* (Прилуки), *лікоро-горілчана* (Київ, Чернігів, Житомир), *пивобезалкогольна* (Київ – «Оболонь», «Поділ», Чернігів – «Десна»), *тютюнова* (Київ, Прилуки), кондитерська (Київ, «Рошен»; Житомир, «Житомирські ласощі»; Чернігів, «Стріла») та галузі, які задовольняють щоденні потреби населення району – *борошномельна, круп'яна, хлібопекарська* тощо.

Легка промисловість регіону включає такі галузі і найважливіші центри: шовкову (Київ), вовняну (Чернігів, Богуслав, Березань), лляну (Житомир, а також ряд поселень Житомирщини і Чернігівщини, де розміщені підприємства з виробництва льоноволокна), коноплепереробну (Короп, Новгород-Сіверський), швейну та трикотажну (Київ, Чернігів, Житомир, Прилуки, Біла Церква, Переяслав-Хмельницький, Ніжин, Фастів), шкіряно-взуттєву (Київ, Чернігів, Житомир), хутрову (Київ, Прилуки, Житомир, Бердичів).

Фабрики художніх виробів знаходяться у Києві, Чернігові, Прилуках, Ніжині, Переяславі-Хмельницькому, Богуславі тощо. У Києві діє завод механічних іграшок. Київ – один з найвідоміших центрів ювелірної промисловості «Золотий вік»).

Паливно-енергетичний комплекс Столичного регіону об'єднує паливну промисловість, а саме: буровугільну (Коростишівське родовище Дніпровського басейну), нафтогазову (Прилуцьке, Лесяківське, Гнідинецьке, Бахмацьке родовища Дніпрово-Донецької нафтогазоносною області), торф'яну (Броніківське, Бучманське, Ірпінське, Трубізьке та ін. родовища) та енергетику (Трипільська ТЕС, Кивські ГЕС, ГАЕС, ТЕЦ-5, ТЕЦ-6 тощо). Регіон є одним із недостатньо забезпечених паливними ресурсами, які він завозить з інших регіонів України. Водночас він є одним із значних споживачів електроенергії. Тут знаходиться сьома частина підприємств електроенергетики України.

Чорну металургію представлено заводом порошкової металургії у Броварах, кольорову металургію – обробкою титанових руд на Іршанському та Овруцькому гірничо-збагачувальних комбінатах.

Будівельний комплекс включає такі види виробництв: залізобетонних виробів (Київ, Біла Церква, Житомир, Коростень, Чернігів, Прилуки), стінових матеріалів (Ірпінь, Миронівка, Обухів, Коростишів), черепиці (Ірпінь), будівельних конструкцій (Бровари, Яготин), облицювальних матеріалів (Житомирська і Київська області). Добре розвинена порцеляново-фаянсова та скляна промисловість: Баранівський порцеляновий завод, «Коростенський фарфор», Вишневський художньої кераміки, Васильківський майоліковий, Гостомельський, Пісковський, Мар'янівський та інші заводи з виробництва скла, Житомирська дзеркальна фабрика.

Агропромисловий комплекс. Спеціалізація регіону пов'язана з наявністю двох агропромислових зон: Поліської в північній частині та Лісостепової на півдні. Поліський АПТК має молоко-, м'ясопромислому, льонопромислому та картоплепродуктову спеціалізацію з виробництвом зернопродукції, Лісостеповий – м'ясо-, молокопромислому, бурякоцукрову та зернопродуктову.

У регіоні сформовано приміські Київський, Житомирський та Чернігівський АПТК з виробництвом овочів відкритого і закритого ґрунту, птахівництвом, молочним скотарством і свинарством та їх промисловою переробкою. Господарства регіону реалізують третю частину картоплі, по шостій частині молока і молокопродукції, яєць, м'яса, цукрових буряків загальної їх реалізації в Україні. Тут виробляється 1/5 тваринного масла і понад 1/6 виробництва в Україні м'яса, цукру, хліба і хлібобулочних виробів.

Основою АПК регіону є сільське господарство, в структурі товарної продукції якого на рослинництво припадає 55 %, тваринництво – 45 %. Загальна земельна площа району 9068 тис. га, або 15 % загальної земельної площі України. Сільськогосподарські угіддя складають 58 % земельної площі, з них 75 % припадає на ріллю і 22 % – на сіножаті та пасовища. Тобто в Столичному регіоні одна з найвищих часток сіножатей і пасовищ (третє місце після Північно-Західного і Карпатського) і досить низька рілля. Це зумовлене розміщенням значної частини території району в межах Поліської фізико-географічної зони.

У структурі посівних площ сільськогосподарських культур зернові займають 44 %, технічні – 6 %, овочі і картоплі – 8 %, кормові – 42 %. Це зумовлено розвитком потужної кормової бази для тваринництва. В регіоні широкого розвитку набули такі його галузі як скотарство, свинарство, птахівництво. Тут наявні найсприятливіші умови для розвитку льонарства, картоплярства та коноплярства.

В АПК регіону сформувались такі спеціалізовані підкомплекси: м'ясо-, молоко-, льоно-, зернопромислові, картоплепродуктовий, бурякоцукровий, плодоовочеконсервний. В центральній і південній частині Житомирщини розвинутий хмелепромисловий, а у північно-східній частині Чернігівщини – коноплепромисловий підкомплекс.

Рівень розвитку *соціальної сфери* Столичного регіону є середнім, за виключенням Києва. Вартість платних послуг і товарообіг на душу населення перевищує середньоукраїнські показники.

Третю частину театрів України розміщено в містах Столичного регіону – Києві, Чернігові, Житомирі, Ніжині, Білій Церкві. Тут же зосереджено і п'яту частину музеїв, відвідуваність яких перевищує середньоукраїнські показники, а у Києві є втричі вищою. Зокрема, у Києві знаходяться музеї історії Великої вітчизняної війни, історичний, книги та книгодруку, літератури України, театрального і кіномистецтва, медицини України, спортивної слави України тощо. Тут розміщено меморіальні будинки та квартири-музеї Т. Шевченка,

Л. Українки, М. Рильського, П. Тичини, М. Лисенка та багатьох інших. Всесвітньовідомими є заповідники Києво-Печерський історико-культурний та архітектурно-історичний «Софія Київська». Окрім Києва, на території регіону також розміщено меморіальні музеї М. Коцюбинського (Чернігів), В. Короленка, С. Корольова (Житомир), Г. Сковороди (Переяслав-Хмельницький), Л. Українки (Новоград-Волинський), А. Малишка (Обухів), О. Довженка (Сосниця), Оноре-де-Бальзака (Ружинський район) та інших видатних людей. На особливу увагу заслуговують історико-архітектурні Чернігівський і Новгород-Сіверський та історико-культурні Бердичівський, Качанівка, Переяслав-Хмельницький заповідники, Білоцерківський дендропарк «Олександрія».

Об'єктами туризму є палаци К. Розумовського (Батурин), кургани, могила князя Ігоря (Коростень) тощо. Тут розташовано Поліський заповідник. Окремо слід відмітити «міста-історії» – Київ, Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Бердичів.

На території регіону зосереджено велику кількість об'єктів паломництва; у Києві розміщено центри більшості релігійних об'єднань України. У регіоні – головні святині українського православ'я – Києво-Печерська Лавра, Софіївський собор, а також велика кількість інших відомих монастирів (особливо на Чернігівщині). Є місця паломництва іудеїв (зокрема, у Бердичеві). У Києві діють православні духовні академії та семінарії, у Чернігові – семінарія. Католицька семінарія функціонує у Ворзелі (Київська область).

У Столичному регіоні знаходиться шоста частина готелів України, коефіцієнт використання місткості яких дорівнює середньому, а у Києві вдвічі вищий.

У Києві функціонують кіностудії художніх фільмів імені О. Довженка, науково-популярних фільмів.

У цілому **соціальна сфера** Столичного регіону складається з двох принципово різних утворень:

- структура соціальної сфери регіону, що є традиційною і аналогічною загальнодержавній;

- структура соціальної сфери міста Києва, обумовлена його столичною функцією, яка поєднує «традиційні» галузі і верхні поверхи невиробничої діяльності (адміністрація президента, парламент, уряд тощо).

За кількістю зайнятих у сфері послуг у розрахунку на 1000 жителів Київ вдвічі перевищує середній показник в Україні, в т.ч. в науці і науковому обслуговуванні – 6,5 рази, мистецтві – 3 рази, апараті органів управління –

2 рази. У галузевій структурі сфери послуг Києва на першому місці знаходяться наука і наукове обслуговування, на другому – освіта, охорона здоров'я, фізкультура і спорт, торгівля і громадське харчування. Це відповідає світовим тенденціям.

У цілому для Столичного регіону характерною є територіальна диференціація розвитку соціальної інфраструктури: високий рівень має Київ, як центр обслуговування державного значення, що виконує всі види послуг; середній рівень мають центри обслуговування обласного значення Житомир і Чернігів та міжрайонного значення – Ніжин, Біла Церква. Для північної частини регіону характерним є низький рівень розвитку соціальної інфраструктури.

Рекреаційний комплекс Столичного регіону розвивається на базі використання джерел мінеральних вод, лісових і річкових (Дніпро, Десна, Рось та ін.) ландшафтів тощо. Він входить до складу Києво-Дніпровської регіональної рекреаційної системи. У регіоні зосереджено 10 % санаторіїв і пансіонатів з лікування та 4 % закладів для відпочинку. Тут функціонують бальнеокліматичний курорт у Білій Церкві, бальнеологічний у Миронівці та кліматичні у Боярці, Ірпені, Пущі-Водиці.

Транспортний комплекс регіону формують тісно взаємозв'язані між собою залізничний, автомобільний, річковий, повітряний і трубопровідний види транспорту, що приводить до утворення транспортних вузлів та політранспортних магістралей (з центрами сусідніх районів України та зарубіжних держав): Київ – Харків, Київ – Львів, Київ – Дніпропетровськ – Донецьк, Санкт-Петербург – Київ – Одеса, Київ – Москва, Київ – Варшава, Київ – Бухарест – Софія тощо. Довжина залізничних колій району становить 2,9 тис. км, густина – 37 км/тис. км². Найбільшими залізничними вузлами є Київ, Фастів, Чернігів, Бахмач, Прилуки, Коростень, Житомир, Бердичів, Новоград-Волинський, Ніжин.

Автомобільні шляхи з твердим покриттям мають протяжність 22,9 тис. км. Автомобільні магістралі проходять у напрямку з півдня через Київ до сусідніх держав (Росії, Білорусі) та з Києва до західного кордону.

Судноплавні річки Дніпро, Десна, Прип'ять з річковими портами Київ, Чернігів та численними пристанями (Остер, Славутич, Українка та ін.)

Повітряний транспорт обслуговує в основному міжнародні перевезення в аеропортах «Бориспіль» і «Жуляни». Функціонують аеропорти у Чернігові та Житомирі.

По території регіону пролягають нафтопроводи «Дружба», Гнідинці – Кременчук, газопроводи Уренгой – Помари – Ужгород, Дашава – Київ, Шебелинка – Полтава – Київ.

До складу Столичного регіону входять три *суспільно-географічні мезорегіони* – Київський, Житомирський та Чернігівський.

Київський мезорегіон сформувався на основі Київського та Білоцерківського господарських вузлів. Мезорегіон спеціалізується на виробництві продукції машинобудування та металообробки (прилади і верстати, літаки, фотоапарати, річкові судна, морські риболовецькі траулери, екскаватори, мотоцикли, телевізори, медична апаратура, сільськогосподарська техніка тощо), хімічної промисловості (лаків, фарб, синтетичних волокон, гумотехнічних та азбестотехнічних виробів тощо), легкої промисловості (шовкових тканин, швейних і трикотажних виробів, взуття тощо), харчової промисловості (молочних, м'ясних, кондитерських виробів тощо).

Київський мезорегіон має ряд специфічних рис: високий рівень урбанізації (тут сконцентровано більше 52 % міських жителів Столичного регіону); висока концентрація виробництва в Києві, що зумовлює радіально-кільцевий тип територіальної структури господарства з чітко вираженими поясами навколо міста і секторами; усі види господарських зв'язків спрямовані до Києва.

Житомирський мезорегіон сформувався на основі Житомирського господарського вузла та Коростенського і Бердичівського районоформуючих господарських центрів. Його спеціалізацію визначають виробництво машинобудівної продукції (верстатів, приладів, сільськогосподарської техніки), заготівля деревини, деревообробка та виробництво меблів, будівельних матеріалів, порцеляново-фаянсових виробів і скла, продукції харчової (цукрової, спиртової, м'ясної, молочної тощо) та легкої промисловості.

Чернігівський мезорегіон сформувався на основі Чернігівського господарського вузла та Ніжинського районоформуючого господарського центра. Він спеціалізується на виробництві продукції машинобудування (верстати, прилади, сільськогосподарська техніка), паливній (нафтогазовій), лісовій, деревообробній, меблевій і паперовій промисловості, виробництві хімічних волокон та будівельних матеріалів, легкій (вовняній, швейній) та харчовій (молочній, м'ясній, плодоовочеконсервній тощо) промисловості.

У Столичному регіоні ввіз переважає над вивозом продукції. Сюди надходять вугілля, чорні і кольорові метали, нафтопродукти, трактори та комбайни, автобуси, вантажні та легкові автомобілі, мінеральні добрива,

верстати, продукти харчування тощо. Столичний регіон забезпечує Україну приладами, верстатами, екскаваторами, сільськогосподарськими машинами, хімічними волокнами, шинами, медичними препаратами, будівельним і оздоблювальним камінням, деякими видами продуктів харчування тощо. Але зв'язками по поставках сировини і готової продукції зв'язки Столичного СГР не обмежуються. Наявність в регіоні столиці держави зумовлює інтенсивні трудові, культурно-побутові, інформаційні і адміністративно-управлінські міжрайонні зв'язки.

ВРП регіону у 2019 р. становив 949566 млн. грн.

Частка Столичного СГР в експортних поставках України є високою – 18 %, імпорту – 32 %. На фоні в цілому незначних обсягів іноземних інвестицій у господарський комплекс регіону, найбільші капіталовкладення серед регіонів України здійснюються в столицю – місто Київ (понад 40 % від загального обсягу зареєстрованих іноземних інвестицій). При цьому існує тенденція до підвищення ролі Києва як головного полюсу тяжіння іноземного капіталу.

11.5. Науковий потенціал

Забезпеченість населення регіону дошкільними закладами, школами, клубами і бібліотеками відповідає нормативам.

У Столичному регіоні знаходиться 22 % вищих навчальних закладів України, де навчається 21 % студентів. Із 62 закладів району 52 розташовано у Києві, зокрема Київський університет імені Тараса Шевченка та ряд провідних університетів і академій, що готують фахівців з найрізноманітніших спеціальностей.

Наукові заклади регіону входять до складу Північно-Західного наукового центру НАНУ.

Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт за 2020 рік становили у Житомирській області 26,1 млн. грн., у Київській області – 355,4 млн. грн., Чернігівській – 69,9 млн. грн., м. Київ – 9115,7 млн. грн.

У виконанні наукових досліджень і розробок задіяно 268 осіб (Житомирська область), 1523 особи (Київська область), 510 осіб (Чернігівська область), 39484 особи (м. Київ).

11.6. Проблеми та перспективи розвитку

Найважливішими проблемами розвитку Столичного регіону є:

1. Територіальна нерівномірність рівнів економічного і соціального розвитку: Київська область є високорозвинутою, тоді як Житомирська і Чернігівська мають низький рівень.

2. Дуже складна демографічна ситуація, особливо в Житомирській і Чернігівській областях.

3. Київ, як столиця держави, має велику притягальну силу, внаслідок чого місто перенасичене промисловими підприємствами до того ж невдало розміщеними (неврахування рози вітрів привело до того, що ДШК забруднює Печерський район, а завод медпрепаратів – площу Перемоги); місто має значні транспортні проблеми (транспортний зв'язок здійснюється через центр міста, існують диспропорції між розміщенням житлових масивів і місць прикладання праці, а пасажиропотік з лівого на правий берег здійснюється по трьох артеріях – мостах Патона, Метро і Московському); існує проблема самого статусу міста як столиці, територіального планування міста, створення другого центра Києва (Русанівка) тощо; потребують вирішення екологічні проблеми міста, адже Київ знаходиться в 130 км від Чорнобиля, викиди в атмосферу шкідливих речовин складають 300 тис. т на рік, з яких понад 70 % – це продукти внутрішнього згоряння автомобільних двигунів, а викиди 42 підприємств у кілька разів перевищують ГДК, захворюваність киян на 24 % є вищею, ніж у середньому по Україні, а жінок – на 38 % тощо.

4. Екологічні проблеми є гострими для всього Столичного регіону. Передусім це пов'язано з Чорнобильською трагедією, у результаті чого частина території району вибула з господарського обігу і відійшла до 30-км зони, а Чорнобиль припинив функціонування як районний центр і промислове ядро господарського вузла. Радіаційно забрудненими є усі області, особливо Київська і Житомирська. Із господарського обігу вилучено багато тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, значні площі лісових масивів, створилася ненормальна психологічна обстановка. Через розміщення в зоні значного радіоактивного забруднення майже вилучено з використання Овруцьке родовище кварцитів, Іршанське родовище ільменітів тощо. Анулювались досить перспективні плани створення потужного наукового центру у Вишгороді, будівництво туристичного комплексу у Димері, організація мережі мисливських баз та угідь на правому березі Київського водосховища.

5. Проблема непродуманої меліорації Полісся.

6. Проблема переробки, складування і захоронення промислових і побутових відходів, незадовільного стану санітарної очистки міст і сіл. Для Столичного регіону є характерним цілий ряд економічних, політичних,

соціальних, демографічних та інших проблем. На перспективу у Столичному регіоні прискореними темпами будуть розвиватись соціальний комплекс, насамперед сфера обслуговування, галузі наукоємних та працеемних виробництв. Розв'язання соціальних проблем, пов'язаних із Чорнобильською АЕС, працевлаштуванням її працівників та їх сімей, передбачає реалізація проекту СЕЗ «Славутич» на базі створення сучасного бізнес-центру.

Використання наукового потенціалу столиці та регіону як одного з найперспективніших напрямів господарської діяльності реалізуватиметься передусім через вже створені технопарки «Інститут напівпровідників» та «Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона» у Києві та проєктні «Агротехполіс Святополь» (Київська область), технополіс під базові галузі мікроелектроніки та обчислювальної техніки у Києві.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні чинники розвитку господарства Столичного регіону.
2. Охарактеризуйте трудовий потенціал регіону.
3. Проаналізуйте виробничий потенціал Столичного регіону.
4. Охарактеризуйте науковий потенціал регіону.
5. Визначте перспективи розвитку регіону.
6. Визначте перспективні напрями розвитку господарства регіону.
7. Проаналізуйте територіальну диференціацію рівнів економічного і соціального розвитку Столичного регіону.

Тема 12. Економічний потенціал Центрального регіону

План

- 12.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.
- 12.2. Природно-ресурсний потенціал.
- 12.3. Трудовий потенціал.
- 12.4. Виробничий потенціал.
- 12.5. Науковий потенціал.
- 12.6. Проблеми та перспективи розвитку.

12.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку

Центральний регіон у складі Кіровоградської та Черкаської областей займає площу 45,5 тис. км², або 7,5 % території України. На думку авторитетних вчених, з метою надання динамізму господарству

Кіровоградської та Черкаської областей їх доцільно об'єднати в один регіон, а «не заховати» їх проблеми знову у тінь більш розвинутих областей (як, наприклад, Черкаської в складі Столичного регіону чи Кіровоградської – Придніпровського). Але виділення Центрального регіону і надалі залишається спірним питанням. Це один з найменших в Україні регіонів, який за площею перевищує тільки Північно-Західний. Такі регіони, як Причорноморський чи Столичний вдвічі більші за нього, але, наприклад, такі країни, як Естонія, Данія, Швейцарія чи Молдова поступаються за площею Центральному регіону.

У регіоні проживає 2,1 млн. жителів (2021 р.), або 5,0 % загальної кількості населення в Україні. За чисельністю населення регіон менш населений.

Регіон розміщений у центральній частині України і на його території знаходиться її географічний центр в містечку Добровеличківка Кіровоградської області. Саме через це і назва району – Центральний.

Центральний регіон *спеціалізується* на:

– вирощуванні і переробці сільськогосподарської продукції галузями харчової промисловості, насамперед, цукрової, олійної, молочно-консервної, плодоовочеконсервної тощо ($I_c=1,5$);

– машинобудуванні, а саме сільськогосподарському та виробництві обладнання для харчової промисловості ($I_c=1,1$);

– виробництві продукції хімічної промисловості, а саме: хімічних волокон, мінеральних добрив тощо ($I_c=2,0$);

– кольоровій металургії, а саме нікелевій промисловості ($I_c=3,5$);

– легкій промисловості ($I_c=1,0$);

– промисловості будівельних матеріалів ($I_c=1,0$).

Вигідність *суспільно-географічного положення* регіону визначають:

– розміщення у центрі України, а, отже, зв'язок транспортними магістралями із Столичним районом, Донбасом, промисловим Придніпров'ям, причорноморськими областями;

– розміщення у середній течії Дніпра. Дніпровський водний шлях має велике значення для формування і розвитку господарства регіону;

– розташування у безпосередній близькості до потужних паливних та металургійної баз України, як Донбас, Придніпров'я та Північно-Східний район;

– розміщення у межах двох фізико-географічних зон – Лісостепової і Степової, що визначає різноманітність природних умов, сприятливих в першу

чергу для розвитку сільського господарства та різноманітної господарської діяльності населення.

Історія господарського освоєння території району налічує чимало століть.

У XV–XVII ст. важливими адміністративними центрами були Канів, Корсунь, Черкаси, Чигирин (центри староств), які з кінця XVI ст. почали отримувати магдебурзьке право.

Здавна територію регіону перетинав так званий «Соляний шлях» з Києва до Криму. У XIV–XVII ст. важливими центрами хліботоргівлі та ремесла були Канів і Черкаси. Окрім традиційних промислів, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції, чільне місце посідало виробництво поташу на Уманщині. На Черкащині та Канівщині значний розвитку набуло річкове рибництво. Територія сучасної Кіровоградської області залишалась фактично неосвоєною.

На незаселених землях степової частини в складі Російської держави у XVIII ст. розпочалося будівництво фортець для захисту південних кордонів від турків і татар (зокрема Єлисаветград (нині Кропивницький), Новомиргород) та створення окремих військово-адміністративних одиниць – Нової Сербії у межиріччі Дніпра, Синюхи, Тясмина, Інгула та Інгульця з центром у Новомиргороді та південніше – Новослобідського козачого полку з центром у Єлисаветграді, що згодом увійшли до новоствореної Новоросійської губернії.

У кінці XIX ст. найбільшими містами на території району були Умань, Черкаси та Єлисаветград, населення яких не перевищувало 30 тисяч. Його землі знаходились у сфері впливу економічних, торгівельних, науковоосвітніх регіональних центрів, розташованих за його межами (Києва та Одеси).

У XVIII ст. збудовано першу на території України цукроварню (с. Орлівець Черкаського повіту), а інтенсивний розвиток цукрової промисловості на території регіону припадає на другу половину XIX ст.

Значного розвитку отримали й інші галузі харчової промисловості – лікєро-горілчана (зокрема, 1896 р. збудовано лікєро-горілчаний завод у Золотоноші), тютюнова (фабрики у Черкасах, Умані тощо), пиво-медоварна, борошномельна, олійна та ін. Важливе значення для господарського піднесення території мало будівництво заводу сільськогосподарських машин та інвентарю братів Ельворті у Єлисаветграді, чавуноливарних – у Черкасах, Умані тощо.

Значну роль у економічному розвитку території зіграло будівництво залізничних магістралей Київ – Одеса (через Єлисаветград), Харків – Одеса (через Єлисаветград, Знам'янку) у 60–70-х рр. XIX ст., Бахмач – Одеса (через

Черкаси, Золотоношу) на початку ХХ ст., що мали на меті залучення сільськогосподарських регіонів країни до торгівельного обігу.

Важливими торговельними центрами у другій половині ХІХ ст. були Єлисаветград та Черкаси (основна товарна продукція – хліб, цукор, худоба, вовна). У Єлисаветграді функціонувала спеціалізована хлібна біржа. Підготовка фахівців для різних галузей господарства здійснювалась лише у середніх спеціальних навчальних закладах.

Після розпаду Російської імперії територія регіону завжди була в складі України (УНР, УРСР, Республіка Україна).

Перед другою світовою війною лише одне місто на території регіону мало понад 100 тисяч жителів – Кіровоград (102 тис.), тоді як Черкаси – вдвічі менше (52 тис.).

З кінця 1940-х – початку 1950-х рр. розпочалась експлуатація Юрківського буровугільного басейну (Ватутіне), відкрито родовище бентонітових глин на Черкащині. У післявоєнний час важливе значення мав розвиток електроенергетики. Було збудовано Кременчуцьку та Канівську ГЕС. У 1960–1970 рр. господарське освоєння території проходило найвищими темпами. Розпочалось формування хімічного комплексу в Черкасах (збудовано завод хімічного волокна, хімкомбінат; у цей же час налагоджено виробництво твердих сплавів у Світловодську, збудовано шовковий комбінат у Черкасах, машинобудівні заводи в Умані, Каневі тощо.

12.2. Природно-ресурсний потенціал

Більша частина регіону знаходиться в межах Придніпровської височини, менша – Придніпровської низовини, тобто рельєф є рівнинним. Клімат регіону є помірно-континентальним з м'якою зимою і теплим дещо посушливим літом. Такі передумови сприятливі для життєдіяльності населення.

Мінеральні ресурси Центрального регіону представлено:

– паливними: буре вугілля Дніпровського басейну з центрами видобутку в Олександрії та Ватутіному; уранові руди Інгульського рудника в Кіровоградській області; торф, великі поклади якого сконцентровані на лівобережжі Дніпра в долинах річок Ірдинь, Тясмин; горючі сланці (Олександрійське родовище);

– рудними: нікелево-хромові руди Побужжя, залізисті кварцити Попельні Кіровоградської області, запаси золота Юр'ївського та Клишівського родовищ Кіровоградської області;

– нерудною сировиною: Заваллівське родовище графіту в Кіровоградській області дає 100 % його видобутку в Україні.

В регіоні поширені сірі і рожеві граніти, лабрадорити, габро, гнейси, пісковики, трепел, опока. Тут знаходиться найбільше в Україні Черкаське родовище бентонітових глин, а в Новоселицькому районі Кіровоградської області каолінові глини. В регіоні відкрито значні запаси бурштину (табл. 12.1).

Таблиця 12.1

Мінеральний потенціал Центрального регіону*

Регіон, область	Види мінеральних ресурсів. %					Мінеральний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Паливно-енергетичні	Металічні	Нерудна сировина для чорної металургії	Гірничо-хімічна сировина	Будівельні матеріали	
Центральний	59,7	7,1	4,6	–	28,6	5,032
Кіровоградська	67,7	10,9	2,1	–	19,3	3,284
Черкаська	44,5	–	9,3	–	46,2	1,748
Україна	71,9	16,6	2,3	2,3	6,9	282,558

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Водними ресурсами регіон є забезпеченим достатньо (табл. 12.2). Головні річки – Дніпро з притоками Інгулець, Тясмин, Сула та ін. і Південний Буг. Усього на території району знаходиться більше 300 річок довжиною понад 10 км. Тут розташовані Канівське та Кременчуцьке водосховища, велика кількість ставків, що використовуються для водопостачання, зрошування та риборозведення. Велике значення має канал Кропивницький – Світловодськ.

Таблиця 12.2

Водний потенціал Центрального регіону*

Регіон, область	Потенціал водних ресурсів як «технологічної сировини» для господарського комплексу		Гідроенергетичний потенціал, %	Водний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Усього	у т. ч. місцевого стоку		
Центральний	97,5	52,5	2,5	7,414
Кіровоградська	97,9	52,8	2,1	3,616
Черкаська	97,2	54,7	2,8	3,798
Україна	97,6	60,5	2,4	130,759

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Основне природне багатство Центрального регіону – ґрунти (табл. 12.3). У регіоні сформувались чорноземи від опідзолених до типових, що займають 95 % у Кіровоградській та 55 % у Черкаській областях. Є також сірі лісові, темно-сірі опідзолені, піщані ґрунти, торфові у заболочених заплавах, чорноземи лучні і лучно-болотні у долинах річок.

Таблиця 12.3

Земельний потенціал Центрального регіону*

Регіон, область	Вироблена (валова) продукція, у балах	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Оцінка 1 га сільськогосподарських угідь за загальнодержавною шкалою, бали	Земельний потенціал, % від сумарного ПРП України
Центральний	221	3292,5	114	41,657
Кіровоградська	255	1957,4	99	21,413
Черкаська	172	1335,1	137	20,244
Україна	100	40107,3	100	443,839

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

У регіоні поширені такі негативні фізико-географічні процеси, як лінійний змив та водна і вітрова ерозія, зумовлені розчленованістю рельєфу, зливовим характером опадів та легким механічним складом ґрунтів, абразія по берегах водосховищ і ставків, зсувні процеси, обвали тощо. Інтенсивність їх зростає із заходу на схід. Основними заходами протидії є регулювання стоку, заліснення схилів ровів і балок, лісонасадження вздовж різних водойм тощо. Велику роботу в цьому напрямку проводить Канівська гідромеліоративна станція.

Ліси не відіграють важливої ролі в розвитку господарства, займаючи у Черкаській області 13 %, у Кіровоградській – 6 % території (табл. 12.4, 12.5).

Таблиця 12.4

Лісовий потенціал Центрального регіону*

Регіон, область	Площа земель лісового фонду, тис. га	Запас насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, бали	Лісовий потенціал, % від сумарного ПРП України
Центральний	512,8	134	92	1,857
Кіровоградська	167,8	115	81	0,484
Черкаська	345,0	143	98	1,373
Україна	10782,2	164	100	41,699

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 12.5

Фауністичний потенціал Центрального регіону*

Регіон, область	Потенціал видів фауністичних ресурсів, %			Фауністичний потенціал, % від сумарного ПРП України
	мисливських	рибних	медоносних	
Центральний	1,9	32,9	65,2	0,457
Кіровоградська	3,1	41,7	55,2	0,189
Черкаська	1,0	47,9	51,1	0,268
Україна	2,6	28,8	68,6	4,739

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Тут зосереджено значну кількість джерел мінеральних вод в Тальнівському, Звенигородському районах, радонових вод (Умань, Новоукраїнка, Знам'янка) (табл. 12.6).

Таблиця 12.6

Природно-рекреаційний потенціал Центрального регіону*

Регіон, область	Потенційна потреба в рекреаційних територіях, тис. га	Природно-рекреаційний потенціал		
		усього, ‰ від сумарного ПРП України	у тому числі, ‰	
			ресурсів відпочинку і туризму	ресурсів санаторно-курортного лікування
Центральний	184,8	3,939	81	19
Кіровоградська	66,8	1,457	81	19
Черкаська	118,0	2,482	81	19
Україна	3470,5	96,406	75	25

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Інтегральний природно-ресурсний потенціал регіону складає 6,0 % ПРП України. У компонентній структурі ПРП значно переважають земельні ресурси. Однак за ефективністю використання ПРП район відноситься до групи нижче середнього рівня використання. За рівнем забезпеченості ПРП на душу населення регіон належить до групи достатньо забезпечених (табл. 12.7, 12.8).

Таблиця 12.7

Сумарний ПРП Центрального регіону*

Регіон, область	Потенціал ресурсів, ‰						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Центральний	5,032	7,414	41,657	1,857	0,457	3,939	60,356
Кіровоградська	3,284	3,616	21,413	0,484	0,489	1,457	30,443
Черкаська	1,748	3,798	20,224	1,373	0,268	2,482	29,913
Україна	282,558	130,759	443,839	41,699	4,739	96,406	1000,0

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 12.8

Природно-ресурсний потенціал Столичного регіону, 2008 р. *

Регіон, область	Величина потенціалу, млрд. грн.						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Центральний	1,358	2,000	11,238	0,501	0,123	1,063	16,282
Україна	76,224	35,274	119,732	11,249	1,278	26,007	269,764

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Найбільше значення для розвитку господарства мають земельні та мінеральні ресурси. Потенціал земельних ресурсів вдвічі перевищує середній показник забезпеченості земельними ресурсами на душу населення в Україні.

11.3. Трудовий потенціал

За характером та розвитком демографічних процесів регіон належить до найнесприятливішого типу в Україні. Тут нижча за середню в Україні народжуваність (8322 особи на 2021 р.), дуже висока смертність (26169 особи на 2021 р.), особливо у сільській місцевості, та високий показник природного скорочення населення (-17847 осіб на 2021 р.). У статевій структурі населення району переважають жінки (на 1000 жінок припадає 845 чоловіків). Тут вкрай несприятлива вікова структура населення: діти і підлітки – 21 %, а пенсіонери – майже 26 %. Особливо складна ця ситуація є у сільській місцевості, де співвідношення дітей і підлітків, населення працездатного віку та пенсіонерів таке: 19:47:34. Для населення характерною є низька мобільність, коефіцієнти інтенсивності прибуття і вибуття нижчі за середні в Україні. Центральний регіон належить до таких, де чисельність населення постійно зменшується.

На території регіону спостерігаються значні відмінності в густоті населення: в Черкаській області – 70 осіб/км², а Кіровоградській – 50 осіб/км². Найвищою густина населення є у Звенигородському та Городищенському районах Черкаської області, а найнижчою – на півдні Кіровоградської області.

У Центральному регіоні налічується 28 міст, майже половина з яких мають чисельність населення до 20 тис., а третина – від 20 до 50 тис. Тут відсутні величезні міста і міста-мільйонери. У регіоні знаходиться лише два міста з чисельністю жителів понад 100 тисяч. Найбільшими містами є Черкаси (310 тис.), Кропивницький (270 тис.), Олександрія (99 тис.), Умань (90 тис.), Сміла (80 тис.). Питома вага міського населення у районі становить 57 %. Рівень урбанізації території є низьким.

Для сільського розселення характерні долинно-яружний (у лісостеповій частині) та яружно-балковий (у степовій частині) типи сільських поселень з густою їх мережею.

У Центральному регіоні зосереджено 5,5 % загальної кількості трудових ресурсів України. Особливістю регіону є те, що у віковій структурі трудових ресурсів найнижча частка осіб післяпрацездатного віку і, відповідно, найвища людей працездатного віку. За рівнями зайнятості (5,4%) та безробіття (7,6 %) регіон відноситься до групи із середніми показниками.

Середня заробітна плата у Кіровоградській області у серпні 2021 р. становила 11088,00 грн., у Черкаській – 11845,45 грн.

У галузевій структурі зайнятості населення майже однакова частка зайнятих в промисловості, сільському господарстві та невиробничій сфері. Регіон належить до групи промислово-аграрної спеціалізації.

У національному складі населення значно переважають українці (88 %). Росіяни складають 10 %. Проживають білоруси, молдовани, євреї тощо. У цілому регіон мононаціональний.

Домінуюча більшість віруючого населення Центрального району є християнами – православні (приблизно 60 %) та протестанти (баптисти, п'ятидесятники та ін., приблизно 35 %). Рівень релігійності населення є вдвічі нижчим за середньоукраїнський показник.

12.4. Виробничий потенціал

За рівнем економічного і соціального розвитку Центральний регіон відноситься до групи середньорозвинутих. Тут знаходиться понад 5 % основних виробничих і невиробничих фондів України. Показники обсягів виробництва валової продукції та національного доходу на душу населення відповідають середнім показникам в державі. Регіон має індустріальноаграрну спеціалізацію, частка промисловості у структурі товарної продукції 56 %, сільського господарства – 32 %. З 1991 р. для регіону характерний дуже значний спад промислового та сільськогосподарського виробництва. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців є значно нижчою за середню в Україні.

Виробнича сфера. У промисловості регіону поєднуються машинобудування і металообробка, хімічна, легка і харчова промисловість, кольорова металургія, паливна та будівельна промисловість.

Машинобудування і металообробка спеціалізуються на виробництві:

- машин для сільського господарства (тракторні сівалки та гідравлічні насоси для тракторів виробляють у Кіровограді, зернозбиральні комбайни в Олександрії, устаткування для ферм в Умані, тракторні причеми в Золотоноші);
- устаткування для легкої і харчової промисловості в Черкасах, Смілі, Корсунь-Шевченківському, поліграфічної – в Олександрії;
- підйомно-транспортного устаткування в Кіровограді, Олександрії;
- верстатів в Умані, Кіровограді;
- телеграфної апаратури у Черкасах;
- приладів у Черкасах, Умані;

– друкарських машинок у Кіровограді тощо.

Харчова промисловість включає більше 20 галузей. Цукрова промисловість об'єднувала 35 заводів (Шполянський, Олександрійський, Кам'янський, Смілянський тощо). У Черкасах і Городищі виробляють цукоррафінад. Центрами спиртової та лікєро-горілчаної промисловості є Золотоноша, Умань, Косарі, Кропивницький. Ефірні масла виробляються у Золотоноші. Найбільші м'ясокомбінати розміщено у Черкасах, Кропивницькому, Світловодську, Олександрії, Знам'янці птахофабрики – Смілі, Умані, Золотоноші тощо. Підприємства молочної промисловості розміщено в обласних та районних центрах. Найпотужніші – у Черкасах, Кропивницькому, Олександрії, Умані. Сухе молоко та згущені молоко і вершки виготовляють у Жашкові, Тальному та Смілі. Потужні плодоовочеконсервні заводи є в Черкасах, Знам'янці, Умані, Добровеличківці тощо. У Кропивницькому знаходиться одне з найпотужніших підприємств олійної промисловості, в Черкасах – тютюнова фабрика. У регіоні розвинуті борошномельна, хлібопекарська, пивоварна, спиртова та інші галузі.

Легку промисловість представлено виробництвом шовкових тканин у Черкасах, швейною, трикотажною, шкіряно-галантерейною промисловістю по усій території регіону. Підприємства з виробництва гігроскопічної вати та художніх виробів розміщено у Черкасах.

Хімічна промисловість виробляє штучні волокна, фарби, аміачну селітру, хімічні реактиви тощо. Усі ці виробництва сконцентровано у Черкасах. Предмети побутової хімії виробляються у Черкасах, Світловодську, Кропивницькому, хімпрепаратні речовини (вітаміни) – в Умані.

Металургійна промисловість представлена ливарним заводом у Кропивницькому, гірничо-збагачувальним у Долинській та Ватутінським комбінатом вогнетривів. У Побужжі Кіровоградської області працює феронікелевий завод. Два підприємства кольорової металургії знаходяться у Світловодську (комбінат твердих сплавів та завод чистих металів).

Паливна промисловість представлена видобутком бурого вугілля у Олександрії та Ватутіному та його переробкою на брекєтних фабриках. Основою *електроенергетики* регіону є ТЕЦ (Черкаська, Кіровоградська, Олександрійська) та ГЕС (Канівська і Кременчуцька).

У Центральному регіоні функціонує Заваллівський графітовий комбінат. *Будівельну промисловість* представлено видобутком будівельного каміння, виробництвом щебеню, залізобетонних виробів, цегли тощо.

Підприємства *деревообробної і меблевої промисловості* є в Черкасах, Шполі, Кропивницькому, Світловодську і Новоукраїнці.

АПК північної частини Центрального регіону має спеціалізацію Лісостепової агропромислової зони, південної – Степової. Спеціалізацію Лісостепового АПК визначають: м'ясо- і молокопромисловий, бурякоцукровий і зернопромисловий підкомплекси з виробництвом плодоовочеконсервної продукції, Степового – м'ясо-, молоко-, зернопромислові, олійнопродуктовий та плодоовочеконсервний. Навколо Черкас і Кропивницького сформувались АПК приміської спеціалізації. Господарства району реалізують 15 % цукрових буряків, по 10 % зерна та олійних культур та по 9 % м'яса і молока від загальної їх реалізації в Україні. Тут виробляється понад 12 % цукру і майже по 9 % м'ясопродукції та тваринного масла загального їх виробництва в країні.

Основу АПК регіону складає сільське господарство. Загальна земельна площа Центрального регіону 4551 тис. га. Сільськогосподарські угіддя займають 75 % земельної площі, з них майже 90 % – це рілля і 9 % – сіножаті та пасовища. Таким чином, територія регіону є надмірно розораною.

У структурі посівних площ на зернові культури припадає майже 50 %, технічних – 15 %, овочі і картоплю – 7 %, кормові – 28 %. Основними культурами є зернові (озима пшениця, кукурудза, ячмінь, гречка, просо), технічні (цукрові буряки, соняшник, конопля), кормові (кормові буряки, люцерна), ефіроолійні (м'ята, коріандр). Розвинутими є овочівництво і садівництво. Тваринництво представлене скотарством, свинарством, вівчарством, птахівництвом, кролівництвом, шовківництвом, звіринництвом.

В АПК Центрального регіону розвинуті такі спеціалізовані підкомплекси: зернопромисловий, бурякоцукровий, плодоовочекон-сервний, олійнопродуктовий, м'ясо-, молокопродуктовий, коноплепромисловий.

Сфера послуг Центрального регіону має рівень розвитку нижче середнього. Регіон є достатньо забезпеченим шкільними та дошкільними закладами, клубами та бібліотеками, торгівельною мережею, підприємствами громадського харчування. Забезпеченість населення платними послугами знаходиться на низькому рівні. Товарообіг на душу населення є значно нижчим (на 25 %) за середній показник в Україні. Забезпеченість населення житловою площею є найвищою в Україні.

У Центральному регіоні розташована значна кількість історичних та культурних пам'яток. Зокрема, 11 % музеїв, але відвідуваність їх є нижчою за середні показники в державі. Специфікою є те, що в регіоні зосереджені

переважно літературно- та художньо-меморіальні музеї і музеї-будинки видатних митців України, як то М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого (Кропивницький), Т. Шевченка (Канів), С. Гулака-Артемівського (Городище), М. Старицького, С. Нечуй-Левицького, К. Стеценка та ін. В регіоні є два відомих музеї-заповідники – могила Т. Шевченка у Каневі та хутір Надія, пов'язаний з життям І. Карпенка-Карого на Кіровоградщині, а також церква-музей (родинна усипальниця) роду Б. Хмельницького у Суботіві Черкаської області. Тут функціонують такі специфічні музеї, як історії хліборобства (Тальне) та музей книги «Кобзар» Т. Шевченка (Черкаси). Важливою історичною пам'яткою є Холодний Яр (Черкаська область).

Театри функціонують лише у обласних центрах. На території регіону знаходяться Канівський заповідник, унікальний дендропарк «Софіївка», Черкаський бор (останній великий лісовий масив Лісостепу України), багато пам'яток природи місцевого значення. Цікавим туристичним об'єктом є залишки фортеці XVIII ст. св. Єлисавети у Кропивницькому, найбільшої на той час в Європі фортифікаційної споруди з землі.

Об'єктами паломництва є православні Красногорський (поблизу Золотоноші) та Мотронинський монастирі; всесвітньовідомий центр паломництва іудеїв (хасидів) – могила цадика рабі Нахмана в Умані.

У Центральному регіоні наявна достатня для його потреб кількість об'єктів готельного господарства. Забезпеченість населення лікарями та лікарняними ліжками є недостатньою. На території регіону надзвичайно малою є мережа санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, хоча потенціал рекреаційних і лікувальних ресурсів достатній (лісові і річкові ландшафти, джерела мінеральних вод). Сьогодні тут використовуються Тальнівські джерела гідрокарбонатних столових вод та Знам'янські й Звенигородські радонові та з рекреаційною і лікувальною метою – лісові ресурси Черкаської області (санаторії Мошногір'я).

Транспортний комплекс представлений автомобільним, залізничним, річковим, повітряним та трубопровідним видами.

На автомобільний транспорт припадає 90 % загальної кількості вантажних перевезень регіону. Довжина автомобільних шляхів 12,5 тис. км, у тому числі 11,0 тис. км з твердим покриттям. Густота автодоріг – 270 км/1000 км². Найпотужнішими автомагістралями є Санкт-Петербург – Київ – Одеса, Київ – Донецьк, Київ – Дніпро.

Територією регіону проходить 1551 км залізниць, з густотою 32,7 км/1000 км². Найпотужнішими залізничними вузлами є Знам'янка,

Христинівка, Помічна, ім. Шевченка, Гайворон, Долинська, Цвіткове. Найважливіші залізниці Москва – Одеса, Київ – Херсон, Київ – Донецьк.

Річковий транспорт має порти у Черкасах, Каневі та пристань у Світловодську і використовує води Дніпра та Канівського і Кременчуцького водосховищ.

Аеропорти функціонують у Черкасах та Кропивницькому.

По території регіону проходять важливі газопроводи «Союз», Кременчук – Кіровоград, нафтопровід Кременчук – Кривий Ріг.

На території Центрального регіону виділяють Черкаський та Кропивницький мезорегіони.

Черкаський мезорегіон сформувався на основі Черкаського та Уманського господарських вузлів. Його спеціалізацію визначають галузі хімічної промисловості, машинобудування, харчової, легкої та будівельної промисловості.

Кропивницький мезорегіон сформувався на основі Кропивницького господарського вузла та Олександрійського районоформуючого господарського центру. Його спеціалізацію визначають машинобудування, кольорова металургія, легка, харчова та будівельна промисловість. Особливістю мезорайону є те, що Світловодськ за локалізацією господарських зв'язків територіально тяжіє до Кременчуцького вузла Північно-Східного регіону.

ВРП регіону у 2019 р. становив 176532 млн. грн.

Частка Центрального регіону в експортних поставках України мала і складає понад 2 %, в імпорті – майже 2 %. До регіону завозять кам'яне вугілля, нафту і нафтопродукти, природний газ, метал, сільськогосподарську техніку, автомобілі, прилади, продукцію легкої промисловості тощо. Центральний регіон постачає решті районів України сільськогосподарські машини (сівалки і гідравлічні насоси), будівельні матеріали, обладнання для харчової промисловості і громадського харчування, верстати, телевізори, друкарські машинки, продукти харчування (цукор, спирт, горілчані вироби, олію, плодоовочеві консерви, масло), продукцію хімічної промисловості (азотні добрива, хімреактиви, отрутохімікати), шовкові тканини, чистий графіт, нікель тощо.

12.5. Науковий потенціал

Регіон є достатньо забезпеченим шкільними та дошкільними закладами. У регіоні знаходиться 12 вищих навчальних закладів, або лише 4 % від їх загальної кількості.

Важливими науковими центрами є НДІ садівництва Лісостепу України ім. Л. Симиренка (с. Мліїв Черкаської області), ПКТІ Ґрунтопосівмаш у Кропивницькому. Цікавим є те, що наукові установи Черкаської області входять до Північно-Західного наукового центру, а Кіровоградської – Придніпровського, що не сприяє координації наукової діяльності.

Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт за 2020 рік становили у Кіровоградській області 21,0 млн. грн., у Черкаській області – 75,6 млн. грн.

У виконанні наукових досліджень і розробок задіяно 132 особи (Кіровоградська область), 462 особи (Черкаська область).

12.6. Проблеми та перспективи розвитку

1. Проблема недостатнього рівня економічного та соціального розвитку території.

2. Проблема функціонування Черкаського господарського вузла, профільною галуззю якого є основна хімія. Використання відсталих і екологічно небезпечних технологій призвело до значного техногенного впливу виробництва на навколишнє середовище, порушення природних ландшафтів, зростання захворюваності населення. Стратегія розвитку Черкаського господарського вузла передбачає екологічний контроль на виробництві, докорінну техніко-технологічну реконструкцію діючих потужностей основної хімії; поновлення природних ландшафтів; припинення виробництв, які невідворотно негативно впливають на навколишнє середовище.

3. Проблема радіоекологічного забруднення. Виходи українського кристалічного щита зумовили наявність родовищ уранових руд. Це негативно впливає на здоров'я населення. Так, Кіровоградська область займає перше місце в Україні за кількістю онкозахворювань (1824 чол./100 тис. жит. при середньому показнику в Україні 1356 чол./100 тис. жит.).

4. Проблема збереження родючих ґрунтів у зв'язку з тим, що в регіоні підвищеними є темпи їх ерозії.

Крім вищеперерахованих для Центрального регіону характерним є проблеми, що притаманні усім регіонам України (демографічна, соціальні, екологічні тощо).

Перспективи розвитку Центрального регіону пов'язані із докорінною техніко-технологічною реконструкцією підприємств основних галузей виробництва, розвитком АПК, створенням рекреаційного комплексу.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні чинники розвитку господарства Центрального регіону.
2. Охарактеризуйте трудовий потенціал регіону.
3. Проаналізуйте виробничий потенціал Центрального регіону.
4. Охарактеризуйте науковий потенціал регіону.
5. Визначте перспективи розвитку регіону.
6. Визначте перспективні напрями розвитку господарства регіону.

Тема 13. Економічний потенціал Північно-Східного регіону

План

- 13.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.
- 13.2. Природно-ресурсний потенціал.
- 13.3. Трудовий потенціал.
- 13.4. Виробничий потенціал.
- 13.5. Науковий потенціал.
- 13.6. Проблеми та перспективи розвитку.

13.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку

До складу Північно-Східного регіону входять Харківська, Полтавська і Сумська області. Площа регіону становить 84,0 тис. км², що дорівнює території Австрії, Нідерландів і Швейцарії разом взятих. За цим показником він займає третє місце в Україні після Причорноморського і Столичного. Частка регіону до загальної площі України дорівнює 13,9 %.

У регіоні проживає 5,0 млн. осіб, або 12,1 % населення України.

Спеціалізацією регіону є:

- машинобудування: сільськогосподарське, енергетичне і електротехнічне, верстато- і приладобудування, транспортне, виробництво устаткування для легкої і харчової промисловості (Ic=1,6);
- легка промисловість (Ic=1,2);
- харчова промисловість (Ic=1,3);
- газова, нафтова і нафтопереробна промисловість (Ic=2,7);
- хімічна промисловість (Ic=1,3): виробництво мінеральних добрив, кіно-, фотоплівки, магнітних стрічок, хімреактивів;
- видобуток та збагачення залізної руди (Ic=1,0).

Вигідність **суспільно-географічного положення** регіону визначають:

- наявність значних покладів корисних копалин, особливо паливних та рудних, що сприяє розвитку різноманітних галузей промисловості;
- розміщення поблизу потужних паливно-металургійних баз (Донбасу, Промислового Придніпров'я) і великих промислових вузлів, що стимулює розвиток різноманітних міжрайонних зв'язків;
- густа транспортна мережа. По території регіону проходять важливі транзитні залізничні, автомобільні магістралі, трубопроводи;
- регіон знаходиться у Лісостеповій фізико-географічній зоні (лише північна його частина в зоні мішаних лісів, південна – у степовій) із сприятливими агрокліматичними умовами для розвитку сільського господарства;
- прикордонне положення, сусідське положення щодо Росії (до 2014 р.). Області регіону підтримували тісні соціально-економічні зв'язки, а також пов'язані етнічними, економічними, культурно-побутовими відносинами з сусідніми областями Росії.

Територія регіону охоплює кілька історико-етнографічних земель: Слобідську Україну (назва виникла внаслідок одержання переселенцями, що тікали сюди від гноблення польськими магнатами, певних пільг – «слобод»), Полтавщину, а також частину Полісся, що мають різну історію господарського освоєння.

З кінця XVI ст. розпочалося інтенсивне освоєння північної частини Слобожанщини, що перебувала у складі Росії. Тут переселенцями з Правобережної України засновані фортеці для захисту від нападів татар – Суми, Харків, Ізюм, Охтирка, які згодом стали полковими центрами, а також ряд козацьких слобод.

У XVI–XVII ст. на території Північно-Східного регіону відбувалось формування спеціалізованих центрів ремесел та промислів. Такими центрами зокрема стали: гончарного – Зіньків, селітроваріння – Миргород, металообробки – Лубни, виробництва зброї – Суми, виготовлення виробів з міді – Глухів. Слобожанщина була важливим районом селітроваріння. Для заохочення переселення та промислового розвитку цього регіону ряд міст отримали право безмитної торгівлі (окрім меду, а до 1688 р. – тютюну та горілки), зокрема Суми, Ізюм.

У XVIII ст. на території регіону найрозвиненішими були винокурний, медо-, пивоварний промисли, селітроваріння (особливо на території Гадяцького, Полтавського, Миргородського полків), виробництво скла та скляного посуду, цегли, а також килимів (на Слобожанщині), тютюну (на

Сумщині) тощо. Важливим центром суднобудування став Кременчук (суднобудівна верф заснована ще у 1556 р.), а у 1791 р. тут збудований збройний завод.

Основними галузями сільського господарства у XVIII ст. були зернове господарство (в основному вирощування жита, а у південній частині пшениці), вівчарство, скотарство. Поступово зростало значення вирощування технічних культур. Найважливішими торгівельними (передусім хліботоргівельними) центрами у той час були Глухів, Полтава, Харків; найбільші ярмарки – Харківський, Полтавський, Кролевецький, Сорочинський, а також у Сумах, Ромнах, Охтирці.

Харківський колегіум (переведений з Белгорода 1727 р.), найбільший на той час в Україні за кількістю учнів, став основним освітнім центром Слобожанщини.

У кінці XIX ст. найбільшим містом району, економічним, науковоосвітнім, банківським регіональним центром став Харків (на той час третє за чисельністю населення місто України – 174 тис. жителів, 1897 р.). Значно зросли Кременчук (63 тис.), Полтава (54 тис.).

У XIX ст. дальший розвиток отримали галузі промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції – спирто-горілчана, борошномельна, олійна, цукрова, кондитерська, а також шкіряна, суконна. Було відкрито ряд заводів штучних мінеральних вод (зокрема у Гадячі, Зінькові, Кобеляках); зберігав своє значення промисел лікарських рослин у Лубнах. Також розвивалось цегельне виробництво.

Важливе значення на території регіону мало машинобудування, особливо у другій половині століття. У Харкові відкриті заводи сільськогосподарського машинобудування, паровозобудівний, а до кінця XIX ст. місто стало одним з найзначніших машинобудівних центрів Російської імперії. Функціонували також ряд невеликих машинобудівних, механічних, чавуноливарних заводів по усій території.

У селах Полтавської, Харківської губерній певного значення набуло торгівельно-промислове садівництво.

З другої половини XIX ст. тривало значне залізничне будівництво. Відкриті магістральні залізниці: Курсько-Харківсько-Азовська (через Лозову), Харківсько-Миколаївська (через Полтаву, Кременчук), КиївськоХарківська (через Гребінку, Полтаву).

Найбільшими центрами оптової торгівлі на цей час були Харків та Суми. Поряд з традиційними з'явилися спеціалізовані ярмарки з торгівлі вовною у

Полтаві, Ромнах, Харкові, Кременчуці, а у Харкові відкрито Товариство сприяння вівчарству.

Усі вищі навчальні заклади було зосереджено у Харкові: університет (перший на Лівобережній Україні, засновано у 1805 р.), технологічний (перший технічний вуз на території України, 1885 р.) та ветеринарний інститути, а також численні наукові товариства – філотехнічне, дослідників природи та університетські історико-філологічне, фізико-математичне, юридичне, хірургічне тощо.

В 1917 р. на базі джерела мінеральних вод засновано курорт Миргород.

Після встановлення радянської влади в Україні Харків став столицею Української РСР (у 1919–1934 рр.).

За часів індустріалізації 20–30-х рр. ХХ ст. на території регіону збудовано ряд машинобудівних підприємств у Харкові (тракторний, авіаційний, велосипедний, турбінний, електротехнічний, верстатобудівний), хімкомбінат у Шостці (з 1975 р. – НВО «Свема»), а також значну кількість підприємств харчової та легкої промисловості, зокрема, м'ясокомбінати у Полтаві та Лубнах, Лохвицький, Весело-Подільський цукрозаводи на Полтавщині, коноплепереробні заводи у Глухові, Миргороді, бавовнопрядильну фабрику в Полтаві, Миргородський завод мінеральних вод. У післявоєнні роки збудовано кілька машинобудівних заводів у Харкові, автомобільний (нині «АвтоКрАЗ») у Кременчуці, суперфосфатний у Сумах тощо. У 1959 р. завершено будівництво Кременчуцької ГЕС.

У 1950–1960х рр. на території регіону відкрито ряд нафто- та газопромислів; розпочато експлуатацію Шебелинського родовища газу на Харківщині (з 1956 р.), від якого прокладені газопроводи до Харкова, Полтави, Кременчука, Києва, Дніпропетровська, Одеси; збудований Кременчуцький нафтопереробний завод. У 1960-х рр. розпочато і промислове освоєння Кременчуцького залізрудного басейну, збудовано Дніпровський (нині Полтавський) гірничо-збагачувальний комбінат у Комсомольську.

Перші лінії повітряного сполучення в Україні відкрито 1923 р.: Харків – Київ та Харків – Москва. В 1975 р. запрацювали перші станції Харківського метрополітену, другого міста в Україні, де з'явився цей вид транспорту.

13.2. Природно-ресурсний потенціал

Рельєф території рівнинний: регіон розташований в межах Придніпровської низовини, яка на сході переходить у відроги Середньоруської височини, а на південному сході – Донецької височини.

Клімат є помірно-континентальним з теплим літом і досить холодною зимою. Територія належить до недостатньо вологої, теплої, а на крайньому південному сході посушливої агрокліматичної зони.

Головним багатством регіону є мінеральні ресурси (табл. 13.1).

Таблиця 13.1

Мінеральний потенціал Північно-Східного регіону*

Регіон, область	Види мінеральних ресурсів %					Мінеральний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Паливно-енергетичні	Металічні	Нерудна сировина для чорної металургії	Гірничо-хімічна сировина	Будівельні матеріали	
Північно-Східний	53,0	22,3	1,2	7,1	16,4	10,988
Полтавська	27,1	60,1	–	–	12,8	4,033
Сумська	13,8	–	–	53,2	33,0	0,903
Харківська	76,1	–	2,1	5,0	16,8	6,052
Україна	71,9	16,6	2,3	2,3	6,9	282,558

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

З паливних ресурсів у регіоні знаходиться більше 20 родовищ природного газу. Найпотужніші з них: Шебелинське, Єфремівське, ЗахідноСосновське, Кегичівське Харківської області. У регіоні розвідано більше 15 родовищ нафти і природного газу, найпотужніші – це Глинсько-Розбишівське, Радченківське, Сагайдацьке, Машівське Потавської області та Качанівське, Рибальське, Артюхівське Сумської області. Кам'яне і буре вугілля мають місцеве значення. Запаси кам'яного знаходяться на півдні Харківської області, бурого – у Роменському районі Сумської та на півночі Полтавської областей. У північній частині регіону є запаси торфу, що також мають місцеве значення.

Рудні ресурси представлено запасами залізної руди Кременчуцького басейну.

Нерудні ресурси представлено запасами кам'яної солі і крейди у Сумській та Харківській областях, фосфоритів і вогнетривких глин на Харківщині, гранітів на півдні Полтавської області. По всій території регіону є запаси глини, пісків, вапняків, мергелів. Скляні піски розробляються у Новоселівському кар'єрі.

Регіон добре забезпечений водними ресурсами (табл. 13.2). Тут знаходиться понад 370 річок довжиною більше 10 км. Головною річкою є Сіверський Донець з притоками Уда, Мож, Оскол та ін.; протікають Десна,

Сула, Псел, Самара тощо. Територію району омивають Кременчуцьке і Дніпродзержинське водосховища.

Таблиця 13.2

Водний потенціал Північно-Східного регіону*

Регіон, область	Потенціал водних ресурсів як «технологічної сировини» для господарського комплексу		Гідроенергетичний потенціал, %	Водний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	Усього	у т. ч. місцевого стоку		
Північно-Східний	98,3	80,4	1,7	13,025
Полтавська	95,9	82,2	4,1	3,902
Сумська	99,5	100,0	0,5	4,215
Харківська	99,4	65,8	0,6	4,908
Україна	97,6	60,5	2,4	130,759

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Більше 50 % території займають чорноземи типові середньогумусні і чорноземи звичайні (в Полтавській області понад 70 %), до 10 % – сірі лісові і ясно сірі ґрунти. На півночі розташовані дерново-підзолисті ґрунти, у заплавах – лучні, болотні. Еродованість земель 10–12 % (табл. 13.3).

Таблиця 13.3

Земельний потенціал Північно-Східного регіону*

Регіон, область	Вироблена (валова) продукція, у балах	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Оцінка 1 га сільськогосподарських угідь за загальнодержавною шкалою, бали	Земельний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Північно-Східний	142	6056,5	97	64,839
Полтавська	181	2082,2	105	24,117
Сумська	157	1659,5	94	17,276
Харківська	96	2314,1	92	23,446
Україна	100	40107,3	100	443,839

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Розміщення лісів і чагарників по території регіону, витягнутого з півночі на південь, має значні відміни (табл. 13.4, 13.5). Так, на півночі Сумської області ліси складають понад 17 %, а в Полтавській – лише 7 %.

Таблиця 13.4

Лісовий потенціал Північно-Східного регіону*

Регіон, область	Площа земель лісового фонду, тис. га	Запас насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, бали	Лісовий потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Північно-Східний	1134,9	157	103	4,733
Полтавська	270,6	129	99	1,042
Сумська	444,9	192	111	2,020
Харківська	419,4	137	97	1,671
Україна	10782,2	164	100	41,699

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 13.5

Фауністичний потенціал Північно-Східного регіону*

Регіон, область	Потенціал видів фауністичних ресурсів, ‰			Фауністичний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	мисливських	рибних	медоносних	
Північно-Східний	1,7	20,8	77,5	0,954
Полтавська	1,7	32,8	65,5	0,405
Сумська	0,9	9,9	89,2	0,285
Харківська	2,5	14,0	83,5	0,264
Україна	2,6	28,8	68,6	4,739

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Рекреаційні ресурси представлено поліськими та лісостеповими ландшафтами (діброви, бори, широколистяні ліси), Печенізьким водосховищем, мальовничими річковими ландшафтами Сули, Ворскли, Хоролу, Аксютинським соляним куполом на березі р. Сула неподалік Ромен, що являє собою величезний соляний стовп (шток), який утворив горб-гору Золотуху висотою 60 м тощо (табл. 13.6).

На території регіону багато джерел лікувальних мінеральних вод. Насамперед, Миргородське. Відомі також Великобагачанське, Новосанжарське, Хорольське в Полтавській області, Дергачівське (Березівські мінеральні води) – у Харківській.

Інтегральний природно-ресурсний потенціал регіону складає 10,5 ‰ ПРП України. У компонентній структурі ПРП значно переважають земельні ресурси з високою часткою мінеральних ресурсів (виключення становить Сумська область, де абсолютне переважання земельних ресурсів). Забезпеченість ПРП на душу населення нижча за середній показник в Україні (табл. 13.7, 13.8).

Таблиця 13.6

Природно-рекреаційний потенціал Північно-Східного регіону*

Регіон, область	Потенційна потреба в рекреаційних територіях, тис. га	Природно-рекреаційний потенціал		
		усього, % від сумарного ПРП України	у тому числі, %	
			ресурсів відпочинку і туризму	ресурсів санаторно-курортного лікування
Північно-Східний	413,1	10,253	77	23
Полтавська	88,7	1,916	81	19
Сумська	80,4	1,766	82	18
Харківська	244,0	6,571	75	25
Україна	3470,5	96,406	75	25

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 13.7

Сумарний ПРП Північно-Східного регіону*

Регіон, область	Потенціал ресурсів, ‰						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Північно-Східний	10,988	13,025	64,839	4,733	0,954	10,253	104,794
Полтавська	4,033	3,902	24,117	1,042	0,405	1,916	35,415
Сумська	0,903	4,215	17,276	2,020	0,285	1,766	26,465
Харківська	6,052	4,908	23,446	1,671	0,264	6,571	42,914
Україна	282,558	130,759	443,839	41,699	4,739	96,406	1000,0

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 13.8

Природно-ресурсний потенціал Північно-Східного, 2008 р. *

Регіон, область	Величина потенціалу, млрд. грн.						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Північно-Східний	2,964	3,514	17,492	1,277	0,257	2,766	28,270
Україна	76,224	35,274	119,732	11,249	1,278	26,007	269,764

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

У цілому рельєф, клімат, ґрунтовий покрив є сприятливими чинниками розвитку АПК і транспорту, життєдіяльності населення.

13.3. Трудовий потенціал

Демографічні ситуація у регіоні характеризується тим, що він відноситься до найнесприятливішого типу. В регіоні дуже низька народжуваність (19306 осіб на 2021 р.) та дуже висока смертність (62100 осіб на 2021 р.). Ці показники є гіршими за середні в Україні. У регіоні дуже високим є показник природного скорочення населення (-42794 особи).

За статевою структурою населення регіон характеризується як такий, де частка чоловіків є однією з найнижчих. Тут вкрай несприятливою є вікова структура населення: діти і підлітки складають 20 %, населення працездатного віку – 55 %, пенсіонери – 25 %. Ще гіршою вона є в сільській місцевості, де частка пенсіонерів найвища в Україні – 34 %. Це свідчить про те, що відтворювальна база сільського населення звузилась до неможливого. У регіоні один з найвищих показників кількості пенсіонерів на тисячу жителів – 316 чол. Густота населення у районі дорівнює 73 осіб/км². При цьому високою вона є у Харківській області (96 осіб/км²) і нижчою у Сумській та Полтавській (близько 60 осіб/км²).

У Північно-Східному регіоні знаходиться 47 міст, у тому числі одне місто-мільйонер, чотири з населенням понад 100 тис. В цілому по території переважають малі міста, які складають 75 % кількості всіх міст. Найбільшими містами регіону є Харків (1520 тис.), Полтава (315 тис.), Суми (300 тис.), Кременчук (240 тис.), Конотоп (97 тис.). У цілому міські жителі складають 70 %. Рівень урбанізації території є достатньо високим. У межах регіону сформувалась Харківська регіональна система розселення, ядром якої є однойменна агломерація.

Для сільського розселення характерним є те, що у поліській частині регіону переважають малі села на підвищених вододільних ділянках, у лісостеповій – долинно-яружний тип сільських поселень з густою мережею середніх і великих сіл, у степовій – яружно-балковий з великими поселеннями.

У Північно-Східному регіоні зосереджено понад 26,3 % трудових ресурсів України. У їх структурі значною є частка осіб після працездатного віку (10 %).

Рівні зайнятості (13,9 % на 2021 р.) та безробіття (12,6 % на 2021 р.) населення відповідають середнім показникам у державі. Але для регіону

характерною є значна їх диференціація (у Харківській області ці показники найгірші).

Середня заробітна плата у Полтавській області у серпні 2021 р. становила 13049,52 грн., у Сумській – 12106,83 грн., у Харківській – 12071,93 грн.

Структура зайнятості населення району свідчить про його промислово-аграрну спеціалізацію. У галузевій структурі зайнятості частка зайнятих у промисловому виробництві району є високою – 32 %. Харківська область є промислово високо розвинутою, у ній більш значною є частка зайнятих у сфері послуг щодо решти областей – 27 %, частка зайнятих в промисловості – 36 %, а у сільському господарстві – лише 6 %.

Аналізуючи галузеву структуру зайнятості населення району, можна зробити такі висновки:

- Харківська область є потужною, історично сформованою, високо розвинутою господарською базою району. Місто Харків є притягальним громадським центром;

- Полтавська і Сумська області – це промислово-аграрні території.

Регіон є мононаціональним за виключенням Харківської області як одного з центрів міграційного тяжіння працівників промислового виробництва. Українці складають майже 75 %, росіяни – понад 21 %. У регіоні поширені доволі компактні ареали розселення росіян, особливо у сільській місцевості. Проживають представники інших національностей.

Домінуюча більшість віруючого населення Північно-Східного регіону (до 95 %) – християни. У Полтавській та Сумській областях досить високою є частка православних (понад 65 % віруючих) порівняно з протестантами, у Харківській – дещо нижчою (58 %). Рівень релігійності населення є найнижчим серед районів України.

13.4. Виробничий потенціал

Північно-Східний регіон за рівнем економічного і соціального розвитку відноситься до групи вище середнього рівня розвитку. У регіоні сконцентровано по 13 % основних виробничих та невиробничих фондів України, виробляється по 14 % валової продукції і національного доходу країни. Їх виробництво на душу населення перевищує середні показники в Україні. За рівнем розвитку промислового виробництва, вартістю основних виробничих фондів та чисельністю промислово-виробничого персоналу Північно-Східний регіон до 2014 року посідав третє місце в Україні після Донецького і Придніпровського.

Середньомісячна оплата праці робітників і службовців у регіоні відповідає середньому рівню в державі. З 1991 року для регіону характерний значний спад промислового та сільськогосподарського виробництва.

Основу господарського комплексу регіону складають машинобудівний, хімічний, агропромисловий комплекси, паливна і легка промисловість.

Виробнича сфера. У машинобудівному комплексі регіону зайнято понад 60 % усього промислово-виробничого персоналу. Тут розвинутими є ті його галузі, які вимагають наявності висококваліфікованої праці, значної науково-технічної бази:

- енергетичне та електротехнічне машинобудування (Харків, Суми, Полтава, Конотоп, Шостка);
- сільськогосподарське (Харків, Суми, Охтирка) та тракторне (Харків) машинобудування;
- приладо- і верстатобудування (Харків, Полтава, Лубни, Суми, Глухів);
- виробництво електронно-обчислювальної техніки, теле- та радіоапаратури (Харків);
- транспортне, зокрема вагонобудування і виробництво вантажних автомобілів (Кременчук), літаків, мотоциклів, велосипедів (Харків);
- виробництво устаткування для легкої, харчової, хімічної та поліграфічної промисловості (Суми, Полтава, Харків, Ромни);
- виробництво військової техніки (Харків).

Харчова промисловість посідає друге місце в районі за обсягами виробництва. Найбільші підприємства цукрової промисловості розміщені у Лохвиці, Куп'янську, Орільці, м'ясної – у Полтаві (м'ясокомбінат має безвідходне виробництво), Харкові, Сумах, Охтирці, Ворожбі, Конотопі, Глухові, Чугуєві, Кременчуці, Лубнах. Також в регіоні розвинуті молочна і маслосироробна, плодоовочеконсервна, олійна, спиртова, тютюнова, борошномельно-круп'яна, кондитерська та інші галузі харчової промисловості, які забезпечують щоденні потреби населення у продуктах харчування. Відомі Куп'янський (Харківська область) та Кобеляцький (Полтавська область) молочноконсервні заводи, Роганьський пивзавод (Харківська область) та завод мінеральних вод у Миргороді.

З галузей *легкої промисловості* розвинуто текстильну, зокрема бавовняну (Полтава, Харків) та вовняну (Лубни, Харків, Глухів); швейну і трикотажну, підприємства яких зосереджено у містах регіону та окремих смт. і великих селах; шкіряно-галантерейну і взуттєву (Харків, Кременчук, Полтава, Суми

тощо) промисловість. У Харкові функціонують відомі підприємства конопледжутової та хутрової промисловості.

В регіоні існують художні промисли, особливо у Полтавській області. Наприклад, вишивка у Полтаві, Решетилівці, Зінькові, Миргороді, Кременечуці, виробництво керамічних виробів у Миргороді, Опішні, виробництво вовняних ковдр у Кременчуці та Лубнах тощо. У Кролевіці розміщено підприємство «Художнє ткацтво».

На базі місцевих природного газу і нафти та довізного кам'яного вугілля Донбасу, а також гідроенергії Дніпра функціонує *паливно-енергетичний комплекс* району. Тут розвинутими є газова, нафтова промисловість та електроенергетика. Найпотужнішою є Зміївська ТЕС. У Кременчуці здійснюється нафтопереробка.

Хімічна промисловість. У регіоні виробляється кіно- та фотоплівка, магнітні стрічки (ВО «Свема») та хімічні реактиви у Шостці, фосфатні мінеральні добрива, гумотехнічні вироби у Сумах, лаки і фарби у Харкові, Полтаві, Кременчуці, а також пластмаси, синтетичні миючі засоби, отрутохімікати тощо. Місто Харків є одним з найпотужніших в Україні центрів хіміко-фармацевтичної та медичної промисловості. Тут функціонують фармацевтична фірма «Здоров'я», хімфармзавод «Червона Зірка», «Точмедприлад». Центром хіміко-фармацевтичної промисловості є і Лубни.

Промисловість будівельних матеріалів. Найпотужніші підприємства регіону з виробництва цементу, залізобетонних виробів, черепиці, кераміки розміщено у Харкові, Полтаві, Сумах та Кременчуці. Значним центром виробництва цементу є Балаклія. Домобудівні комбінати знаходяться у Харкові, Полтаві, Кременчуці і Куп'янську. Центрами скляної промисловості є Полтава, Мерефа, Кременчук; порцеляно-фаянсової – Полтава і Буди.

Чорна металургія регіону працює на базі Кременчуцького залізорудного басейну та довізного коксу з Донбасу. Тут знаходиться такі металургійні підприємства: Кременчуцький сталеливарний, Полтавський гірничозбагачувальний та Полтавський ливарно-механічний комбінати. Центром коксохімії є Харків.

Деревообробна і меблева промисловість. Підприємства даної галузі розміщено у великих промислових вузлах – Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці. Меблеві фабрики є у Вовчанську, Ізюмі, Чугуєві, Шостці, Лубнах тощо. У місті Рогань функціонує картонна фабрика, у Змієві – паперова.

Місто Харків є одним з потужних центрів поліграфічної і книжкової промисловості.

Агропромисловий комплекс. АПК Північно-Східного району має таку спеціалізацію: м'ясо-, молоко-, льонопромисловий картоплепродуктовий з виробництвом зерна у поліській частині району; бурякоцукровий, зерно-, м'ясо-, молокопромисловий та плодоовочеконсервний у лісостеповій; зерно-, м'ясо-, молокопромисловий, олійнопродуктовий та плодоовочеконсервний в степовій частині району. Навколо великих міст – Харкова, Сум, Полтави, Кременчука сформувалися АПТК приміської спеціалізації. Господарства регіону реалізують п'яту частину цукрових буряків, молока, м'яса, яєць, олійних культур, шосту частину картоплі і зерна загальної їх реалізації в Україні.

Основу АПК регіону складає сільське господарство. Загальна земельна площа Північно-Східного регіону 8400 тис. га. Сільськогосподарські угіддя складають 73 %, з них 82 % – рілля, 17 % – сіножаті і пасовища. Така структура сільськогосподарських угідь свідчить про досить високий ступінь розораності території регіону в цілому. Виключення становить лише північна поліська частина Сумської області. У регіоні наявні сприятливі передумови для розвитку скотарства, свинарства, птахівництва, вівчарства, бджільництва, шовківництва, рибальства. У Харківській області знаходяться звірівницькі господарства, в яких розводять норки і нутрії. Тут поширеними культурами є озима пшениця, ячмінь, жито, кукурудза, просо, гречка, цукрові буряки, соняшник тощо. Розвинутим є садівництво і ягідництво.

У структурі посівних площ сільськогосподарських культур зернові займають 48 %, кормові – 31 %, технічні – 14 %, овочі і картопля – 7 %.

У регіоні функціонують такі спеціалізовані підкомплекси: зерно-, м'ясо-, молоко-, птахопромислові, бурякоцукровий, олійнопродуктовий, плодоовочеконсервний та коноплепромисловий. В Сумській області розвинене коноплепереробне виробництво, в Полтавській – вирощування і переробки м'яти та коріандра.

Сфера послуг. Побутові послуги на душу населення, що надаються в регіоні, перевищують середній показник в Україні. Вартість платних послуг та товарообіг продовольчих і промислових товарів на душу населення є близькими до середньоукраїнських показників. Кількість закладів торгівлі, громадського харчування, дошкільних, шкіл, клубів, бібліотек в цілому є достатньою для задоволення потреб населення. Забезпеченість житлом жителів регіону відповідає середньому показнику в Україні.

У Північно-Східному регіоні зосереджено майже 14 % музеїв України. Відомі літературно-меморіальні музеї І. Котляревського, В. Короленка, П. Мирного (Полтава), А. Чехова (Суми), художньо-меморіальний І. Рєпіна

(Чугуїв), А. Макаренка (Кременчук) тощо. На території регіону знаходяться садиби І. Котляревського (Полтава), родини Драгоманових (Гадяч), Кочубея (Диканька) та ін. Тут розміщено національний музей-заповідник українського гончарства (Опішня), історико-культурний музей-заповідник «Поле Полтавської битви», що входить до Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО. Із специфічних у регіоні знаходяться музей авіації і космонавтики в Полтаві, аерокосмічний, води у Харкові. Тут розташовано відділ Українського степового заповідника – Михайлівська Цілина з єдиною в країні нерозораною ділянкою степу в лісостеповій зоні (Сумська область).

Об'єктами туризму є палац князів Голіциних у Тростянці, «міста-історії» – Полтава, Глухів, Суми, Охтирка. Серед об'єктів паломництва – православні Мгарський (поблизу Лубен), Святогірський (Ізюмський район), Молчанський (Путивль), Гамаліївський (Шосткинський район) та інші монастирі, Благовіщенський собор у Харкові.

Театри розміщено лише в обласних центрах.

У регіоні знаходиться майже 15 % загальної кількості готелів в Україні, які мають досить високий коефіцієнт використання місткості.

Рівень розвитку закладів медичного обслуговування є середнім. Виключення складає Харків як високорозвинутий центр медичного обслуговування.

Рекреаційний комплекс регіону включає санаторії і пансіонати з відпочинку та лікування. Тут знаходиться відомий далеко за межами України бальнеологічний курорт Миргород. Популярний бальнеологічний курорт Березівські мінеральні води (Харківська область) та центр мануальної терапії у Кобеляках, де працює народний лікар М. Касьян.

Транспортний комплекс регіону представлено залізничним, автомобільним, річковим, повітряним та трубопровідним видами транспорту.

Довжина залізниць регіону 3198 км. Їх густота дуже відрізняється у межах регіону: від 48,5 км/1000 км² у Харківській області до 29 км/1000км² у Полтавській. Основними залізничними магістралями є Київ – Донецьк, Москва – Донбас, Москва – Харків – Сімферополь, Київ – Харків, Харків – Кременчук. Переважають транзитні вантажоперевезення (нафта, вугілля, мінеральні добрива, зерно, будівельні матеріали). Місто Харків є найпотужнішим в Україні залізничним вузлом, що має 8 залізничних променів-магістралей. Потужними залізничними вузлами є Лозова, Куп'янськ, Гребінка, Кременчук, Полтава, Ворожба, Конотоп, Суми, Ромодан, Красноград, Хутір-Михайлівський.

Довжина автомобільних доріг складає 24 тис. км. Основні автомагістралі регіону: Москва – Харків – Сімферополь, Київ – Харків – Ростов-на-Дону, Київ – Полтава – Харків, Київ – Полтава – Суми.

Річковий транспорт розвинутий на Дніпрі і його притоках – Сулі, Ворсклі, Пелі. Основний річковий порт – Кременчук.

Аеропорти функціонують у Харкові, Сумах і Полтаві.

У регіоні діють цілий ряд газо- та нафтопроводів. Зокрема, газопроводи Шебелинка – Харків, Шебелинка – Полтава, з Шебелинки до Кременчука, Києва, Одеси, Дніпропетровська тощо. По території регіону проходять газопроводи «Союз», Уренгой – Помари – Ужгород. Нафтопроводи підходять до Кременчука, де розміщене нафтопереробне підприємство.

На території Північно-Східного регіону знаходиться три мезорегіони – Харківський, Полтавський і Сумський.

Харківський мезорегіон сформувався на основі Харківського господарського вузла. Його ядро – Харківська агломерація з містами Богодухів, Дергачі, Люботин, Чугуїв, Мерефа. Спеціалізацією мезорегіону є металоємне і трудомістке машинобудування (сільськогосподарське, електротехнічне, приладо- і верстатобудування, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості, сфери послуг), легка (текстильна, швейна, трикотажна, взуттєва, хутрова, конопле-джутова, хутрова), харчова, паливна (газова та електроенергетика), хімічна (виробництво предметів побутової хімії та отрутохімікатів), будівельна (виробництво цементу і цегли) промисловість.

Полтавський мезорегіон сформувався на основі Полтавського і Кременчуцького господарських вузлів та Лубенського районоформуючого господарського центру. Його спеціалізацію визначають машинобудування (важке, енергетичне, транспортне /виробництво вантажних автомобілів та вагонів, електротехнічне, верстатобудування), нафтопереробна і нафтохімічна промисловість, хімічна промисловість, чорна металургія, легка і харчова промисловість.

Сумський мезорегіон сформувався на основі Сумського господарського вузла та важливого Шосткінського районоформуючого господарського центру. Його спеціалізацією є машинобудування (важке, приладобудування, сільськогосподарське, виробництво обладнання для хімічної, легкої і харчової промисловості), хімічна промисловість (виробництво кіно-, фотоплівки, магнітних стрічок, хімреактивів, гумотехнічних виробів), легка і харчова промисловість.

З Північно-Східного регіону в основному вивозять готову продукцію обробної промисловості (сільськогосподарські, вантажні машини, прилади, електротехнічні вироби, кіно-, фотоплівку, магнітні стрічки, взуття, хутрові вироби, цукор, олію, масло, молоко- і молококонсервні вироби тощо), що свідчить про досить високий рівень розвитку економіки регіону.

Довіз по тоннажу значно перевищує вивіз, оскільки до району ввозять в основному сировину (кам'яне вугілля, чавун, сталь, прокат, сіль, будівельні матеріали, ліс тощо).

ВРП регіону у 2019 р. становив 487512 млн. грн.

Частка регіону в експортних поставках України є значною – майже 8 %, імпорту – 7 %.

13.5. Науковий потенціал

У регіоні знаходиться 51 вуз (19 %), з яких у Харківській області – 38. Місто Харків є другим за значенням науковим та навчальним центром України. Зокрема, тут функціонують відомі Харківський університет, юридична, фармацевтична академії, авіаційний інститут тощо.

Наукові заклади регіону об'єднано у Північно-Східний науковий центр НАНУ.

Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт за 2020 рік становили у Полтавській області 37,6 млн. грн., у Сумській області – 153,0 млн. грн., у Харківській області – 2558,3 млн. грн.

У виконанні наукових досліджень і розробок задіяно 516 осіб (Полтавська область), 1148 осіб (Сумська область), 11637 особи (Харківська область).

13.6. Проблеми та перспективи розвитку

1. Зміна територіальної структури господарства. У регіоні територіально нерівномірним є розвиток господарства: слаборозвинуті Сумська і Полтавська області і високорозвинута Харківська. До речі, Харківська область це єдина в Україні, де фактично територіальна організація виробництва є найбільш наближена до оптимальної. Харківський мезорайон має майже класичний радіально-кільцевий тип територіальної структури.

Харківські підприємства створювали свої філіали у населених пунктах (у т.ч. і малих містах) по колу, по країні.

2. Нерівномірна територіальна концентрація промислового виробництва, яка є недопустимо високою у Харкові, Кременчуці, Полтаві, Сумах.

3. Раціональне використання сировини і охорона природи в місцях видобутку нафти, природного газу і залізної руди. У районах інтенсивного добування природного газу і залізної руди частим є провали, труси землі.

4. Демографічні проблеми.

5. Проблема водопостачання у Харкові.

6. Проблема раціонального використання земельних ресурсів.

7. Проблема значного фізичного зносу основних виробничих фондів (до 75 %).

8. Проблеми рекреаційної сфери. Так, внаслідок геологічних особливостей Донецько-Придніпровської западини утворились соляні куполи потужністю 100–150 м. Поблизу Миргорода, Лубен їх перетворили на сховища, в кожному з яких знаходяться сотні тонн пального, але це призвело до проблем по таких двох напрямках: якщо вже й обирати територію для сховищ, то тільки не поблизу Миргорода, який є відомим рекреаційним центром; зберігання нафти у соляних куполах – це не найкращий спосіб їх використання, адже соляні куполи найкраще використовувати як рекреаційні об'єкти (наприклад, зробити футбольні поля як це практикують у Польщі).

У перспективі у Північно-Східному регіоні будуть функціонувати наукомісткі виробництва, основними чинниками розвитку яких є наукові дослідження, проектно-конструкторська і дослідна справа. Будуть розвиватись електроніка, радіо- і робототехніка, екологічно безпечні хімічні виробництва, галузі легкої і харчової промисловості. На території регіону створений технопарк «Інститут монокристалів» у Харкові, розроблено проекти СЕЗ «Кременчук» (Полтавська область) та «Технокрай» (Харківська область). З метою використання потенціалу прикордонного географічного положення розроблено проєкт створення єврорегіону «Слобожанщина» (Харківська область України та Білгородська область Росії).

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні чинники розвитку господарства Північно-Східного регіону.

2. Охарактеризуйте трудовий потенціал регіону.

3. Проаналізуйте виробничий потенціал Північно-Східного регіону.

4. Охарактеризуйте науковий потенціал регіону.

5. Охарактеризуйте Харківський машинобудівний вузол.

6. Визначте перспективні напрями розвитку господарства регіону.

Тема 14. Економічний потенціал Придніпровського регіону

План

- 14.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.
- 14.2. Природно-ресурсний потенціал.
- 14.3. Трудовий потенціал.
- 14.4. Виробничий потенціал.
- 14.5. Науковий потенціал.
- 14.6. Проблеми та перспективи розвитку.

14.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку

Придніпровський регіон у складі Дніпропетровської та Запорізької областей займає площу 59,1 тис.км², що складає 9,8 % території України. За цим показником він є більшим за Хорватію, Данію чи Швейцарію.

В регіоні проживає 4,8 млн. жителів, що становить 11,5 % загальної кількості населення України. Тут проживає населення більше, ніж в Ізраїлі, Данії, Грузії чи Ірландії.

Галузями **спеціалізації** господарства Придніпровського регіону є:

- чорна (Ic=3,5) і кольорова (Ic=4,3) металургія;
- електроенергетика (Ic=1,3);
- машинобудування (Ic=1,2), а саме електротехнічне, важке, транспортне, сільськогосподарське;
- хімічна промисловість (Ic=1,2), а саме коксохімія, виробництво мінеральних добрив, гумотехнічних та лакофарбових виробів, пластмас;
- промисловість будівельних матеріалів (Ic=1,0);
- харчова промисловість (Ic=1,1).

Вигідність **суспільно-географічного положення** Придніпровського регіону визначають:

- розміщення у центрально-східній частині України;
- сусідство з розвиненим в економічному відношенні Донецьким регіоном, що дає можливість розвивати різноманітні виробничі зв'язки, передусім сировинні та збутові;
- регіон перетинає велика водна транспортна магістраль Дніпро і омиває з півдня Азовське море (приморське положення), що дає можливість розвивати річковий і морський види транспорту та рекреаційне господарство;

– густа мережа сухопутних транспортних шляхів, а також велика водна артерія Дніпро, що створюють сприятливі умови для різноманітних зв'язків з іншими регіонами України та з деякими зарубіжними країнами;

– розміщення у межах Степової природно-господарської зони із сприятливими умовами для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Господарське освоєння території Придніпровського регіону порівняно з іншими регіонами України розпочалось не так давно.

Початок багатьом поселенням на території регіону поклали створені у XVII ст. зимівники запорізьких козаків, які поселялися для несення служби по долинах Дніпра та його притоках до Кальміуса, який розмежував землі запорізьких і донських козаків.

У XVII ст. Запоріжжя було важливим районом виробництва селітри, металообробки. У сільському господарстві домінувало тваринництво (передусім скотарство), землеробство було розвинене лише у північній частині (вирощування гречки, ячменю, вівса, гороху).

Після ліквідації Запорізької Січі та російсько-турецької війни 1768–1774 рр. активізувалось освоєння «задніпровських місць».

Для захисту південно-західної частини Російської імперії від татар та турків у 1770–1771 рр. була закладена Дніпровська укріплена лінія (між річками Дніпро, Берда), в складі якої збудована Олександрівська фортеця (згодом – місто Олександрівськ). Після російсько-турецької війни 1775 р. для зв'язку центра Новоросії – Кременчука – з військами на півдні було розпочато будівництво Кизикерменського поштового тракту (засновано 10 пунктів, у тому числі Кривий Ріг). У 1776 р. засновано Катеринослав, у 1780 р. – Нікополь, Павловськ (Павлоград).

У XIX ст. найбільшим містом регіону, основним економічним, торгівельним, науково-освітнім, банківським регіональним центром став Катеринослав – четверте за кількістю жителів місто на території України (113 тис. жителів, 1897 р.). Населення решти міст не перевищувало 30 тис.

Дослідження залізних руд Криворіжжя розпочалися з другої половини XVIII ст., а їх промислова експлуатація – століттям пізніше. З 80-х рр. XIX ст. також розпочалася експлуатація родовищ марганцевих руд Нікопольського басейну.

Потреби технічного переозброєння промисловості, залізничне будівництво, широке застосування машин у сільському господарстві, розширення внутрішнього ринку стимулювали у другій половині XIX ст. зростання попиту на метал. Значним поштовхом для розвитку металургії на

території Придніпровського регіону послужило введення мита на ввезення до Росії металовиробів (1884 р.) та збільшення мита на ввезення чавуну і залізної руди. Після цього іноземці перестали ввозити товари, а почали вкладати капітал у розвиток галузі. Переважно за рахунок іноземного капіталу було збудовано металургійні заводи Олександрівський Південно-Російський Брянського АТ у Катеринославі, Дніпровський Південно-Російського металургійного товариства у Кам'янському (Дніпродзержинську), а також чавуноливарні заводи Криворізького Товариства залізних руд.

Важливе значення для господарського піднесення території мало будівництво в кінці ХІХ ст. заводів сільськогосподарського машинобудування Дж. Грієвза у Бердянську (на той час найбільше в Європі підприємство з виробництва жниварок), А. Коппа в Олександрівську (нині АвтоЗАЗ), а також Катеринославського машинобудівного, Нижньодніпровського вагонобудівного, Олександрівського суднобудівного заводів тощо.

У сільському господарстві суттєво зросло значення виробництва зерна (передусім пшениці); традиційно розвиненим залишалось тваринництво (скотарство, вівчарство) та рибальство (по узбережжях Дніпра).

У першій половині ХІХ ст. було збудовано морський порт у Бердянську, а з середини століття розпочалося регулярне судноплавство за маршрутом Нікополь – Одеса. Важливе значення мало й будівництво залізниць, що зв'язали промислові центри та сільськогосподарські райони: Лозово-Севастопольська з відгалуженням до Катеринослава, дві Катерининські (Донбас – Кривбас).

Поряд з Катеринославом важливу роль у торговельних відносинах відігравали Олександрівськ, Мелітополь, Кривий Ріг, Павлоград (метал, хліб, худоба, вовна), а також Нікопольська пристань на Дніпрі (зерно, борошно, сіль) та Бердянський порт на Азовському морі (передусім зерно). У Катеринославі діяли комерційний банк, товариства взаємного кредиту, міський банк (останній кредитував металургійну та кам'яновугільну промисловість).

Перший вищий навчальний заклад на території регіону – Вище гірниче училище в Катеринославі (з 1912 р. – гірничий інститут).

У 20–30-ті рр. ХХ ст. відбувалось значне промислове піднесення території регіону – збудовано ряд нових металургійних підприємств («Криворіжсталь», «Запоріжсталь», Дніпровські алюмінієвий у Запоріжжі, південнотрубний у Нікополі, коксохімічні у Дніпропетровську та Кам'янському); створено потужну енергетичну базу – Дніпровська ГЕС, Криворізька, Дніпропетровська ДРЕС.

У післявоєнний час продовжувалось промислове зростання: збудовані нові машинобудівні підприємства (Запорізький електротрансформаторний завод, Бердянський завод «Азовкабель»); відкрито запаси урану в надрах Жовторіченського залізрудного родовища (у кінці 1940-х рр.), збудовано титано-магнієвий у Запоріжжі, шинний в Дніпропетровську, хімкомбінат та ГЕС у Дніпродзержинську, розпочато освоєння Білозерського залізрудного басейну, відкрито канал Дніпро – Кривий Ріг (1950–1960 рр.). У 1970-х рр. збудовано Дніпрогес-2, Криворізьку ДРЕС-2, у 1980-х р. – Запорізьку АЕС.

У 1918 р. на базі Вищих жіночих курсів заснований Дніпропетровський університет, а 1985 р. на базі педінституту – Запорізький.

14.2. Природно-ресурсний потенціал

Клімат району є помірно-континентальним з тривалим вегетаційним періодом, жарким посушливим літом та малосніжною нехолодною зимою. Основна частина території розташована на Придніпровській низовині.

Придніпровський регіон поряд з Донецьким регіоном є найбільш забезпеченим природно-ресурсним потенціалом, зокрема мінеральними і земельними ресурсами (табл. 14.1).

Таблиця 14.1

Мінеральний потенціал Придніпровського регіону*

Регіон, область	Види мінеральних ресурсів. %					Мінеральний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Паливно-енергетичні	Металічні	Нерудна сировина для чорної металургії	Гірничо-хімічна сировина	Будівельні матеріали	
Придніпровський	46,2	49,6	1,2	–	3,0	83,052
Дніпропетровська	51,1	45,9	1,1	–	1,9	75,088
Запорізька	–	84,8	2,8	–	12,4	7,964
Україна	71,9	16,6	2,3	2,3	6,9	282,558

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Придніпровський регіон є дуже багатим на мінеральні ресурси і характеризується їх вдалим поєднанням: поряд із залізо- і марганцеворудними басейнами розташовані запаси кам'яного і бурого вугілля, уранових руд тощо. Мінеральні ресурси регіону представлено паливними, рудними і нерудними.

З паливних ресурсів у регіоні є кам'яне вугілля Донецького і буре вугілля Дніпровського басейнів. Поклади кам'яного вугілля зосереджено в межах східної частини Дніпропетровської області (Західний Донбас), запаси якого становлять майже 8,6 млрд. тонн. Поклади бурого вугілля виявлені в П'ятихатському, Верхньодніпровському, Криворізькому і Синельниківському

районах (до серпня 2020 р.), нафта та природний газ – у Царичанському і Новомосковському районах (до серпня 2020 р.) Дніпропетровської області (Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область).

Основним природним багатством регіону є рудні ресурси, серед яких виділяються Криворізький і Білозерський залізорудні басейни та Нікопольський і Великотокмацький марганцеворудні. Запаси Криворізької залізної руди становлять понад 12 млрд. тонн, або понад 80 % запасів залізної руди в Україні. У Дніпропетровській області є й інші перспективні залізорудні родовища, такі як Оріхово-Павлоградська та Чортоницька магнітні аномалії, Жовтянське родовище у П'ятихатському районі. На Нікопольський і Великотокмацький басейни припадає 100 % запасів марганцевих руд в Україні. Усі ці запаси є потужною базою для розвитку чорної металургії регіону. Руди кольорових металів представлено родовищами титану (Самотканське родовище Дніпропетровської області), бокситів (Високопільське родовище Дніпропетровської області), рутило-ільменітових руд, цирконію, кобальту. На їх основі розвивається кольорова металургія району.

Промислове значення мають нерудні корисні копалини, передусім будівельні матеріали – граніти (Бородаївське, Нікопольське, Кудашівське родовища), каоліни (Просянське родовище), вогнетривкі глини, вапняки (Криворіжжя), графіт, польовий шпат, діабаз, кварцеві піски тощо.

Водні ресурси регіону – це води Дніпра та його приток (Орелі, Самари з Вовчою, Інгульця та ін.). Для них є характерною незначна кількість стоку в річкові басейни, що свідчить про невисоку обводненість території (табл. 14.2).

Таблиця 14.2

Водний потенціал Придніпровського регіону*

Регіон, область	Потенціал водних ресурсів як «технологічної сировини» для господарського комплексу		Гідроенергетичний потенціал, %	Водний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Усього	у т. ч. місцевого стоку		
Придніпровський	93,7	19,4	6,3	13,039
Дніпропетровська	93,2	31,1	6,8	5,208
Запорізька	94,1	13,9	5,9	7,831
Україна	97,6	60,5	2,4	130,759

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Для регулювання водних ресурсів створено цілий ряд водосховищ Дніпровського каскаду ГЕС – Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське. У водо дефіцитні частини регіону здійснюється магістральна подача води за допомогою каналів Дніпро – Кривий Ріг, Дніпро – Донбас. У цілому

Придніпровський регіон є вододефіцитним регіоном у зв'язку з дуже інтенсивним використанням водних ресурсів як у галузях промисловості (на підприємствах чорної, кольорової металургії, хімічної промисловості), так і для зрошувального землеробства.

Серед зональних типів ґрунтів переважають чорноземи: на півночі – чорноземи звичайні, на півдні – південні та південні солонцюваті (табл. 14.3). Вздовж морського узбережжя простягаються довгі, вузькі піщані коси, намиті морем. Землі регіону майже повністю розорано.

Таблиця 14.3

Земельний потенціал Придніпровського регіону*

Регіон, область	Вироблена (валова) продукція, у балах	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Оцінка 1 га сільськогосподарських угідь за загальнодержавною шкалою, бали	Земельний потенціал, % від сумарного ПРП України
Придніпровський	100	4625,5	84	42,682
Дніпропетровська	79	2428,5	87	23,258
Запорізька	123	2197,0	80	19,424
Україна	100	40107,3	100	443,839

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Лісові ресурси регіону є дуже обмеженими. Деяке господарське значення мають тільки ліси в долині Дніпра (Чорний ліс та ін.) і лісосмуги в степах регіону (табл. 14.4, 14.5).

Таблиця 14.4

Лісовий потенціал Придніпровського регіону*

Регіон, область	Площа земель лісового фонду, тис. га	Запас насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, бали	Лісовий потенціал, % від сумарного ПРП України
Придніпровський	320,5	45	54	0,632
Дніпропетровська	198,6	49	52	0,374
Запорізька	121,9	38	58	0,258
Україна	10782,2	164	100	41,699

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 14.5

Фауністичний потенціал Придніпровського регіону*

Регіон, область	Потенціал видів фауністичних ресурсів, %			Фауністичний потенціал, % від сумарного ПРП України
	мисливських	рибних	медоносних	
Придніпровський	2,8	42,2	55,0	0,647
Дніпропетровська	2,7	44,6	52,7	0,391
Запорізька	2,9	38,4	58,7	0,256
Україна	2,6	28,8	68,6	4,739

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Рекреаційні ресурси Придніпровського регіону – це сприятливі кліматичні умови, морські пляжі, лікувальні грязі лиманів і озер, джерела мінеральних вод (табл. 14.6). Найбільший рекреаційний потенціал мають долина Дніпра з унікальними лісовими масивами в плавнях та узбережжя Азовського моря. Приморська частина району багата на мінеральні води та лікувальні грязі (Мелітополь, Бердянськ).

Таблиця 14.6

Природно-рекреаційний потенціал Придніпровського регіону*

Регіон, область	Потенційна потреба в рекреаційних територіях, тис. га	Природно-рекреаційний потенціал		
		усього, % від сумарного ПРП України	у тому числі, %	
			ресурсів відпочинку і туризму	ресурсів санаторно-курортного лікування
Придніпровський	315,2	8,002	84	16
Дніпропетровська	187,4	4,686	84	16
Запорізька	127,8	3,316	84	16
Україна	3470,5	96,406	75	25

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Інтегральний природно-ресурсний потенціал регіону становить 15 % від загального в Україні. Регіон відноситься до групи дуже добре забезпечених мінеральними ресурсами, добре забезпечених земельними ресурсами, середньо забезпечених водними та рекреаційними з практичною відсутністю лісових ресурсів (табл. 14.7, 14.8).

Таблиця 14.7

Сумарний ПРП Придніпровського регіону*

Регіон, область	Потенціал ресурсів, %						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Придніпровський	83,052	13,039	42,682	0,632	0,647	8,002	148,054
Дніпропетровська	75,088	5,208	23,258	0,374	0,391	4,686	109,005
Запорізька	7,964	7,831	19,424	0,258	0,256	3,316	39,049
Україна	282,558	130,759	443,839	41,699	4,739	96,406	1000,0

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Унікальне поєднання природних умов і ресурсів є однією з основних передумов формування потужного територіально-виробничого комплексу Придніпровського регіону.

Природно-ресурсний потенціал Придніпровського, 2008 р. *

Регіон, область	Величина потенціалу, млрд. грн.						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Придніпровський	22,404	3,518	11,514	0,170	0,175	2,159	39,940
Україна	76,224	35,274	119,732	11,249	1,278	26,007	269,764

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Рівнинний характер рельєфу і високоврожайні ґрунти в поєднанні з сприятливими агрокліматичними умовами створюють передумови для розвитку інтенсивного багатогалузевого землеробства, а в цілому сприятливі для проживання та господарської діяльності населення даного регіону.

14.3. Трудовий потенціал

Демографічна ситуація в регіоні характеризується високою смертністю (60191 особа на 2021 р.), яка перевищує середній показник в Україні, низькою народжуваністю (21404 особи на 2021 р.), значним природним скороченням населення (-40659 осіб на 2021 р.), що перевищує середньодержавне значення.

У статевій структурі населення жінки значно переважають (на 1000 жінок припадає 865 чоловіків). Вікова структура характеризується таким співвідношенням: діти і підлітки складають понад 20 %, населення працездатного віку – 57 %, пенсіонери – майже 23 %.

У цілому для Придніпровського регіону характерна висока густина населення – 98 осіб/ км², у тому числі в Дніпропетровській області – 118 осіб/км², а в Запорізькій – 75 осіб/км². Найгустіше заселені придніпровські райони Дніпропетровської області (понад 120 осіб/км²) та північно-західні райони Запорізької області, найменше – східна частина Дніпропетровської області (25–30 осіб/км²).

У Придніпровському регіоні розташовано 34 міста, серед яких місто мільйонер та вісім з населенням понад 100 тис. Тут найнижчою в Україні є питома вага малих міст. Найбільшими містами регіону є Дніпро (1120 тис.), Запоріжжя (860 тис.), Кривий Ріг (715 тис.), Кам'янське (275 тис.), Мелітополь (170 тис.). У цілому частка міських жителів є високою – 81 %. Це високо урбанізована територія. В межах регіону сформувалась Придніпровська регіональна система міського розселення з кількома потужними агломераціями:

Дніпропетровсько-Дніпродзержинською, Запорізькою, Криворізькою, Нікопольсько-Марганцівською.

Для сільського розселення характерний яружно-балковий тип великих сільських поселень, що зосереджені вздовж річок.

У Придніпровському регіоні зосереджено 13,1 % трудових ресурсів України. У структурі трудових ресурсів частка осіб післяпрацевдатного віку є невисокою. У регіоні найнижчий рівень зайнятості населення, особливо у Запорізькій області (50,5 %), і відповідно, високий рівень безробіття (8,9 %).

Середня заробітна плата у Дніпропетровській області у серпні 2021 р. становила 13956,8 грн., у Запорізькій – 13952,12 грн.

Структура зайнятості населення свідчить про те, що регіон відноситься до групи високорозвинутих промислових регіонів. У матеріальному виробництві району зайнято 75 %, у сфері послуг – 25 % зайнятого населення.

Для національного складу Придніпровського району є характерним переважання українців – 67 %. Частка росіян – 28 %. Такий високий показник викликаний тим, що високорозвинуті Дніпропетровська і Запорізька області були центрами міграційного тяжіння різних галузей промисловості. В національній структурі населення регіону по 1 % припадає на білорусів, євреїв, болгар, близько 0,5 % – татари і німці, проживають представники інших національностей.

Переважає більшість віруючого населення Придніпровського регіону є християнами, більша половина яких православні, менша – протестанти. У Запорізькій області частка православних нижча за рахунок доволі високої порівняно з іншими регіонами частки прибічників нехристиянських віросповідань (6 %). Рівень релігійності населення є нижчим за середньоукраїнський показник.

14.4. Виробничий потенціал

За загальним рівнем соціально-економічного розвитку регіон відноситься до групи з досить високим рівнем розвитку. Про це свідчать високі показники виробництва валової продукції на душу населення, що перевищує середньоукраїнський на 50 %, національного доходу на душу населення, що майже на 30 % вище за середньоукраїнський показник. За показниками виробництва валової продукції на душу населення та валової продукції промисловості на душу населення регіон посідає перші місця в Україні. Придніпровський регіон характеризується як регіон потужного розвитку галузей важкої промисловості з недостатньо розвинутою легкою і харчовою.

Тут сконцентровано 15 % основних виробничих та 12 % невиробничих фондів України, виробляється сьома частина національного доходу, шоста частина валової продукції та п'ята частина валової продукції промисловості.

За розміром середньомісячної оплати праці робітників і службовців Придніпровський регіон поряд з Донецьким відноситься до групи, де оплата вище середнього рівня і є найвищою серед регіонів України. З 1991 року для регіону є характерним дуже значний спад промислового і сільськогосподарського виробництва.

Виробнича сфера. Металургійний комплекс Придніпровського регіону включає видобуток і збагачення залізної, марганцевої руд та руд кольорових металів, чорну та кольорову металургію. Металургійний комплекс регіону має завершений цикл виробництв.

Залізорудна промисловість працює на базі Криворізького та Білозерського басейнів. Тут діють ряд гірничозбагачувальних комбінатів – Новокриворізький, Центральний, Північний, Південний, Інгулецький Криворізького басейну, Запорізький залізорудний комбінат Білозерського басейну. Використовуючи криворізьку залізну руду, працює чорна металургія не лише Придніпров'я та Криворіжжя, але й Донбасу та частково Приазов'я. Крім того, значну кількість криворізької руди експортують.

Марганцеворудну промисловість регіону представлено Марганцівським і Покровським гірничозбагачувальними комбінатами Нікопольського родовища та Таврійським марганцеворудним комбінатом Великотокмацького родовища. Як і у залізорудній промисловості, руду видобувають шахтним і відкритим способами.

Чорна металургія історично сформувалася у регіоні на основі винятково сприятливих ресурсів: значних покладів залізних і марганцевих руд, близькості Донецького вугільного басейну з великими покладами коксівного вугілля, забезпеченості нерудною металургійною сировиною (вогнетривкими глинами, флюсовими вапняками), доброю енерго- та водозабезпеченістю, наявності споживача (металоємного машинобудування), величезним виробничим і науково-технічним потенціалом, кваліфікованими кадрами. Тут знаходиться більше третини підприємств галузі.

Чорну металургію повного циклу представлено двома металургійними комбінатами у Дніпрі, комбінатами «Криворіжсталь» у Кривому Розі, Дніпровським у Кам'янському, «Запоріжсталь» у Запоріжжі.

Також у регіоні працюють переробні металургійні заводи: Дніпровські з виробництва труб і коліс для залізничних вагонів та трубопрокатний,

Нікопольські трубопрокатний та феросплавів, Новомосковський трубний, Запорізькі електromеталургійний «Дніпроспецсталь» та феросплавів. Центрами коксохімічного виробництва є Дніпро, Кам'янське, Кривий Ріг, Запоріжжя, виробництва вогнетривів – Запоріжжя.

Видобуток та переробка руд *кольорових* металів здійснюється Верхньодніпровським гірничо-металургійним комбінатом. Кольорова металурія представлена титано-магнієвою (Запорізький металургійний та Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінати), алюмінієвою та електродною (Дніпровські алюмінієвий та електродний заводи у Запоріжжі) промисловістю, виробництвом вторинних кольорових металів (Дніпро). Дніпровський алюмінієвий завод працює на довізних бокситах і нефелінах та місцевій електроенергії.

Паливно-енергетичний комплекс регіону представлено вугільною промисловістю та електроенергетикою. Видобуток кам'яного вугілля здійснюється на території Новомосковського, Павлоградського та Петропавлівського районів Дніпропетровської області.

Гідроелектроенергетика регіону працює на базі місцевих гідроенергетичних ресурсів Дніпра. На території регіону діють три ГЕС – Дніпрогес-1, Дніпрогес-2, Кам'янська. Теплова електроенергетика базується на використанні довізного донецького вугілля, шебелинського газу і місцевого кам'яного і бурого вугілля. В регіоні діють п'ять потужних теплових електростанцій – Придніпровська, Кам'янська, Криворізька-1, Криворізька-2 та Запорізька ТЕС. Також у регіоні розвинена атомна електроенергетика, представлена Запорізькою АЕС (Енергодар). У регіоні П'ятихаток добувають уранові руди, а у Дніпрі виробляють з них паливо для АЕС.

Машинобудівний комплекс регіону базується на потужній металургійній базі, добрій забезпеченості кваліфікованими трудовими ресурсами, значній внутрірайонній потребі в продукції машинобудування (особливо важкого машинобудування для гірничодобувної промисловості та чорної металургії), вигідному економіко-географічному положенні щодо основних районів споживання, високорозвиненій науково-технічній і проєктно-конструкторській базі. З цим пов'язані особливості машинобудівного комплексу району, що характеризується розвитком матеріалоемних виробництв, військово-промислового комплексу та ракето-космічної індустрії.

Основними центрами галузей машинобудівного комплексу Придніпровського регіону є:

- виробництва металургійного та гірничого устаткування, металоконструкцій – Дніпро, Кривий Ріг, Марганець, Запоріжжя;
- верстатобудування – Дніпро, Нікополь, Мелітополь;
- транспортного машинобудування – Запоріжжя (виробництво легкових автомобілів (АвтоЗАЗ-Даewoo), авіадвигунів (Запоріжжя)), Дніпро (виробництво електровозів, тролейбусів), Кам'янське (виробництво вагонів);
- виробництва ракетно-космічної техніки – Дніпро (Південний машинобудівний);
- виробництва сільськогосподарських машин – Дніпро (виробництво бурякозбиральних комбайнів), Павлоград, Нікополь, Бердянськ;
- підйомно-транспортного машинобудування – Нікополь, Верхньодніпровськ, Бердянськ;
- електротехнічного машинобудування – Запоріжжя;
- виробництва радіо-, телеапаратури – Дніпро (концерн «Весна»).

Хімічна промисловість регіону має сприятливі умови для свого розвитку: потужну сировинну базу (нерудні ресурси, відходи металургійного виробництва), споживача та достатній кваліфікований трудовресурсний потенціал. Тут розвинуто виробництво азотних мінеральних добрив («Дніпроазот» у Кам'янському), лакофарбове (у Дніпрі, завод сурикових фарб у Кривому Розі), шинне («Дніпрошина» у Дніпрі), пластмас (Дніпро, Запоріжжя, Вільнянськ), хіміко-фармацевтичних виробів (Дніпро).

Будівельна промисловість регіону розвивається на базі місцевих покладів різноманітної сировини: пісків, глин, гранітів, каолінів тощо. Крім того для виготовлення залізобетону, шлакоблоків, цементу використовуються відходи металургійного виробництва. Найбільшими центрами виробництва залізобетонних виробів є Дніпро, Кам'янське, Нікополь, Новомосковськ, Запоріжжя, стінових матеріалів – Дніпро, Кам'янське, Запоріжжя, Приморськ, цементу – Кам'янське, Кривий Ріг, керамзиту – Марганець.

Деревообробну промисловість регіону представлено меблевою (Дніпро, Кам'янське, Марганець, Новомосковськ, Павлоград, Мелітополь, Молочанськ, Токмак тощо) та паперовою (Дніпро) промисловістю.

Харчова промисловість. Борошномельно-круп'яні, хлібопекарські, макаронні, кондитерські підприємства функціонують в Дніпрі, Запоріжжі, Кривому Розі та багатьох інших містах району. Центрами олійної промисловості є Дніпро, Кривий Ріг, Верхньодніпровськ, Нікополь, Запоріжжя, Мелітополь, Гуляйполе. Потужні плодоовочеві комбінати розміщено у Мелітополі, Апостоловому, Бердянську, Кам'янці-Дніпровській.

Виноробна промисловість розвинена в Бердянську. У Запоріжжі діє пивобезалкогольний комбінат «Славутич». Центрами м'ясної, молочної, маслосироробної промисловості району є Дніпро, Запоріжжя, Кривий Ріг, Павлоград, Мелітополь, Бердянськ, Токмак, Пологи, Нікополь тощо. Підприємства рибної промисловості працюють у Бердянську, Запоріжжі, Дніпрі, Нікополі.

Легку промисловість регіону представлено підприємствами текстильної (Дніпро, Кривий Ріг), швейно-трикотажної (Дніпро, Кам'янське, Кривий Ріг, Жовті Води, Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь), шкіряно-взуттєвої (Дніпро, Кривий Ріг, Павлоград, Запоріжжя, Бердянськ) та хутрової (Дніпро) промисловості.

Агропромисловий комплекс. АПК Придніпровського регіону має спеціалізацію Степової агропромислової зони, яка представлена м'ясо- і молокопромисловим, зернопродуктовим, олійнопродуктовим та плодоовочеконсервним спеціалізованими підкомплексами. В регіоні сформувався один з найпотужніших Придніпровський приміський АПТК, що задовольняє щоденні потреби населення великих – господарських вузлів (Дніпро, Кам'янське, Запоріжжя). Господарства регіону реалізують понад 25 % насіння соняшника, по 10 % зерна, овочів, м'яса, яєць, молока і молокопродукції, вовни від загальної їх реалізації в Україні. Тут виробляється 1/3 загальнодержавного виробництва олії, 1/10 – продукції з незбираного молока, хліба і хлібобулочних виробів, м'ясопродуктів.

Основу АПК регіону складає сільське господарство. Загальна земельна площа регіону становить 5910 тис. га. Сільськогосподарські угіддя займають майже 80 %, з них рілля – 85 %, сіножаті і пасовища – 10 %. Тобто територія регіону характеризується надмірною розораністю.

Майже 55 % посівної площі сільськогосподарських культур припадає на зернові культури, 14 % – технічні (у т.ч. соняшник – 12 %), кормові – 26 %, овочі і картоплю – 5 %. Агрокліматичні та соціально-економічні чинники зумовили вирощування в регіоні зернових культур, соняшника, овочів, овочештанних, плодкових культур, картоплі, розвиток скотарства, свинарства, птахівництва, вівчарства тощо.

У Придніпровському регіоні функціонують такі спеціалізовані підкомплекси: зерно-, молоко-, м'ясо-, птахо-, вовнопромислові, олійнопродуктовий та плодоовочеконсервний.

Сфера послуг. Придніпровський регіон у цілому добре забезпечений об'єктами соціальної інфраструктури, зокрема, побутовими, торгівельними та

об'єктами громадського харчування. Обсяги платних послуг і товарообігу на душу населення значно перевищують середні показники в Україні і є найвищими серед районів України. Тут недостатньою є кількість дошкільних закладів і шкіл.

Забезпеченість регіону закладами культури в цілому є недостатньою. Рівень забезпеченості клубами і бібліотеками – досить низьким. Тут знаходиться всього 7 % загальної кількості музеїв і театрів України. Театри розміщено у Дніпрі, Запоріжжі, Кривому Розі. Відомими музеями району є історико-культурний заповідник Хортиця (Запоріжжя), будинки-музеї Д. Яворницького (Дніпро), П. Шмідта (Бердянськ), комплекс «Церква на Запоріжжі» (Нікополь). Із специфічних музеїв слід згадати музеї історії запорізького козацтва (Запоріжжя), морського торговельного порту (Бердянськ). Тут знаходяться заповідники Дніпровсько-Орільський, Український степовий (Кам'яні Могили), а також державний орнітологічний заповідник Великі і Малі Кучугури (13 островів Каховського водосховища).

Об'єктами туризму є скіфські кургани (серед них найбільший, що зберігся донині, Нечаєва могила у Нікополі), козацькі фортеці, Нижньобердянський Маяк (1838 р.) тощо. В регіоні значна кількість місць паломництва (колоній) менонітів.

Забезпеченість жителів регіону лікарями та лікарняними ліжками перевищує середньоукраїнські значення. Порівняно з іншими регіонами досить добре забезпечено закладами охорони здоров'я.

На території регіону широко експлуатуються значні запаси мінеральних вод і лікувальних грязей. Найвідоміші джерела мінеральних вод розташовані на півдні Запорізької області – Якимівське, Приазовське, Приморське, Бердянське тощо. Води малої мінералізації використовуються для промислового розливу (Мелітопольська, Запорізька, Веселівська).

Використовуються лікувальні грязі приморських лиманів (Молочного, Утлюгського) та озер Великого, Красного (поблизу Бердянська), Солоний Лиман (у Новомосковському районі). На їх базі працює понад 7 % санаторіїв і пансіонатів з лікування України. Найвідоміший кліматичний і грязевий курорт – Бердянськ.

Транспортний комплекс представлено залізничним, водним, автомобільним, повітряним, трубопровідним видами транспорту. З них міжрайонне і міжнародне значення мають залізничний і водний, що пов'язане з матеріаломісткістю виробництва і масовістю перевезень.

Провідна роль у транспортному комплексі макрорайону належить залізничному транспорту. Довжина залізниць становить 2,6 тис. км. За густотою залізниць Придніпровський регіон поступається лише Донецькому. Через територію району проходять Московсько-Кримська (Москва – Харків – Запоріжжя – Мелітополь – Сімферополь), Криворізько-Донецька (Кривий Ріг – Запоріжжя – Волноваха) магістралі, які зв'язують регіон з іншими регіонами країни. Важливе значення також мають залізниці Харків – Дніпро – Нікополь – Херсон, Харків – Синельникове – Мелітополь – Джанкой, Кривий-Ріг – Цвіткове – Фастів. Найбільші залізничні вузли регіону – Дніпро, Запоріжжя, Павлоград, Кривий Ріг, П'ятихатки, Синельникове, Верхівцеве, Чаплине, Пологи, Апостолове тощо.

Розвиток водного транспорту пов'язаний передусім з наявністю значної водної артерії Дніпра (Дніпровський водний шлях). Найбільшими річковими портами на Дніпрі є Запоріжжя (значний перевалочний пункт у залізнично-водному сполученні ряду регіонів країни з Придніпров'ям і Донбасом), Дніпро, Кам'янське, Нікополь, Енергодар, Дніпрорудне. На узбережжі Азовського моря розташовано морський порт Бердянськ.

Довжина автошляхів з твердим покриттям становить 14,9 тис. км. Серед них виділяються дуже важливі автомагістралі Москва – Харків – Сімферополь – Ялта, Ростов – Мелітополь – Одеса, Київ – Дніпро – Донецьк, Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Одеса та ін.

Аеропорти розташовано у Запоріжжі, Дніпрі, Бердянську.

Через територію району проходять нафтопровід Кременчук – Херсон, газопроводи Шебелинка – Дніпро – Одеса з відгалуженням на Запоріжжя, Кременчук – Кривий Ріг – Кропивницький, аміакопровід Тольятті – Одеса.

На території Придніпровського регіону виділяється два мезорегіони – Дніпровський і Запорізький.

Дніпропетровський мезорегіон сформувався на основі Дніпропетровсько-Кам'янського та Криворізького господарських вузлів, Нікопольсько-Марганцівського та Павлоградського районоформуючих центрів. Він спеціалізується на гірничозбагачувальній промисловості, чорній металургії, електроенергетиці, важкому, сільськогосподарському і транспортному машинобудуванні, виробництві приладів і верстатів, лакофарбовій, гумотехнічній промисловості, виробництві мінеральних добрив, цементу, продуктів харчування.

Запорізький мезорегіон сформувався на базі Запорізького господарського вузла та Мелітопольського і Бердянського районоформуючих господарських

центрів. Його спеціалізацією є транспортне, сільськогосподарське, електротехнічне машинобудування, чорна і кольорова металургія, електроенергетика, хімічна, легка і харчова промисловість.

ВРП регіону у 2019 р. становив 545500 млн. грн.

Частка Придніпровського регіону у експортних поставках з України є найвищою і складає майже третину, в імпорті – п'яту частину. Іноземних інвестицій на даний регіон припадає 10 %, тобто він має значну інвестиційну привабливість. Придніпровський регіон бере суттєву участь і міжрайонному обміні. Зокрема з нього вивозять залізні і марганцеві руди, кольорові метали (алюміній, титан, магній), гірниче устаткування, легкові автомобілі, бурякозбиральні комбайни, шини, лаки, фарби, продукти харчування тощо. До регіону ввозять вугілля, кокс, різноманітні машини і обладнання, продукти харчування, одяг тощо.

14.5. Науковий потенціал

У регіоні знаходиться 29 вищих навчальних закладів (10 %), у яких навчається 12 % студентів України, зокрема, Дніпровський і Запорізький університети. Функціонують науково-дослідні заклади Придніпровського наукового центру НАНУ.

Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт за 2020 рік становили у Дніпропетровській області 1511,5 млн. грн., у Запорізькій області – 4,7 млн. грн. (дані конфіденційні).

У виконанні наукових досліджень і розробок задіяно 7679 осіб (Дніпропетровська область), 3646 осіб (Запорізька область).

14.6. Проблеми та перспективи розвитку

Найактуальнішими проблемами Придніпровського регіону і можливостями розвитку на перспективу є:

1. Проблема охорони навколишнього середовища, гострота якої посилюється тим, що в регіоні знаходяться великі міста-забруднювачі – Дніпро, Кам'янське (розміщений на відстані 45 км від Дніпра), Кривий Ріг (151 км), Верхньодніпровськ (73 км), Запоріжжя, Бердянськ. Висока територіальна концентрація потужних металургійних, хімічних та машинобудівних виробництв загострює проблему охорони атмосфери, водних ресурсів, земельних угідь.

Проведене спеціалістами зонування регіону за ступенем гостроти екологічної ситуації дало можливість виділити такі ареали з кризовою

екологічною ситуацією – Дніпровсько-Кам'янський, Криворізький, Запорізький, Нікопольський та Павлоградський та території з небезпечною екологічною ситуацією в районах видобутку корисних копалин, їх збагачення і транспортування.

Основні напрями розв'язання проблеми – впровадження безвідходних технологій на виробництві, зокрема на підприємствах чорної металургії, гірничодобувної, хімічної промисловості, широке використання відходів, рекультивація земель тощо.

2. Проблема раціонального використання зрошених земель і гідротехнічних меліоративних споруд, забезпечення оптимального розподілу засобів і ресурсів, які спрямовуються на освоєння осушених земель, їх гіпсування.

Дуже гостро в макрорайоні постає проблема реконструкції існуючих меліоративних систем, поліпшення їх водозабезпеченості, ліквідації засоленості і підвищення кислотності ґрунтів. Цього можна досягти будівництвом на заболочених і підтоплених землях дренажних систем, закритих зрошувальних систем з автоматизацією водорозподілу і поливу тощо. Особливої уваги потребує ліквідація негативних наслідків роботи Каховської зрошувальної системи – підняття рівня ґрунтових вод, підтоплення земель тощо.

Кар'єрний спосіб видобування залізної руди в регіоні призводить до порушення міцності ґрунтів, зникнення підземних вод, осідання газоводимчастих твердих часток на десятки кілометрів навколо гірничозбагачувальних комбінатів. Внаслідок цього забруднюються ґрунти і знижується на 15–20 % урожайність сільськогосподарських культур.

Щороку на території Придніпровського регіону спостерігаються пилові бурі, посухи і суховії, що знищують посіви сільськогосподарських культур, видувають верхній шар ґрунту і, таким чином, завдають значної шкоди агропромислому виробництву. В окремі, дуже посушливі роки орний шар ґрунту повністю висихає, гинуть посіви, на 40 % менше за норму випадає опадів. Усе це призводить до зменшення урожайності окремих сільськогосподарських культур майже на 50 %.

3. Проблема паливно-енергетичного комплексу. У зв'язку з підвищенням собівартості видобутку вугілля постає питання про закриття деяких нерентабельних шахт. Доцільно оснастити діючі шахти газовловлювачами для подальшого використання зрідженого газу метану як палива на транспорті та в електроенергетиці. Перспективним є використання бурого вугілля Дніпровського буровугільного басейну як енергетичного палива, в

металургійній промисловості тощо. Воно придатне для напівкоксування і газифікації з одержанням різних смол, напівкоксу, горючого газу тощо. В Запорізькій і Дніпропетровській областях зосереджено 50 % загальних запасів Дніпровського буровугільного басейну, значну частину яких можна видобувати відкритим способом.

Основним завданням зниження напруги паливно-енергетичного балансу є обмеження нарощування потужностей енергоємних виробництв, технічне переоснащення тощо.

4. Проблема металургійного комплексу. Основними напрямками розвитку металургійного комплексу Придніпровського регіону є перепрофілювання окремих металургійних комбінатів на випуск електросталі, вдосконалення технологій, підвищення якості виплавленої сталі тощо.

5. Проблема оптимізації виробничої структури господарства регіону. Придніпровському регіону доцільно спеціалізуватись не лише на виробництві чавуну, сталі, прокату, матеріаломістких галузей машинобудування, але й на виробництві продукції точного машинобудування та інших науко- і трудомістких галузей. Необхідною передумовою комплексного розвитку регіону також є заохочення розвитку легкої і харчової промисловості, сфери обслуговування, туристичного комплексу. Суттєвим для регіону є більш раціональне використання місцевих рекреаційних ресурсів – узбережжя Азовського моря, дніпровських ландшафтів, лісових масивів, джерел лікувальних вод та грязей.

Перелік проблем функціонування Придніпровського регіону включає також цілий ряд демографічних, соціальних, політичних, економічних та інших, характерних для всієї держави.

Розроблені проекти створення на території району спеціальних економічних зон «Кривбас», «Дніпроавіа» (Дніпропетровська область), «Бердянський морський торговельний порт», «Курорт Бердянськ» (Запорізька область).

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні чинники розвитку господарства Придніпровського регіону.
2. Охарактеризуйте трудовий потенціал регіону.
3. Проаналізуйте виробничий потенціал Придніпровського регіону.
4. Охарактеризуйте науковий потенціал регіону.
5. Визначте перспективні напрями розвитку господарства регіону.

6. Розкрийте суть екологічних проблем регіону.

Тема 15. Економічний потенціал Донецького регіону

План

- 15.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.
- 15.2. Природно-ресурсний потенціал.
- 15.3. Трудовий потенціал.
- 15.4. Виробничий потенціал.
- 15.5. Науковий потенціал.
- 15.6. Проблеми та перспективи розвитку.

15.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку

Донецький регіон сформувався у складі Донецької та Луганської областей. Його площа 53,2 тис. км², або 8,8 % площі території України. Донецький макрорегіон є більшим за розмірами від таких держав, як Естонія, Данія чи Швейцарія.

На території району проживає 6,2 млн. жителів (2021 р.), або 15,0 % населення України. За цим показником (до 2014 р.) регіон займав перше місце в Україні і не поступався таким державам як Австрія, Швейцарія, Ізраїль.

Донецький регіон спеціалізується на:

- вугільній промисловості ($I_c=3,3$);
- електроенергетиці ($I_c=1,2$);
- виробництві продукції чорної ($I_c=2,5$) і кольорової ($I_c=1,1$) металургії;
- виробництві продукції хімічної промисловості ($I_c=1,6$), а саме мінеральних добрив, соди, барвників, хімреактивів тощо;
- машинобудуванні ($I_c=1,1$): важкому, вагоно- і локомотивобудуванні тощо;
- виробництві цементу ($I_c=1,1$).

Для Донецького регіону характерним є окраїнне, прикордонне **географічне положення**. 50 % кордонів регіону – це кордон з Росією. Транспортні шляхи регіону в основному підпорядковано вивезенню продукції до центральних регіонів Росії та до морських портів Азовського моря.

У природно-географічному відношенні положення регіону характеризується розміщенням у Степовій зоні, що має сприятливі умови для проживання населення і занять різними видами людської діяльності.

Транспортно-географічне положення району характеризується як дуже вигідне, адже регіон має розвинену мережу залізничних і автомобільних шляхів, близько розміщений до зручних водних шляхів Дніпра, Дону, має вихід до узбережжя Азовського моря. Таке розташування Донецького регіону сприяє розвитку як внутрідержавних (міжрегіонних), так і міжнародних зв'язків, особливо економічних.

Сусідське положення регіону визначається тим, що він межує з важливим промислово розвинутим Придніпров'ям з різноманітними сировинними центрами (залізні руди Криворізького басейну, марганцеві – Нікопольського тощо). Така близькість стимулює різноманітні міжрегіонні зв'язки, особливо сировинні.

Еколого-географічне положення макрорегіону є вкрай несприятливим. Це пов'язане із значним забрудненням території шкідливими викидами промислових підприємств (ТЕС, металургійних комбінатів, цементних та хімічних заводів), наявністю териконів, забрудненням підземних вод та ґрунтів тощо. На території регіону знаходяться міста, які посідають відповідно друге, третє, п'яте, шосте та восьме місця серед найзабрудненіших міст України – Маріуполь, Макіївка, Дебальцеве, Луганськ, Стаханов.

Географічне положення Донецького регіону як межової території між Сходом і Заходом сприяло його активній участі в економічному житті держави. Господарське освоєння території цього регіону нараховує кілька століть.

У XVII ст. відбувалось заселення земель Південної Слобожанщини. У ці часи на території регіону засновано ряд міст та слобід, серед яких – Тор (Слов'янськ), Лиман (Красний Лиман), Сватова Лучка (Сватове), Кременна, Старобільськ, Бахмут (Артемівськ). До приєднання до Росії Кримського ханства (1783 р.) більшість з них відігравали захисну від татарських нападів роль на південних кордонах держави.

У XVI–XVII ст. основним промислом на території Донецького регіону був солеварний, зосереджений в районі р. Бахмут та Торських соляних озер. До будівництва залізниць одним з центрів чумацького промислу був Маріуполь, через який проходив поштовий тракт Катеринослав – Кавказ.

Значну кількість міст на території Донецького регіону було засновано у XIX ст., що пов'язано із будівництвом вугільних шахт, металургійних та інших заводів, залізниць. При цьому серед поселень не було жодного важливого адміністративного, науково-освітнього чи банківського регіонального центру. Найбільші міста мали чисельність населення 30–50 тис. (Юзівка, Бахмут, Луганськ).

У першій половині XIX ст. зародилася кам'яновугільна промисловість. Значному її розвитку у другій половині століття сприяли швидке зростання фабрично-заводської промисловості, залізничне будівництво і, як наслідок, збільшення попиту на мінеральну сировину (паливо) при різкому скороченні лісових масивів. У кінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. у Донбасі спостерігалась так звана «підприємницька лихоманка». Зростали старі шахти (Лисичанська, Корсунська, Голубовська), виникали нові. До початку XX ст. на Донбас припадало 90 % загальнодержавного видобутку вугілля та 100 % виробництва коксу.

У 1886 р. збудовано перший в Російській державі завод з виробництва ртуті поблизу Горлівки. У кінці XIX ст. на Донбас припадало 100 % загальнодержавного виробництва ртуті (Микитівське родовище) та майже 65 % виробництва соди (район Лисичанська і Слов'янська).

Перше підприємство металургійної промисловості збудоване в кінці XVIII ст. – Луганський ливарний завод. Але значного розвитку галузь набуває у кінці XIX ст. Найбільші металургійні заводи було збудовано у Юзівці (Новоросійський), Алчевську (Донецько-Юр'ївський), Єнакієвому (Петровський), Маріуполі («Нікополь», «Провіданс»), Макіївці; трубопрокатні – у Луганську.

Значний розвиток в кінці XIX ст. набуло і машинобудування. Збудовано машинобудівні заводи у Горлівці, Юзівці (з виробництва обладнання для шахт, металургійного устаткування), Краматорську (обладнання для залізниць і дрібних шахт), паровозобудівний в Луганську тощо.

З другої половини XIX ст. розпочалося значне залізничне будівництво. Важливу господарську роль відігравали магістральні залізниці Курсько–Харківсько–Азовська (збудовано 1869 р.), Костянтинівська (1872 р.; Костянтинівка – Ясинувата – Юзівка – Оленівка), Донецька (1879 р.; з лініями Краматорськ – Луганськ, Костянтинівка – Маріуполь, Лисичанськ – Попасна, Дебальцеве – Макіївка, Дебальцеве – Ясинувата), Катерининська (1884 р.; Донбас – Кривбас), Північно-Донецька (1911 р.; Родаково – Харків – Льгов – Москва). У 1886–1889 рр. було споруджено глибоководний торговельний морський порт у Маріуполі.

Основною товарною продукцією регіону з кінця XIX ст. стали кам'яне вугілля та метал.

Вищих навчальних закладів та значимих наукових товариств у цей час на території району не було.

Професійна підготовка спеціалістів здійснювалась у штейгерському училищі у Лисичанську, гірничому – у Горлівці, механіко-технічному – у Маріуполі.

Новий індустріальний підйом на території регіону відбувався у 20–30-х рр. ХХ ст. У цей час збудовано значну кількість металургійних («Азовсталь» у Маріуполі та трубопрокатні у Маріуполі, Харцизьку, коксохімічні в Горлівці, Рутченкові, Алчевську, Єнакієве, Краматорську, цинквий у Костянтинівці) та хімічних (содовий в Донецьку, анілінових барвників у Рубіжному, азотно-туковий (згодом «Стірол» у Горлівці) підприємств, а також Новокраматорський машинобудівний завод, Штерівська, Зуївська ДРЕС тощо.

Наступна хвиля індустріалізації припадає на 1960–1970-ті рр., коли завершено будівництво ряду підприємств хімічної (зокрема заводів гумотехнічних виробів, нафтопереробного у Лисичанську), машинобудівної (холодильників, кабельного у Донецьку, хімічного машинобудування у Сніжному), електроенергетичної (Вуглегірської ДРЕС, Слов'янської, Ворошиловградської, Старобешівської ТЕС), а також легкої (Донецького бавовняного комбінату, Макіївської бавовнянопрядильної фабрики) промисловості; каналу Сіверський Донець – Донбас тощо.

Після першої світової війни було утворено перші вузи і лише у 1965 р. перший університет на території регіону – Донецький.

15.2. Природно-ресурсний потенціал

Рельєф території є рівнинним з Донецькою та Приазовською височинами. Клімат помірно-континентальний з порівняно холодною і малосніжною зимою та жарким і посушливим літом.

Регіон досить добре забезпечено мінеральними ресурсами (табл. 15.1).

Таблиця 15.1

Мінеральний потенціал Донецького регіону*

Регіон, область	Види мінеральних ресурсів. %					Мінеральний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Паливно-енергетичні	Металічні	Нерудна сировина для чорної металургії	Гірничо-хімічна сировина	Будівельні матеріали	
Донецький	94,3	0,10	2,1	1,1	2,4	153,955
Донецька	91,6	0,2	3,6	1,7	2,9	89,113
Луганська	98,2	–	–	0,1	1,7	64,842
Україна	71,9	16,6	2,3	2,3	6,9	282,558

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Серед паливних ресурсів основну роль відіграють запаси кам'яного вугілля. У Донецькому басейні зосереджено 92 % запасів кам'яного вугілля України. Тут знаходяться значні запаси коксівного та газового вугілля (Донецька область), антрациту (Луганська область), є родовища бурого вугілля. 13 % запасів, 40 % видобутку припадає на коксівне вугілля. Природний газ добувають у Луганській області (частина Дніпровсько-Донецької нафтогазоносною області).

Важливими для розвитку господарства регіону є нерудні ресурси, а саме Артемівське, Слов'янське, Новокарфагенське родовища кам'яної солі та Слов'янське калійної солі. Макрорегіон багатий на мінеральну нерудну сировину, що використовується у чорній металургії та будівельній промисловості: доломіти і флюсові вапняки (Оленівське, Новотроїцьке родовища в Донецькій області); вогнетривкі глини (Часово-Ярське та Новорайське Донецької області та Попаснянське Луганської); мергелі, гіпс (Артемівське родовище); крейда (поблизу Амвросіївки), фосфорити Донецької області, каоліни, трепел, кварцеві і будівельні піски, пісковики, граніти тощо.

У регіоні є незначні запаси рудних ресурсів: залізної (бурі залізняка Приазов'я), алюмінієвої (нефелінові сієніти Приазов'я), мідної руди; поліметалеві руди (Нагольний кряж Донецької височини), але вони не мають промислового значення. Відомим є Микитівське родовище ртутної сировини (кіновар).

Водними ресурсами при величезних їх потребах для промислового і комунального водоспоживання, зрошування регіон забезпечено недостатньо (табл. 15.2).

Таблиця 15.2

Водний потенціал Донецького регіону*

Регіон, область	Потенціал водних ресурсів як «технологічної сировини» для господарського комплексу		Гідроенергетичний потенціал, %	Водний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	Усього	у т. ч. місцевого стоку		
Донецький	99,5	34,9	0,5	11,886
Донецька	99,6	29,4	0,4	5,933
Луганська	99,3	40,7	0,7	5,953
Україна	97,6	60,5	2,4	130,759

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Потреби задовольняються лише на 35–50 %. Головною водною артерією регіону є Сіверський Донець з притоками Айдар, Красна, Борова, Лугань, Бахмут та ін, а також Кальміус з притоками. Усього в регіоні нараховується 230

річок, більшість яких влітку пересихають і водопостачання майже на половину здійснюється за рахунок водосховищ. Важливе значення мають канали Сіверський Донець – Донбас та Дніпро – Донбас.

Регіон добре забезпечено земельними ресурсами (табл. 15.3). Переважають чорноземи звичайні середньо- та малогумусні. Їх частка у Донецькій області становить 72 %, Луганській – 81 %. Негативним явищем є ерозія земель.

Таблиця 15.3

Земельний потенціал Донецького регіону*

Регіон, область	Вироблена (валова) продукція, у балах	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Оцінка 1 га сільськогосподарських угідь за загальнодержавною шкалою, бали	Земельний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Донецький	52	3820,5	77	32,727
Донецька	50	1960,2	95	20,575
Луганська	55	1860,3	59	12,152
Україна	100	40107,3	100	443,839

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

У результаті господарського освоєння регіону виникли і дуже поширені антропогенні форми рельєфу (терикони, кар'єри, провалля, давні могильники (кургани) тощо). У регіоні розвиваються такі негативні процеси як карст, просідання над шахтними виробками, лінійний і площинний змив тощо.

Лісові ресурси регіону дуже обмежені (табл. 15.4, 15.5).

Таблиця 15.4

Лісовий потенціал Донецького регіону*

Регіон, область	Площа земель лісового фонду, тис. га	Запас насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, бали	Лісовий потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Донецький	553,2	87	57	1,283
Донецька	213,2	98	74	0,538
Луганська	340,0	81	48	0,745
Україна	10782,2	164	100	41,699

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 15.5

Фауністичний потенціал Донецького регіону*

Регіон, область	Потенціал видів фауністичних ресурсів, %			Фауністичний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	мисливських	рибних	медоносних	
Донецький	3,0	15,3	81,7	0,319
Донецька	4,0	15,9	80,1	0,151
Луганська	2,0	14,7	83,3	0,168
Україна	2,6	28,8	68,6	4,739

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Значним є рекреаційні ресурси Донецького регіону, зокрема: бальнеологічні (Слов'янські солоні озера); джерела мінеральних вод (Слов'янське, Добропільське, Старобільське тощо); лікувальні грязі (озера Ріпне та Сліпне поблизу Слов'янська, а також морська мулова грязь з Таганрозької затоки) (табл. 15.6). До цього слід додати степові ландшафти. Основний рекреаційний регіон сформувався вздовж Сіверського Донця.

Таблиця 15.6

Природно-рекреаційний потенціал Донецького регіону*

Регіон, область	Потенційна потреба в рекреаційних територіях, тис. га	Природно-рекреаційний потенціал		
		усього, % від сумарного ПРП України	у тому числі, %	
			ресурсів відпочинку і туризму	ресурсів санаторно-курортного лікування
Донецький	392,7	10,170	84	16
Донецька	234,3	6,152	83	17
Луганська	158,4	4,018	84	16
Україна	3470,5	96,406	75	25

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Інтегральний природно-ресурсний потенціал регіону становить 21 % від загального в Україні. Регіон відноситься до групи максимально забезпечених мінеральними ресурсами, добре забезпечених земельними ресурсами, середньо забезпечених водними та рекреаційними з практичною відсутністю лісових ресурсів (табл. 15.7, 15.8).

Таблиця 15.7

Сумарний ПРП Донецького регіону*

Регіон, область	Потенціал ресурсів, %						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Донецький	153,955	11,886	32,727	1,283	0,319	10,170	210,340
Донецька	89,113	5,933	20,575	0,538	0,151	6,152	122,462
Луганська	64,842	5,953	12,152	0,745	0,168	4,018	87,878
Україна	282,558	130,759	443,839	41,699	4,739	96,406	1000,0

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Природно-ресурсний потенціал Донецького, 2008 р. *

Регіон, область	Величина потенціалу, млрд. грн.						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Донецький	41,532	3,206	8,829	0,346	0,086	2,743	56,742
Україна	76,224	35,274	119,732	11,249	1,278	26,007	269,764

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

У компонентній структурі ПРП спостерігається абсолютне переважання мінеральних ресурсів (більше 70 %), практична відсутність лісових ресурсів, інтенсивне використання земельних та рекреаційних ресурсів. Регіон є максимально забезпеченим сумарним ПРП на душу населення. Цей показник перевищує середній в Україні на третину. Ефективність використання ПРП є однією з найвищих.

15.3. Трудовий потенціал

Демографічна ситуація у Донецькому регіоні характеризується низькою народжуваністю (6006 осіб на 2021 р.), високою смертністю (38525 осіб на 2021 р.), високим показником природним скороченням населення (-29519 осіб на 2021 р.). Для населення характерною є висока мобільність.

На тисячу жінок у Донецькому регіоні припадає 865 чоловіків. Частка чоловіків є досить низькою порівняно з іншими регіонами України. Вікова структура населення така: діти і підлітки – 20 %, працездатне населення – 56 %, пенсіонери – 24 %. Таке співвідношення свідчить про те, що в регіоні є проблема, пов'язана із звуженням відтворювальної бази населення. Тут спостерігається один з найгірших показників кількості пенсіонерів на тисячу жителів – 316 осіб.

У Донецькому регіоні густота населення є найвищою серед регіонів України – 146 осіб/км². У Донецькій області вона є максимальною в країні – понад 190 осіб/км².

У регіоні розташовано 88 міст, у тому числі одне місто-мільйонер і 13 з чисельністю населення понад 100 тис., тобто в регіоні питома вага великих і величезних міст є найвищою в Україні. Найбільшими містами є Донецьк (1065 тис.), Маріуполь (500 тис.), Луганськ (475 тис.), Макіївка (395 тис.), Горлівка (305 тис.) (до 2014 р.). У цілому частка міських жителів становить

88 %, у тому числі у Донецькій області – 90 %, Луганській – 87 %. Рівень урбанізації є високим і найвищим серед районів України. Обумовлюється це особливостями господарського розвитку регіону, промисловий комплекс якого притягував значну кількість трудових ресурсів Міста та фабрично-заводські і шахтні селища утворили майже суцільний ланцюг населених пунктів.

У межах регіону сформувалась Донецька регіональна система розселення із значною кількістю агломерацій, зокрема, Донецько-Макіївська, Луганська, Горлівсько-Єнакієвська, Приторецька, Торезо-Сніжнянська, Маріупольська, Стаханово-Алчевська, Лисичансько-Рубіжанська, Артемівська.

Для сільського розселення характерним є яружно-балковий тип великих сільських поселень.

У Донецькому регіоні до 2014 року була зосереджена найбільшу кількість трудових ресурсів України – понад 15 % їх загальної кількості. На 2021 р. зосереджено 6,7 % трудових ресурсів України. У структурі трудових ресурсів частка осіб післяпрацевдатного віку є невисокою. У регіоні на сьогодні відмічається низький рівень зайнятості (10,4 %). У структурі зайнятості населення найвища частка зайнятих у промисловості (42 %), у сфері послуг (23 %). Частка зайнятих у промисловості є однією з найбільших серед районів України.

Середня заробітна плата у Донецькій області у серпні 2021 р. становила 14847,71 грн., у Луганській – 11810,69 грн.

Донецький регіон є єдиним в країні, де найменша різниця у співвідношеннях між представниками українців і росіян. В етнічній структурі українці складають понад 51 %, росіяни – 44 %. Цьому є ряд об'єктивних і суб'єктивних причин. Зокрема, Донецький регіон як вугільно-металургійна база почала формуватись в європейській частині Російської імперії з другої половини XIX ст. У кінці XIX ст. серед робітників, зайнятих у промисловості, 74 % склали росіяни і лише 22 % – українці. І лише у 20–30-х роках XX ст. частка українців зросла за рахунок масового переселення жителів сіл у міста. На території регіону проживають також білоруси, євреї, татари, вірмени, болгары тощо. На півдні Донецької області виділяються ареали розселення греків, що складають 0,8 % населення регіону. Переважна більшість (85–95 %) віруючого населення Донецького регіону є християнами – православні та протестанти. У Луганській області значно вищою є частка православних порівняно з протестантами, у Донецькій – лише незначне переважання православних. Рівень релігійності населення є нижчим за середньоукраїнський показник.

15.4. Виробничий потенціал

Рівень економічного та соціального розвитку Донецького регіону визначається як вищий за середній. Тут сконцентровано 18 % основних виробничих і 16 % невикористаних фондів, виробляється майже шоста частина національного доходу і більше шостої валового продукту в Україні. Основу господарського комплексу регіону складають потужна промисловість з переважанням важкої індустрії, розвинутий транспортний комплекс та багатогалузевий АПК. Спад виробництва у промисловості регіону є більшим, ніж у середньому в Україні. Обсяги промислової продукції за останні роки знизились вдвічі. При цьому в Луганській області спад промислового виробництва є найбільшим в Україні.

За розмірами середньомісячної оплати праці робітників і службовців Донецький регіон поряд із Придніпровським відноситься до групи, де оплата вище середнього рівня і є найвищою серед регіонів України.

Виробнича сфера. *Паливно-енергетичний комплекс* виробляє до 30 % товарної продукції району. У Донецькому регіоні знаходиться $\frac{3}{4}$ підприємств паливної промисловості України. Розвинутою є вугільна промисловість. Вугілля добувало 21 виробниче об'єднання, у складі яких понад 200 шахт і шахтоуправлінь. У регіоні діяло 59 збагачувальних фабрик. Це так звана «гірничопромислова зона». В останні роки видобуток вугілля зменшився. Нафтову і нафтопереробну промисловість представлено видобутком нафти у Луганській області та Лисичанським нафтопереробним заводом. На місцевому вугіллі, довізних мазуті та газі працює електроенергетика. У регіоні працює п'ята частина загальної кількості електростанцій України (Луганська, Слов'янська, Курахівська, Вуглегірська, Штерівська, Сіверськодонецька, Старобешівська, Миронівська тощо), які виробляють майже 30 % загального виробництва електроенергії в Україні.

У *машинобудуванні і металообробці* на основі використання виробленого у регіоні металу, потужної енергетичної бази, наявності висококваліфікованих кадрів розвиваються головним чином металоємні виробництва. Найбільшим центром важкого машинобудування є Краматорськ, де випускають крокуючі екскаватори, прокатні стани, шахтне устаткування, верстати тощо. Устаткування для вугільної промисловості виробляють у Горлівці, Донецьку, Дружківці, Луганську; для металургійної – у Дебальцевому, Макіївці, Слов'янську, хімічної – Сніжному. Транспортне машинобудування розвинуте у Луганську (виробництво тепловозів), Стаханові (виробництво вагонів). Центрами сільськогосподарського машинобудування є Луганськ і Маріуполь.

Електротехнічну продукцію виробляють у Первомайську, Слов'янську, Донецьку. Також у регіоні розвинуті верстатобудування, приладобудування, судноремонт (Маріуполь), виробництво холодильників та іншої побутової техніки (Донецьк (АТ «Норд»)) тощо.

Чорна металургія розвивається на основі місцевого коксівного вугілля, нерудної сировини (флюсів та ін.) та довізної придніпровської залізної і марганцевої руди. У регіоні знаходиться третина підприємств галузі. Підприємства повного металургійного циклу розміщено у Маріуполі, Макіївці, Єнакієвому, Краматорську, Алчевську. Завод неповного циклу розташований у Костянтинівці, трубний і сталє-дротово-канатний – у Харцизьку, трубний – у Луганську, феросплавів – у Стаханові, прокатних валків – у Лутугиному. Коксохімічна промисловість виробляє більше половини коксу в Україні. Основними центрами є Авдіївка, Алчевськ, Стаханов, Макіївка, Єнакієве, Донецьк, Маріуполь. Виробництво вогнетривів здійснюється у Красногорівці, Часовому Яру, флюсів – у Докучаєвську, Сіверську.

Кольорову металургію Донецького регіону представлено Микитівським ртутним комбінатом, Костянтинівським цинковим заводом (продукцією якого є свинець, цинк, олово, кадмій тощо), Артемівським заводом з обробки кольорових металів (випускає мідний і латунний прокат), Донецьким підприємством «Вторкольтмет», Свердловським заводом алюмінієвих сплавів, Торезьким твердих сплавів тощо.

Хімічна промисловість Донецького регіону, що розвивається на базі використання власної сировини, має широку спеціалізацію. У регіоні виробляють мінеральні добрива (азотні у Сєверодонецьку (ВО «Азот») і Горлівці (концерн «Стирол»), фосфатні – у Костянтинівці), кальциновану та каустичну соду у Лисичанську, Слов'янську, барвники у Рубіжному, склопластики у Сєверодонецьку, хімреактиви у Слов'янську і Донецьку, гумотехнічні вироби у Лисичанську, синтетичні смоли, пластмаси, отрутохімікати тощо. Сажове виробництво налагоджено у Стаханові. Луганськ – центр хіміко-фармацевтичної промисловості. У Маріуполі діє графітовий комбінат.

Промисловість будівельних матеріалів – важлива складова господарського комплексу Донецького регіону. Макрорегіон є найпотужнішим виробником цементу в Україні. Функціонують Амвросіївський, Краматорський, Макіївський, Єнакієвський, Луганський та ін. цементні підприємства. В Амвросіївці знаходиться азбесто-трубний завод. Продукцією будівельного комплексу є шифер, цегла, залізобетонні конструкції тощо. Віконне та технічне

скло виробляють у Костянтинівці, керамічну плитку – в Артемівську, порцеляно-фаянсову продукцію – у Дружківці.

Великі міста Донецьк, Луганськ, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, є центрами *легкої промисловості*, зокрема трикотажної, швейної, взуттєвої, виробництва бавовняних (Донецький бавовняний комбінат, Макіївська бавовнопрядильна фабрика) і вовняних (Луганський тонкосуконний комбінат) тканин. У Донецьку, Луганську розміщено фабрики дитячих іграшок.

Деревообробна і меблева промисловість макрорегіону працює на довізній сировині. Центрами її виробництв є Донецьк, Артемівськ, Костянтинівка, Горлівка тощо. Найбільша фабрика України з виробництва олівців розташована у Слов'янську («Самоцвіти»).

Центрами *харчової* промисловості, зокрема, м'ясної, молочної, маслосироробної, борошномельної, олійної та інших галузей, що виробляють продукцію щоденного попиту, є великі міста. Соляну промисловість розвинуто в Артемівську і Слов'янську, рибну і рибопереробну – у Маріуполі і Донецьку; працюють відомі в Україні Артемівський завод шампанських вин, кондитерська фабрика «Концерн А.В.К.».

Агропромисловий комплекс. АПК Донецького регіону має спеціалізацію Степової агропромислової зони: м'ясо-, молоко-, зернопромислову, олійнопродуктову та плодоовочеконсервну. Соціально-економічні передумови Донецького регіону зумовили розвиток навколо Донецька одного з найпотужніших АПТК приміської спеціалізації, зорієнтованого на забезпечення продуктами харчування населення Донецько-Макіївської агломерації. Господарства регіону реалізовували до 2014 р. по п'ятій частині олійних культур, овочів, яєць загальної їх реалізації в Україні. Тут вироблялася шоста частина загальнодержавного виробництва олії.

Основу АПК району становить сільське господарство. Загальна земельна площа Донецького регіону 5320 тис. га. Сільськогосподарські угіддя складають 73 % земельної площі, з них 75 % – це рілля і майже 20 % – сіножаті та пасовища. В регіоні велика питома вага несільськогосподарських земель, тобто зайнятих промисловою, селітебною забудовою, транспортними комунікаціями.

Структуру посівних площ сільськогосподарських культур складають: зернові – 50 %, кормові – 30 %, технічні – 15 %, овочеваштанні, картопля та інші – 5 %. Це зумовило розвиток таких галузей сільського господарства як вирощування зернових культур, соняшника, овочеваштанних та овочевих культур, скотарства, свинарства, птахівництва тощо.

В АПК регіону сформувались і функціонують такі спеціалізовані підкомплекси: зерно-, молоко-, м'ясо-, птахопромислові, олійнопродуктовий та плодоовочеконсервний.

Сфера послуг у регіоні є достатньо розвинутою. Тут висока частка підприємств громадського харчування, торгівлі, побутового обслуговування, закладів дошкільного виховання, шкіл. Але вартість платних послуг та товарообігу як продовольчими, так і непродовольчими товарами на душу населення нижчі за середні показники в Україні. Регіон має низькі показники забезпеченості клубами та бібліотеками, а забезпеченість населення місцями у закладах клубного типу на 50 % є нижчою за середні показники.

Кількість музеїв і театрів у регіоні є недостатньою. Переважна більшість музеїв є краєзнавчими та революційної, трудової, бойової слави. Театри розміщено у Донецьку, Луганську, Маріуполі, Макіївці.

На території регіону знаходяться Луганський (Стрілецький Степ, Станично-Луганський Степ, Провальський Степ) та Український степовий (Хомутівський Степ, Крейдяна Флора) заповідники.

Відомим об'єктом паломництва є православний Святогірський монастир у Слов'яногірську.

Готельне господарство регіону є достатньо забезпеченим інфраструктурою, але через недостатню якість надання послуг та інші причини має дуже низькі коефіцієнти використання місткості готелів.

Забезпеченість жителів регіону лікарями та лікарняними ліжками відповідає середньоукраїнському показнику.

У Донецькому регіоні створилася одна з найгірших криміногенних ситуацій.

П'ята частина будинків відпочинку та пансіонатів від загальної їх кількості в Україні розміщено у Донецькому регіоні, який після Придніпровського займав друге місце за питомою вагою перерахованих закладів в Україні. Тут також знаходиться майже 8 % санаторіїв та пансіонатів з лікування, що використовують водо- і грязелікування. На базі соляних озер континентального походження (Вейсове, Рапне, Сліпне), що утворились у результаті карстових процесів функціонує бальнеогрязевий Слов'янський курорт. Відомими є кліматичний і грязевий курорт Маріуполь та кліматичний Слов'яногірськ.

У регіоні розвинутими є усі види транспорту. Найважливіше значення має залізничний, з довжиною залізниць 2847 км та найвищою їх густотою – 56 км/1000 км². Головними напрямками залізничних магістралей є Донбас –

Придніпров'я, Донбас – Москва, Донбас – Київ. Найпотужніші залізничні вузли – Донецьк, Горлівка, Луганськ, Ясинувата, Красний Лиман, Дебальцеве, Попасна, Іловайськ, Волноваха та ін.

Довжина автомобільних шляхів 13,6 тис. км. Їх густота в Донецькій області – 302 км/1000 км², у Луганській – 210 км/1000 км². Головними магістралями є Москва – Ростов-на-Дону (проходить через Слов'янськ, Костянтинівку, Артемівськ, Дебальцеве), Донецьк – Луганськ, Артемівськ – Маріуполь, Донецьк – Дніпро, Донецьк – Харків, Луганськ – Ростов-на-Дону, Луганськ – Запоріжжя.

На узбережжі Азовського моря розміщено морський порт Маріуполь.

Аеропорти є у Донецьку, Луганську, Маріуполі і Сєверодонецьку.

Територію регіону перетинають магістральні газопроводи «Союз», Ставрополь – Москва та нафтопроводи Самара – Слов'янськ, Грозний – Лисичанськ. У регіоні функціонують продуктопроводи Лисичанськ – Луганськ, Лисичанськ – Донецьк. Територію перетинає аміакопровід Тольятті – Горлівка – Одеса.

До складу Донецького регіону входять два суспільно-географічні мезорегіони – Донецький і Луганський.

Донецький мезорегіон сформувався на основі Донецько-Макіївського, Горлівсько-Єнакієвського, Маріупольського господарських вузлів та важливих Краматорсько-Слов'янського, Артемівського і Торезо-Сніжнянського регіоноформуючих центрів. Його спеціалізацією є вугільна промисловість, чорна і кольорова металургія, важке машинобудування, хімічна промисловість, електроенергетика та цементна промисловість.

Луганський мезорегіон сформувався на основі Луганського, Стаханівсько-Алчевського господарських вузлів та важливих Лисичансько-Рубіжанського, Краснолуцько-Антрацитівського регіоно-формууючих господарських центрів. Північна частина мезорегіону, що охоплює 60 % його території, відома як потужний агропромисловий регіон з центром у Старобільську. Спеціалізацією мезорегіону є вугільна промисловість, важке і транспортне машинобудування, хімічна промисловість, чорна і кольорова металургія та виробництво продовольчої продукції.

ВРП регіону у 2019 р. становив 245184 млн. грн.

Частка Донецького регіону в експортних поставках України є значною і складає понад 20 %, в імпорті – понад 7%. Частка іноземних інвестицій, вкладених у господарство регіону досить мала (6 %). Донецький регіон підтримує господарські зв'язки з понад 50 країнами світу та усіма

макрорегіонами України. З регіону вивозять кам'яне вугілля, кокс, чорні метали, вогнетриви, гірничо-добувне, металургійне устаткування, мінеральні добрива, соду, цемент, скло, кухонну сіль тощо. До регіону ввозять природний газ, нафту та нафтопродукти, залізну і марганцеву руду, лісоматеріали, різноманітну продукцію машинобудування, легкої та харчової промисловості тощо.

15.5. Науковий потенціал

У Донецькому регіоні до 2014 р. знаходилося 30 вищих навчальних закладів (понад 10 %), в яких навчалось 12 % українського студентства. Зокрема, це Донецький і Східноукраїнський (Луганськ) університети. Тут велика кількість наукових закладів Донецького наукового центру НАНУ.

Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт за 2020 рік становили у Донецькій області 22,3 млн. грн., у Луганській області – 31,0 млн. грн.

У виконанні наукових досліджень і розробок задіяно 323 особи (Донецька область), 209 осіб (Луганська область).

15.6. Проблеми та перспективи розвитку

У Донецькому регіоні можна виділити такі найактуальніші проблеми:

1. Військові дії.

2. У структурі виробництва регіону переважають інерційні галузі, яким притаманні капіталомісткість, невисокі темпи розвитку: паливно-енергетична, металургійна, важке машинобудування, основна хімія. Частка цих низькорентабельних галузей в структурі промислового виробництва 70–80 %, у той час як частка інтелектоємних, трудомістких і ресурсозберігаючих виробництв надто мала, тобто в регіоні сформувалась однобічна галузева структура промисловості, орієнтована на сировинну базу. Галузі спеціалізації Донбасу є не лише не маневреними самі по собі, але й стримують загальну структурну трансформацію виробництва, оскільки відволікають значні ресурси на потреби підтримання досягнутого рівня виробництва та ремонту устаткування. Усе це вимагає удосконалення галузевої структури промисловості, у тому числі запобігання моногалузевій структурі промисловості містечок і селищ міського типу.

3. У регіоні гостро стоїть проблема раціонального використання трудових ресурсів, у тому числі проблема використання жіночої робочої сили. Це

вимагає розширення мережі підприємств сфери послуг, створення філіалів підприємств легкої, харчової промисловості тощо.

4. Добування вугілля відкритим способом призводить до утворення техногенних форм (териконів, проваль), знищення ґрунтово-рослинного покриву сільськогосподарських угідь. Більшість териконів розміщені поблизу Донецька і Макіївки (180 териконів). Більше 100 відвалів навколо Донецька вміщують до 100 млн. т порід і займають 1,5 тис. га території міста. Це вимагає рекультивації земель, використання алевритів і сланців териконів як мікродобрив в суміші з гумусом для відновлення родючого шару ґрунту.

5. Екологічні проблеми регіону пов'язані із: водозабезпеченням, забрудненням підземних вод промисловими стоками. У регіоні розвиваються водомісткі галузі. Проблема полягає не стільки у великих заборах води, як у величезній концентрації шкідливих домішок в ній; горінням териконів, переробкою конусоподібних відвалів, їх озелененням; високою розораністю сільськогосподарських угідь (більше 80 %); деградацією ґрунтів у результаті проведення непродуманого зрошування і осушення, водною і вітровою ерозією; викидами в атмосферу шкідливих речовин промисловими підприємствами. Так, 42 % підприємств не мають санітарно-захисних зон, розміри яких відповідали б нормативам; викидами в атмосферу шкідливих речовин транспортними засобами тощо.

6. Проблеми вугільної промисловості. Розвідані запаси вугілля Донбасу складають 230 млрд. т, у тому числі 25 % – антрацит і 22 % – коксівне вугілля. Останні 15 років у регіоні спостерігається тенденція до зменшення обсягів видобутку вугілля. Це пов'язано з цілим рядом причин: вік третини шахт понад 45 років, у тому числі 50 шахт (а це 17 % їх загальної кількості) введено в експлуатацію ще до 1917 року. 70 % шахт не реконструювались понад 25 років; більше половини вугілля видобувають у шахтах на глибині понад 600 метрів, а 15 шахт розміщено на глибині понад 1000 метрів. 70 % шахт мають підвищену газоносність; вугільні пласти мають невелику потужність (45–60 см). Потужні пласти розміщено на глибині понад 500 метрів. Як правило, вугільні пласти залягають похило, іноді вертикально. Усе це ускладнює умови добування вугілля і зумовлює його високу собівартість. У 1991 р. розмір витрат на тонну умовного палива у Донбасі дорівнював 18 крб., тоді як у вугільних басейнах Західного і Східного Сибіру Росії – 6–8 крб.

Розроблено програму реструктуризації вугільної галузі Донбасу, в якій йдеться про те, що лише 20 % шахт мають підстави для рентабельного функціонування. Майже половину шахт необхідно реконструювати із

залученням іноземних кредитів та бюджетних асигнувань, а третина шахт підлягає закриттю. За прогнозними оцінками РВПС України НАН України, у Донецькій області має закритися до 70 шахт, найбільше у Донецько-Макіївській, Горлівсько-Єнакієвській, Торезо-Сніжнянській агломераціях, а також Краснодонському, Краснолуцько-Антрацитівському, Стаханово-Алчевському та Лисичансько-Рубіжанському промислових вузлах. Але це не є розумним вирішенням проблеми, адже закриття шахт призведе до безробіття, соціальної напруги в регіоні.

7. Докорінної реконструкції потребує чорна металургія і машинобудівний комплекс регіону, оскільки за останні 20 років капіталовкладення в галузі не відповідали потребам і були мізерними.

Перспективами розвитку Донецького регіону є розвиток таких наукомістких ресурсозберігаючих виробництв, як машинобудування (транспортне, приладо- і верстатобудування тощо), легкої, харчової, скляної, медичної, поліграфічної, порцеляно-фаянсової промисловості тощо. Частка регіону у виробництві вугілля та продукції чорної металургії в масштабах держави буде знижуватись. Розвиток чорної металургії має орієнтуватися на нематеріаломістке виробництво, на розробку технологій випуску високоякісних металів.

Важливий напрям реструктуризації господарського комплексу регіону пов'язаний із створенням ряду спеціальних економічних зон як «Азов», «Донецьк» (Донецька область).

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні чинники розвитку господарства Донецького регіону.
2. Охарактеризуйте трудовий потенціал регіону.
3. Проаналізуйте виробничий потенціал Донецького регіону.
4. Охарактеризуйте науковий потенціал регіону.
5. Охарактеризуйте сучасний стан та перспективи розвитку вугільної промисловості Донецького району.
6. Визначте перспективні напрями розвитку господарства регіону.
7. Розкрийте суть екологічних проблем регіону.

Тема 16. Економічний потенціал Причорноморського регіону

План

- 16.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку.

- 16.2. Природно-ресурсний потенціал.
- 16.3. Трудовий потенціал.
- 16.4. Виробничий потенціал.
- 16.5. Науковий потенціал.
- 16.6. Проблеми та перспективи розвитку.

16.1. Суспільно-географічне положення та особливості розвитку

До складу Причорноморського регіону входять Одеська, Миколаївська та Херсонська області й Автономна Республіка Крим. За площею регіон є найбільшим в Україні – 113,4 тис. км², або 18,8 % її території.

В ньому проживає майже 4,5 млн. жителів (2021 р.) (без АРК, дані відсутні), або 10,8 % населення України. За кількістю жителів регіон посідав друге місце після Донецького (до 2014 р.).

Спеціалізацією регіону є:

- рекреаційний комплекс, що включає курортне господарство, масовий відпочинок і туризм;
- вирощування сільськогосподарських культур та їх промислова переробка ($I_c=1,3$);
- машинобудування: сільськогосподарське, транспортне, приладо- і верстатобудування, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості, сфери обслуговування ($I_c=1,1$);
- легка промисловість: вовняна, бавовняна, конопле-джутова тощо ($I_c=1,0$);
- хімічна промисловість: нафтохімічна, лако-фарбова промисловість тощо ($I_c=1,0$);
- будівельна промисловість ($I_c=1,0$);
- портове господарство.

Вигідність *суспільно-географічного положення* регіону визначають:

– приморське положення щодо Чорного і Азовського морів. Як відомо, приморські зони мають значне значення, адже вони є особливим, специфічним ресурсом. Найпотужніші транспортно-розподільчі комплекси (порти, термінали), об'єкти інфраструктури, найпопулярніші рекреаційні зони, найактивніші регіони зовнішньоекономічної діяльності тяжіють до морських узбереж. За даними світової статистики, цей процес продовжується, а в багатьох регіонах і посилюється. Крім того, приморське положення регіону дає можливість розвивати портово-промисловий комплекс, суднобудування і судноремонт, морський транспорт, курортно-туристичне господарство тощо;

– зручне транспортно-географічне положення: вихід до морів, густа сітка судноплавних річок (Дніпро, Дунай, Південний Буг), залізниць, автомобільних шляхів, трубопроводів. Зокрема наявність великої річкової магістралі – річки Дніпро – забезпечує транспортні сполучення з Промисловим Придніпров'ям, Столичним регіоном, а Дунаю – дешеве річкове сполучення з державами Європи;

– сусідське положення з Придніпровським і Донецьким регіонами, які є потужними промисловими базами України;

– розміщення у степовій зоні із сприятливими агрокліматичними умовами, що дає можливість регіону бути однією з головних баз виробництва сільськогосподарської продукції в Україні.

Заселення і господарське освоєння території Причорноморського регіону має дуже давню історію.

За часів Київської Русі по території Причорномор'я пролягали торгівельні шляхи «із варяг у греки» (від Балтійського моря по Дніпру і Чорному морю до Константинополя) та «золотий шлях» (з Нижнього Придніпров'я через Перекопський перешийок), що сприяло економічному розвитку регіону.

У XV–XVII ст. найбільшими містами Кримського ханства були Бахчисарай, Гезлев (Євпаторія) та Карасубазар (Білогірськ). Провідними галузями господарства були скотарство, а також табунне конярство. З другої половини XVI ст. відбувався повільний перехід населення до осідлості, але землеробство відігравало лише допоміжну до тваринництва роль. Основні ремесла були пов'язані з обробкою продуктів скотарства (виготовлення повсті, вичинка шкір, сап'яну, виробництво сідел, ножів тощо). З Криму вивозили сіль, мед, продукти рибальства, мисливства; транзитом – хліб.

Важливими опорними пунктами турецьких володінь були фортеці Ізмаїл, Акерман (Білгород-Дністровський), Ачі-Кале (Очаків), Кизикермен (територія Берислава), Хаджибей (Ені-Дунья, територія Одеси). Кефе (Феодосія) була резиденцією турецького паші.

У другій половині XVIII ст. на приєднаних до Росії землях розпочалось активне будівництво нових міст, серед яких Херсон (1778 р.), Севастополь (1783 р.), Сімферополь (1784 р.), Миколаїв (1789 р.), Очаків (1792 р., на місці зруйнованої турецької фортеці), Одеса (1794 р.). Водночас зростали і старі міста – Керч, Феодосія, Євпаторія. До другої половини XIX ст. Одеса стала найбільшим містом на території України (403,8 тис. жителів, 1897 р.), основним економічним, торгівельним, банківським, науково-освітнім регіональним

центром. Серед інших великих міст регіону – Миколаїв, Херсон, Севастополь, Сімферополь, чисельність населення яких становила 50–60 тис. жителів.

Основними промислами на землях регіону у другій половині XVIII ст. були млинарство, винокуріння, шкіряне виробництво (у Криму – провідна галузь). Із будівництвом верфей у Херсоні та Миколаєві зародилась нова галузь господарства – суднобудування. Потреби військово-морського флоту сприяли будівництву потужного Херсонського ливарно-гарматного заводу. З XVIII ст. інтенсивно розвивався соляний промисел в районі Сак, Перекопського перешийку. У першій половині XIX ст. були створені перші підприємства для промивки і сортування вовни у Херсоні, згодом в Одесі.

Значне промислове піднесення території припадає на XIX ст., хоча регіон залишався аграрним до кінця другої світової війни. У цей час збудовані заводи сільськогосподарських машин в Одесі (на той час один з найбільших в країні), Херсоні, Сімферополі, машинобудівні в Одесі, Миколаєві, ряд чавуноливарних тощо. Функціонувала значна кількість підприємств харчової промисловості – виноробні (зокрема, у Судаку (перший в Російській державі завод з виробництва шампанських вин), Ялті), тютюнові (особливо в Криму), рибні, консервні, штучних мінеральних вод і льоду (у Ялті). Додаткову роль в господарстві регіону відігравали канатні, вапняні заводи.

На початку XX ст. тривав інтенсивний розвиток суднобудування (лише продовж 1910–1913 рр. збудовано шість нових суднобудівних заводів та верфей, у тому числі найбільший – завод Руського акціонерного суднобудівного товариства «Руссуд» в Миколаєві), відкритий бромний завод в районі Сак (1916 р.).

Спеціалізацію сільського господарства у XIX ст. визначали зернове господарство (передусім вирощування пшениці-арнаутки), а також галузі тваринництва – тонкорунне вівчарство, скотарство, конярство. На Дніпрі, Південному Бузі, морському узбережжі розвивалось рибальство.

Важливе значення для розвитку портових міст мало надання їм статусу порто-франко (дозволу на вільний неоподаткований продаж і зберігання іноземних товарів та вивіз власних): у 1794–1828 рр. – Феодосії, 1819–1859 рр. – Одесі.

Чорноморські порти були базою зовнішньої торгівлі країни. Через найбільший торговельний порт Одесу вивозилися пшениця (за що Одесу називали «пшеничним містом»), а також вовна, шкіри, сало тощо. В Миколаєві функціонувала спеціалізована хлібна біржа. В цілому на території регіону розвивалася транзитна торгівля, основними товарами були хліб (80–90 %

загальнодержавного експорту хлібу у другій половині XIX ст. здійснювалися через Азово-Чорноморські порти), цукор, спирт, тютюн, лляне насіння, кукурудза, худоба, сукно, канат, мило тощо.

У XIX ст. на території регіону значно розвинувся транспорт. У 1824–1826 рр. прокладена шосейна дорога Сімферополь – Алушта, а у 30-х рр. продовжена до Ялти; у 1828 р. відкрита перша комерційна пароплавна лінія Одеса – Севастополь – Ялта. З 1860-х рр. розпочалося будівництво першої залізниці Одеса – Балта. Згодом збудовані важливі магістральні залізниці Одеса – Київ, Харків – Миколаїв, Харків – Лозова – Севастополь (через Джанкою, Сімферополь), Бахмач – Одеса.

Ще з кінця XVIII ст. функціонував Сакський курорт (найдавніший і найвідоміший грязьовий курорт на території України), з другої половини XIX ст. – курорти Ялта, Євпаторія, Алушта, Судак тощо.

У 1817 р. в Одесі відкрито перший на території регіону вищий навчальний заклад – Рішельєвський ліцей (реорганізований 1865 р. у Новоросійський університет); на початку XX ст. – Вищі жіночі курси, консерваторія.

У 20–30-ті рр. XX ст. важливе господарське значення мало будівництво на базі експлуатації місцевих запасів залізних руд металургійного заводу в Керчі, нафтопереробного у Херсоні, налагодження бромного виробництва у Красноперекопську. У часи перебування придунайських земель в складі Румунії було закрито ряд промислових підприємств, Ізмаїльський та Ренійський порти, а їх обладнання демонтовано і вивезено до Румунії. Після їх приєднання до УРСР на території відкрилися нові рибзаводи (Ізмаїл, Рені, Вилкове, Акерман), відремонтовано порти Ізмаїл, Рені, Кілія, Вилкове, Акерман, збудовано залізницю Арциз – Ізмаїл.

У 1940–1950 рр. на території Причорноморського регіону стали до ладу Одеський суперфосфатний завод, Херсонський бавовняний комбінат (найбільше підприємство текстильної промисловості), Каховська ГЕС, налагоджено виробництво кукурудзозбиральних комбайнів у Херсоні; в Ізмаїлі засновано Дунайське пароплавство тощо. На 1960–1980-ті рр. припадає створення Херсонського целюлозно-паперового комбінату, відкриття та промислова експлуатація покладів газу поблизу Джанкою, будівництво Іллічівського та Білгород-Дністровського портів, організація поромної переправи Іллічівськ – Варна, будівництво Південно-Української АЕС тощо.

У 1970-х рр. здійснювалась інтенсивна меліорація земель в Криму, на Одещині, Херсонщині; збудовано Північно-Кримський канал.

У 1918 р. засновано другий університет на території регіону – Таврійський у Сімферополі.

16.2. Природно-ресурсний потенціал

Більша частина регіону розміщена у межах Причорноморської низовини із сприятливими умовами для господарської діяльності людини. На Кримському півострові знаходяться Кримські гори, що в комплексі з Південним берегом Криму утворюють значний і своєрідний господарський потенціал.

Клімат території є помірно континентальним з м'якою малосніжною зимою і жарким посушливим літом. Регіон знаходиться у межах двох агрокліматичних зон: на півночі – посушливої дуже теплої, на півдні – дуже посушливої, помірно жаркої з м'якою зимою. Клімат Південного берегу Криму є субтропічним середземноморського типу.

Регіон не досить добре забезпечено мінеральними ресурсами (табл. 16.1).

Таблиця 16.1

Мінеральний потенціал Причорноморського регіону*

Регіон, область	Види мінеральних ресурсів. %					Мінеральний потенціал, % від сумарного ПРП України
	Паливно-енергетичні	Металічні	Нерудна сировина для чорної металургії	Гірничо-хімічна сировина	Будівельні матеріали	
Причорноморський	2,0	33,1	23,9	–	41,0	7,929
Автономна республіка Крим	2,8	44,1	31,9	–	21,2	5,950
Миколаївська	–	–	–	–	100,0	0,827
Одеська	–	–	–	–	100,0	0,677
Херсонська	–	–	–	–	100,0	0,475
Україна	71,9	16,6	2,3	2,3	6,9	282,558

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Мінеральні ресурси Причорноморського регіону представлено: *паливними*, зокрема, нафтою і природним газом Причорноморського басейну з відомими родовищами Джанкойським, Глібівським, а також ресурсами місцевого значення – кам'яним вугіллям в районі Бахчисараю, бурим вугіллям Миколаївської та Одеської областей; *рудними*, зокрема, запасами залізної руди Керченського басейну та невеликих родовищ в Одеській і Херсонській областях, що не мають промислового значення; *нерудними*, зокрема, флюсовими вапняками Херсонської області та АРК, які складають майже 60 % запасів України, графітом Миколаївської і Одеської областей, бокситами Високопільського родовища Херсонської області, вапняками, ракушняком АРК,

каолінами Миколаївської області, глинами, кварцевими пісками, гранітами, гнейсами, мергелями, мармуром, що розміщені по усій території регіону. Особливе значення для регіону мають мінеральні солі Сиваша і прибережних солоних озер (Сакське, Сасик-Сиваш, Старе, Красне тощо). У регіоні знаходиться 100 % українських запасів діоритів.

Водними ресурсами регіон забезпечено недостатньо (табл. 16.2). Вони є лімітуючим фактором розвитку виробництва. По території регіону протікають річки Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг, Інгулець тощо. Тут знаходяться Каховське водосховище, Каховський, Північно-Кримський, Інгулецький канали. Важливе значення мають Куяльницький, Хаджибейський, Тилігульський лимани. На Кримському півострові річки маловодні. Найбільша з них – Салгир.

Таблиця 16.2

Водний потенціал Причорноморського регіону*

Регіон, область	Потенціал водних ресурсів як «технологічної сировини» для господарського комплексу		Гідроенергетичний потенціал, %	Водний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	Усього	у т. ч. місцевого стоку		
Причорноморський	99,0	10,7	1,0	29,029
АР Крим	99,5	12,2	0,5	11,460
Миколаївська	98,5	12,5	1,5	6,783
Одеська	98,7	14,8	1,3	4,126
Херсонська	98,9	3,7	1,1	6,660
Україна	97,6	60,5	2,4	130,759

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Майже усю територію Причорноморського регіону розорано (табл. 16.3).

Таблиця 16.3

Земельний потенціал Причорноморського регіону*

Регіон, область	Вироблена (валова) продукція, у балах	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Оцінка 1 га сільськогосподарських угідь за загальнодержавною шкалою, бали	Земельний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Причорноморський	154	8230,6	98	88,930
АР Крим	127	1798,9	116	23,189
Миколаївська	195	2028,2	87	19,465
Одеська	132	2471,9	97	26,642
Херсонська	208	1931,6	92	19,634
Україна	100	40107,3	100	443,839

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Тут знаходяться чорноземи південні малогумусні, чорноземи південні солонцюваті, каштанові солонцюваті ґрунти і солонці, на Південному березі Криму – червоноземи. Для Кримських гір характерна висотна поясність ґрунтового покриву. У цілому агропромисловий потенціал земель є дуже високим.

Лісові ресурси регіону дуже обмежені (табл. 16.4, 16.5). Вони представлені лісонасадженнями і чагарниками, що займають 5 % території і зосереджені в горах Криму.

Таблиця 16.4

Лісовий потенціал Причорноморського регіону*

Регіон, область	Площа земель лісового фонду, тис. га	Запас насаджень, м ³ /га	Оцінка 1 га лісу, бали	Лісовий потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
Причорноморський	983,7	98	72	1,968
АР Крим	331,2	121	78	1,058
Миколаївська	127,4	45	58	0,132
Одеська	260,0	90	52	0,483
Херсонська	265,1	78	60	0,295
Україна	10782,2	164	100	41,699

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 16.5

Фауністичний потенціал Причорноморського регіону*

Регіон, область	Потенціал видів фауністичних ресурсів, %			Фауністичний потенціал, ‰ від сумарного ПРП України
	мисливських	рибних	медоносних	
Причорноморський	3,3	42,9	53,8	0,973
АР Крим	9,3	14,7	76,0	0,167
Миколаївська	2,0	52,8	47,2	0,282
Одеська	4,0	17,2	78,8	0,178
Херсонська	1,2	61,8	37,0	0,346
Україна	2,6	28,8	68,6	4,739

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Рекреаційні ресурси представлені джерелами мінеральних вод, з яких лише в АРК знаходиться більше 100, лікувальними грязями лиманів і ропою (Куяльницький та Хаджибейський лимани Одеської області, солоні озера Криму), термальними водами Тарханкутського півострова, піщаними пляжами на узбережжях Чорного і Азовського морів, м'яким кліматом, ландшафтами Кримських гір тощо (табл. 16.6).

Особливим видом ресурсів регіону є енергетичні та біологічні ресурси морів (риби, водорості, молюски, мідії тощо).

Інтегральний природно-ресурсний потенціал регіону становить 15,5 % від загального в Україні. Тут зосереджено 27 % рекреаційних та 20 % земельних ресурсів України (табл. 16.7, 16.8).

Таблиця 16.6

Природно-рекреаційний потенціал Причорноморського регіону*

Регіон, область	Потенційна потреба в рекреаційних територіях, тис. га	Природно-рекреаційний потенціал		
		усього, % від сумарного ПРП України	у тому числі, %	
			ресурсів відпочинку і туризму	ресурсів санаторно-курортного лікування
Причорноморський	710,9	26,199	67	33
АР Крим	479,1	17,608	60	40
Миколаївська	65,9	1,709	84	16
Одеська	93,8	5,012	41	59
Херсонська	72,1	1,870	84	16
Україна	3470,5	96,406	75	25

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 16.7

Сумарний ПРП Причорноморського регіону*

Регіон, область	Потенціал ресурсів, %						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Причорноморський	7,929	29,029	88,930	1,968	0,973	26,199	155,028
АР Крим	5,950	11,460	23,189	1,058	0,167	17,608	59,432
Миколаївська	0,827	6,783	19,465	0,132	0,282	1,709	29,198
Одеська	0,677	4,126	26,642	0,483	0,178	5,012	37,118
Херсонська	0,475	6,660	19,634	0,295	0,346	1,870	29,280
Україна	282,558	130,759	443,839	41,699	4,739	96,406	1000,0

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

Таблиця 16.8

Природно-ресурсний потенціал Причорноморського, 2008 р. *

Регіон, область	Величина потенціалу, млрд. грн.						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природно-рекреаційних	інтегральний
Причорноморський	2,139	7,831	23,990	0,531	0,262	7,068	41,821
Україна	76,224	35,274	119,732	11,249	1,278	26,007	269,764

* Складено за матеріалами Руденко В. П.

У компонентній структурі ПРП найвищою є частка земельних, водних та рекреаційних ресурсів. У регіоні спостерігаються значні відміни серед областей. Так, в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях на земельні ресурси припадає майже 70 %, тоді як в АРК питома вага земельних ресурсів невисока (40 %), а рекреаційних – найбільша в Україні (30 %). Забезпеченість ПРП на душу населення в цілому в регіоні перевищує середній показник в Україні.

16.3. Трудовий потенціал

Демографічна ситуація в Причорноморському регіоні характеризується низькою народжуваністю (22091 особа на 2021 р.), високою смертністю (50807 осіб на 2021 р.), високим показником природним скороченням населення (-28716 осіб на 2021 р.), без врахування АРК.

Для населення регіону характерною є висока мобільність. Тут спостерігається значний міграційний приріст, передусім за рахунок повернення депортованих народів.

Вікова структура населення є відносно сприятливою: діти і підлітки складають 22 %, населення працездатного віку – 57 %, пенсіонери – 21 %. Відповідно тут один з найнижчих показників кількості пенсіонерів на тисячу жителів – 264.

Густота населення становить 69 осіб/км². Найбільшою вона є на Південному березі Криму (500 осіб/км²), найменшою – у Херсонській (44 осіб/км²) та Миколаївській (54 осіб/км²) областях. Густота населення в АРК до 2014 р. була 94 осіб/км². Слід відмітити, що в Херсонській області густота сільського населення є найменшою в Україні (17 осіб/км²).

У регіоні знаходиться 54 міста, у тому числі одне місто-мільйонер та сім з чисельністю населення понад 100 тис. Найбільшими містами регіону є Одеса (1025 тис. жителів), Миколаїв (518 тис.), Херсон (360 тис.), Севастополь (355 тис.), Сімферополь (340 тис.). За винятком Сімферополя усі великі міста розміщуються вздовж морської берегової лінії та по Дніпру.

Міські жителі становлять 64 %. Рівень урбанізації території є невисоким. Тут сформувалась Південна регіональна система розселення з Одеською та Херсонсько-Миколаївською агломераціями. У АРК, до анексії, 75 % міських жителів зосереджено у шести великих містах: Сімферополі, Севастополі, Керчі, Ялті, Євпаторії і Феодосії.

Для сільського розселення характерним є яружно-балковий тип сільських поселень. У Кримських горах села розташовуються вздовж річок, на крутих гірських схилах.

У Причорноморському регіоні зосереджено 11,9 % трудових ресурсів України (без АРК). Щодо їх структури, то частка осіб післяпрацевдатного віку є невисокою. За рівнями зайнятості та безробіття регіон належить до групи із середніми показниками в Україні. Галузева структура зайнятості населення регіону свідчить про його індустріально-аграрну спеціалізацію. Водночас АРК і Одеська область є відомими рекреаційними регіонами.

Середня заробітна плата у Миколаївській області у серпні 2021 р. становила 13751,06 грн., у Одеській – 12359,09 грн., Херсонській області – 11417,7 грн.

Населення регіону є поліетнічним. Українці становлять 52,5 %, росіяни – 37,5 %. АРК є єдиною адміністративною одиницею в Україні, де переважають росіяни (67 %) над українцями (25 %).

У Миколаївській, Одеській та Херсонській областях переважна більшість віруючого населення є християнами – православні (60–65 %) та протестанти (25–30 %). У Кримській АР другий за чисельністю прибічників після православних (понад 40 % віруючих) релігійний напрям – іслам (приблизно 30 %), частка протестантів є нижчою, ніж в середньому по країні (до 20 %). В Одеській області найвищою в Україні є частка старообрядців (2–3 %). У цілому рівень релігійності населення Причорноморського регіону відповідає середньоукраїнському показнику.

16.4. Виробничий потенціал

Рівень економічного і соціального розвитку Причорноморського регіону оцінюється як середній. Тут виробляється валової продукції та національного доходу на душу населення стільки, як і в середньому по Україні. У регіоні сконцентровано 16 % основних виробничих і 15 % невикористаних фондів України. З 1991 року для регіону характерний значний спад промислового і сільськогосподарського виробництва. Середньомісячна оплата праці робітників і службовців значно нижча середнього рівня в державі.

Основу господарського комплексу регіону становлять агропромисловий, рекреаційний, машинобудівний комплекси, паливна, хімічна, будівельна промисловість, електроенергетика.

Виробнича сфера. Машинобудування. Факторами розвитку і розміщення галузей машинобудівного комплексу є приморське положення, близькість до

металургійних баз, наявність науково-дослідних і конструкторських установ, кваліфікованих кадрів, значної кількості споживачів. Розвиваються неметаломісткі його галузі.

Центрами суднобудування і судноремонту є Миколаїв, Херсон, Одеса, Ізмаїл, Керч, Севастополь, Херсон, Іллічівськ, Кілія.

Сільськогосподарську техніку виробляють у Херсоні (кукурудзо-, зернозбиральні комбайни, жниварки, іригаційне устаткування), Одесі (тракторні плуги, борони тощо), Джанкої (тракторні самоскиди), Первомайську (дощувальні машини), Сімферополі (запчастини для комбайнів).

Центром верстатобудування є Одеса, приладобудування – Сімферополь і Севастополь. Електротехнічна промисловість є розвинутою у Новій Каховці, Херсоні, кіно- і медапаратуру – в Одесі.

Технологічне устаткування для легкої і харчової промисловості випускають у Миколаєві (машини для млинів), Одесі (холодильне обладнання), Сімферополі (устаткування для виноробства).

Центрами важкого машинобудування є Одеса (важкі крани, преси, автогенне устаткування, поліграфічні машини тощо), Первомайськ (дизельні двигуни для суден), Миколаїв (бульдозери, асфальтоукладачі) тощо.

Харчова промисловість. Серед галузей харчової промисловості особливе місце належить таким: плодоовочеконсервній (Херсон, Ізмаїл, Одеса, Сімферополь, Джанкой та ін.), виноробній (Ялта (виробничо-аграрне об'єднання «Масандра»), Сімферополь («Діоніс»), Одеса (заводи шампанських вин, коньячний), Судак (завод шампанських вин «Новий Світ»), Алушта, Херсон, Севастополь), тютюново-ферментаційній (Ялта, Сімферополь, Одеса, Феодосія), ефіроолійній (Сімферополь, Бахчисарай, Алушта, Судак), олійній (Одеса, Херсон, Миколаїв, Вознесенськ), цукровій (Котовськ, Одеса, Первомайськ), м'ясній, молочній та молочноконсервній тощо. В Одесі розміщено підприємства з розфасовки кави, чаю. Центрами рибної промисловості є Одеса, Керч, Севастополь, Очаків, Білгород-Дністровський, Ялта, Кілія, Вилкове, Генічеськ.

Легка промисловість. У Причорноморському регіоні розвинутою є текстильна промисловість, насамперед бавовняна (Херсон) та вовняна (Одеса, Татарбунари); швейна, трикотажна, взуттєва. У Миколаєві, Одесі працюють підприємства з виготовлення хутрових виробів, в Одесі – конопледжутова фабрика, Котовську – перопухова.

Хімічна промисловість. Використовуючи місцеву і довізну сировину, у Причорноморському регіоні працюють підприємства основної хімії, що

випускають суперфосфатні, азотні добрива (Одеса), соду, бром (Красноперекопськ, Саки). Пластмаси виробляються у Сімферополі, лаки і фарби, хіміко-фармацевтичні вироби – в Одесі, парфюмерно-косметичні – у Миколаєві. В Одесі здійснюється виробництво з морських водоростей агару, що використовується у хлібопекарській промисловості для запобігання черствінню хліба.

Будівельну промисловість представлено видобутком і виробництвом будівельних матеріалів (вапняк-черепашник, граніти, мармуровидний вапняк, бетон, цегла, черепиця тощо). В Одесі виготовляють лінолеум та лінкруст. Одеса, Бахчисарай та Вільшанськ Миколаївської області є значними центрами виробництва цементу.

Металургійний комплекс представлений лише первинною сировинною ланкою. Поблизу Керчі працює Комиш-Бурунський залізорудний комбінат з агломераційною фабрикою, звідки залізна руда, а також флюсові вапняки з Балаклави поставляються в Маріуполь. У Миколаєві знаходиться потужний глиноземний завод, в Одесі – сталедротувальний.

Паливно-енергетичний комплекс функціонує на базі власного природного газу та довізного вугілля з Донбасу, нафти із зарубіжжя, природного газу з Шебелинки. У регіоні працюють Південно-Українська АЕС, Каховська ГЕС, три малопотужні ГЕС на Південному Бузі та ряд ТЕЦ. У Херсоні і Одесі діють нафтопереробні комбінати. У регіоні використовують нетрадиційні види енергії, зокрема сонячну (у Щолкіно на Кримському півострові), вітрову.

На довізній сировині у Причорноморському регіоні функціонує *деревообробна та меблева промисловість* з основними підприємствами в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Сімферополі, Севастополі. Тут знаходяться два целюлозно-паперові підприємства: Цюрупинський целюлозно-паперовий та Ізмаїльський целюлозно-картонний комбінати, які використовують осіку та очерет плавнів Дніпра і Дунаю як сировину.

Агропромисловий комплекс. АПК Причорноморського регіону має спеціалізацію Степової й Субтропічної агропромислових зон. Спеціалізацію Степового АПТК визначають м'ясо-, молоко-, зернопромислові, олійнопродуктове та плодоовочеконсервне виробництва; Субтропічного АПТК – винограднопродуктове, плодоовочеконсервне, тютюновоферментаційне та ефіроолійне. Навколо Одеси, Миколаєва і Херсона, Сімферополя та цілого ряду рекреаційних центрів функціонують АПТК приміської спеціалізації. Господарства регіону реалізують 1/3 зерна, 1/4 плодів, ягід, овочів, насіння соняшника, 1/7 яєць, 1/8 м'яса, молока від їх загального виробництва в Україні.

Основу АПК регіону складає сільське господарство. Причорноморський регіон має найбільшу загальну земельну площі, яка становить 11331 тис. га. Сільськогосподарські угіддя займають 72 %, з них рілля – 83 %, сіножаті та пасовища – 14 %.

Структура посівних площ сільськогосподарських культур: зернові мають найвищу питому вагу серед усіх регіонів України – 58 %, технічні – 11 %, овочеваштанні та картопля – 5 %, кормові – 26 %.

Причорноморський регіон є однією з житниць України. Тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, ячмінь, просо. У регіоні Північно-Кримського каналу знаходяться посіви рису. Найбільшою є концентрація соняшника в Одеській і Миколаївській областях. З технічних культур вирощують також ефіроолійні (троянду, лаванду, шавлію, рицину у передгірних та гірських районах Криму), тютюн, а також цукрові буряки в північній частині Одеської і Миколаївської областей. У Херсонській і Миколаївській областях та степовій частині Криму культивують баштанні культури. Регіон є виноградною базою України. Серед галузей тваринництва поширеними є скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво та шовківництво.

У регіоні сформувались такі спеціалізовані підкомплекси: зернопромисловий, виноградно-виноробний, плодоовочеконсервний, олійнопродуктовий, ефіроолійний, тютюново-ферментаційний, м'ясо-, молоко-, птахо-, вовнопромислові тощо.

Сфера послуг у Причорноморському регіоні є досить розвинутою. Вартість побутових і платних послуг на душу населення, товарообіг продовольчих і непродовольчих товарів в цілому дорівнюють середнім показникам в Україні. Виключення складає АРК, де усі ці показники є значно вищими. Регіон добре забезпечений об'єктами громадського харчування, торгівлі, дошкільними закладами, школами, бібліотеками, клубами.

У регіоні зосереджено значну кількість театрів, зокрема, відомий за межами України Одеський театр опери та балету. Тут знаходяться Одеська та Ялтинська кіностудії художніх фільмів.

У регіоні високою є концентрація музеїв. Зокрема, літературно-меморіальні музеї А. Гріна (Феодосія), С. Сергєєва-Ценського (Алушта), А. Пушкіна (Одеса), будинки-музеї А. Чехова (Ялта), О. Суворова (Ізмаїл) тощо. Із специфічних слід відмітити музеї суднобудування та флоту (Миколаїв), морського флоту (Одеса), Чорноморського Флоту (Севастополь), іхтіологічний (Керч), музей-акваріум (Севастополь). У Кримській АР відвідуваність музеїв вдвічі перевищує середньоукраїнський показник.

На території регіону знаходиться значна кількість природоохоронних територій – заповідники Дунайські плавні, Мис Март'ян, Карадазький, біосферні Асканія-Нова, Чорноморський (пташині острови), Ялтинський гірсько-лісовий, а також відомий Нікітський ботанічний сад.

Об'єктами туризму є залишки стародавніх міст – Ольвії, Борисфена (Очаківський район), Неаполя Скіфського (Сімферополь), Херсонеса Таврійського (Херсонеський історико-археологічний заповідник, Севастополь), фортеці і печерні міста (зокрема, Чуфут-Кале у Бахчисараї, Мангуп-Кале (найбільше печерне місто Криму) у Бахчисарайському районі), генуезькі фортеці в Судаці, Ялті, Феодосії, цілий ряд палаців (зокрема, Воронцовський, Лівадійський, ханський у Бахчисараї), курганів, катакомби (Одеса, Керч), Аю-Даг (Гурзуф) тощо. Окреме місце займають «міста-історії» Одеса, Ізмаїл, Бахчисарай, Севастополь.

На території регіону зосереджено значну кількість сакральних об'єктів різних релігійних напрямків – православних (зокрема, в Одесі, Сімферополі), мусульманських (передусім у Криму – Бахчисарай, Старий Крим, Євпаторія та ін.), а також важливих центрів старообрядництва, іудаїзму, лютеранства. В Одесі функціонує православна духовна семінарія.

Рівень медичного обслуговування в регіоні є середнім. За забезпеченістю лікарями та лікарняними ліжками регіон належить до групи середньозабезпечених. Виключення складають АР Крим та Одеса, де ці показники є значно вищими.

Рекреаційний комплекс Причорноморського регіону включає курортне господарство, засноване на природних лікувальних засобах (клімат, лікувальні грязі, мінеральні джерела тощо); туризм; масовий відпочинок. Тут знаходиться 35 % санаторіїв і пансіонатів з лікування та 65 % будинків і пансіонатів відпочинку України, з яких 17 % – це турбази. На території Причорноморського регіону виділяється два рекреаційні райони:

– Кримський, що включає Південний берег Криму (відомі курорти Ялта, Алушта, Алушка, Форос, Гурзуф, Місхор), Західний берег (провідний дитячий курорт Євпаторія, грязьовий курорт Саки) та Південно-Східне узбережжя (Судак, Феодосія, Коктебель). Головними чинниками його розвитку є морський клімат, пляжі, наявність лікувальних грязей озер Сакське, Мойнакське, Аджи-Голь, Сиваш і мінеральних вод, велика кількість туристичних об'єктів тощо;

– Одеський, що включає такі курорти, як Аркадія, Великий Фонтан, Куяльник тощо. Головними факторами його розвитку є морський клімат, пляжі, лікувальні грязі Куяльницького і Хаджибейського лиманів тощо.

Окремими рекреаційними центрами району є Скадовськ, Генічеськ, Очаків, Керч тощо.

На території регіону знаходиться відомий Міжнародний молодіжно-дитячий центр «Артек».

Транспортний комплекс Причорноморського регіону представлено усіма видами морського, наземного і повітряного транспорту.

Винятково важливу роль для регіону відіграє морський транспорт. Найбільші порти знаходяться в Іллічівську, Південному, Одесі, Херсоні, Миколаєві, Рені, Севастополі, Керчі, Ізмаїлі, Генічеську, Скадовську, Очакові. Функціонує міжнародна морська залізнична паромна переправа Іллічівськ – Варна (Болгарія), діє залізничний паром через Керченську протоку між Кримом і Кавказом.

Річковий транспорт функціонує на Дніпрі, Дністрі, Дунаї, Південному Бузі, Інгульці та Інгулі. Найбільшими річковими портами є Херсон, Миколаїв, Нова Каховка, Рені, Вознесенськ, Гола Пристань, Кілія.

Довжина залізничних колій району 3 тис. км. Їх густота дорівнює середньому показнику в Україні. Найважливішими залізничними магістралями є: Одеса – Київ – Москва, Одеса – Санкт-Петербург, Миколаїв – Харків, Севастополь – Сімферополь – Київ, Севастополь – Сімферополь – Харків, Одеса – Львів. Окремо слід згадати залізничну магістраль, що об'єднує промислові центри Півдня: Ізмаїл – Одеса – Миколаїв – Херсон – Джанкой – Керч. Важливими залізничними вузлами є Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Джанкой, Роздільна.

Довжина автомобільних доріг становить 25,4 тис. км. Найважливішими є автомагістралі Миколаїв – Одеса – Київ, Одеса – Кишинів, Сімферополь – Запоріжжя та тролейбусна лінія Сімферополь – Алушта – Ялта.

У регіоні діють аеропорти в Одесі (два), Сімферополі, Миколаєві, Херсоні.

По території регіону проходять як внутрішні (Глібівка – Сімферополь – Севастополь, Джанкой – Сімферополь), так і транзитні (Шебелинка – Дніпропетровськ – Одеса – Кишинів) газопроводи. Нафтопроводи починаються за межами регіону і підходять до центрів нафтопереробки: Гнідинці – Прилуки – Кременчук – Херсон, Самара – Лисичанськ – Кременчук – Херсон – Одеса тощо. Регіон перетинає аміакопровід Тольятті – Одеса.

У складі Причорноморського регіону чотири мезорегіони – Одеський, Миколаївський, Херсонський та Кримський.

Одеський мезорегіон сформувався на основі Одеського господарського вузла та Ізмаїльського регіоноформуючого господарського центру. Його спеціалізацією є портове та рекреаційне господарство, машинобудування (транспортне, сільськогосподарське, енергетичне, приладо- і верстатобудування, важке машинобудування), хімічна промисловість, нафтопереробна, легка і харчова промисловість.

Миколаївський мезорегіон сформувався на основі Миколаївського господапрського вузла та Первомайського регіоноформуючого господарського центру. Його спеціалізацію визначають машинобудування (суднобудування, важке, сільськогосподарське, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості), харчова (насамперед, цукрова, виноробна, м'ясна, молочна, плодоовочеконсервна), легка промисловість, портове та рекреаційне господарство, електроенергетика.

Херсонський мезорегіон сформувався на основі Херсонського господарського вузла та Каховсько-Бериславського регіоноформуючого господарського центру. Його спеціалізацією є машинобудування (суднобудування, сільськогосподарське і електротехнічне), нафтопереробка, харчова (передусім виноробна, рибна і рибоконсервна), легка промисловість, портове і рекреаційне господарство.

Кримський мезорегіон сформувався на основі Сімферопольського і Севастопольського господарських вузлів. Він спеціалізується на рекреаційній діяльності, машинобудуванні (сільськогосподарському, електротехнічному, судноремонті), харчовій, легкій промисловості, виробництві будівельних матеріалів, хімічній промисловості, чорній металургії, газовій промисловості, портовому господарстві.

ВРП регіону у 2019 р. становив 351519 млн. грн. (без АРК).

Частка регіону в експортних поставках з України є невисокою – 8 %. Вона є вагомою, але значно меншою потенційних можливостей Причорномор'я. Частка імпорту – 7 %.

Для Причорноморського регіону характерними є інтенсивні міжрайонні зв'язки. З регіону в основному вивозять продукцію харчової, хімічної промисловості, машинобудування, зокрема річкові катери, судна, зерно, рибопродукти, овочі, олію, виноград, кавуни, вина, кукурудзозбиральні комбайні, тракторні плуги, кіноапаратуру, фосфатні добрива, а також залізну руду, флюсові вапняки тощо. Сюди довозять нафту і нафтопродукти, природний газ, вугілля, лісоматеріали, метал, цукор, картоплю тощо.

16.5. Науковий потенціал

До анексії Криму тут знаходилося 15 % вищих навчальних закладів України, серед яких Одеський та Таврійський (Сімферополь) університети.

Науково-дослідні та проектно-конструкторські установи формують Південний науковий центр НАНУ.

Для вивчення дії природних лікувальних факторів і наукового обґрунтування показань до їх застосування створені два спеціалізованих науково-дослідні інститути – Ялтинський фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І. М. Сеченова та Український медичної реабілітації і курортології в Одесі.

Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт за 2020 рік становили у Миколаївській області 301,1 млн. грн., в Одеській області – 317,4 млн. грн., в Херсонській області – 81,6 млн. грн.

У виконанні наукових досліджень і розробок було задіяно 1770 осіб (Миколаївська область), 2159 осіб (Одеська область), 569 осіб (Херсонська область).

16.6. Проблеми та перспективи розвитку

1. Анексія Криму.

2. Проблеми природокористування, пов'язані:

– з недостатньо ефективним використанням природних умов і ресурсів.

Наприклад, підвищення ефективності використання агрокліматичних умов дасть можливість поглибити спеціалізацію на виробництві зерна, олійних культур, продукції виноградарства, овочівництва, баштанництва;

– з поліпшенням природокористування за рахунок впровадження нових ресурсозберігаючих технологій, нетрадиційних видів енергії тощо;

– з охороною природи. Збереження орних земель можливе при правильній організації меліоративних робіт, проведенні лісонасаджень, використанні різноманітних прийомів обробітку ґрунту. Забруднення повітря, води, земель можливо значно зменшити при наявності очисних споруд, скороченні використання пестицидів і мінеральних добрив у сільському господарстві, контролі за роботою автомобільного транспорту, наявності ефективних водоканалізаційних об'єктів в приморських містах. На сьогоднішній день, наприклад, в Одеській області 64 % промислових підприємств та інших об'єктів не мають санітарно-захисних зон, розміри яких відповідали б нормативам.

3. Соціальні проблеми, що пов'язані з підвищенням реальних доходів населення, розвитком соціальної інфраструктури, особливо у сільській місцевості, вивільненням частини працюючих з галузей промисловості та сільського господарства для роботи у сфері послуг тощо.

4. Проблема кримсько-татарської частини населення АРК пов'язана з відсутністю чіткої осмисленої політики щодо реінтеграції кримських татар. Через зменшення фінансування практично згорнуто програму облаштування депортованих кримських татар і представників інших національностей, що повернулися до Криму.

5. Вдосконалення спеціалізації регіону. Останні 30 років тут не виправдано віддавалась перевага розвитку важкої індустрії. Це при тому, що найефективніше у регіоні розвивати рекреаційне і приморське господарство, АПК.

6. Проблема формування морегосподарського комплексу, що включає портово-промислове, морепромислове і транспортно-торгівельне господарства.

7. Енергетична проблема.

8 Проблема використання ресурсів Чорного моря.

9. Проблема забезпеченості населення регіону прісною водою. Сьогодні проєкт Дунай-Дніпро припинений, оскільки його реалізація може викликати складні екологічні наслідки.

10. Удосконалення територіальної структури господарства з урахуванням ЕГП та наявності всіх видів ресурсів.

11. Проблеми рекреаційного комплексу, який має застарілу інфраструктуру, що кількісно і якісно не задовольняє потреб рекреантів (наприклад, недостатня кількість аеропортів, залізничних магістралей тощо). У регіоні до недавнього часу розвивався фактично лише відомчий туризм, тому необхідно впроваджувати різноманітні нові форми відпочинку, зокрема кемпінги тощо.

12. Проблеми Сивашу.

Крім вище перелічених для регіону характерними є цілий ряд загальнодержавних економічних, соціальних та екологічних проблем.

На перспективу в Причорноморському регіоні виділяються три групи рівноправних пріоритетних галузей розвитку – морегосподарський, агропромисловий комплекси та комплекс наукомістких галузей.

Тут надалі розвиватиметься портово-промислове господарство, що забезпечує зовнішні економічні зв'язки України. Саме портово-промисловий комплекс дасть можливість найефективніше використати ресурси моря,

природні резерви та трудові ресурси. Для цього необхідне впровадження нових форм активізації експортно-імпортних операцій, прикордонної торгівлі, створення умов для залучення інвестицій і передових технологій тощо. На території регіону створено СЕЗ «Порто-франко», «Рені» (Одеська область), «Порт Крим» (Керч), «Сиваш» (АР Крим), «м. Миколаїв» (Миколаївська область), а також розроблені проекти створення СЕЗ «м. Севастополь» (АР Крим), «Аджалик» та «Антарктика» (Одеська область). Частина території регіону разом з прикордонними територіями Молдови та Румунії входить до єврорегіону «Нижній Дунай».

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні чинники розвитку господарства Причорноморського регіону.
2. Охарактеризуйте трудовий потенціал регіону.
3. Дайте оцінку земельно-ресурсного потенціалу Причорноморського регіону.
4. Проаналізуйте виробничий потенціал Причорноморського регіону.
5. Розкрийте особливості територіальної організації курортного господарства регіону.
6. Охарактеризуйте науковий потенціал регіону.
7. Визначте перспективні напрями розвитку господарства регіону.
8. Розкрийте суть екологічних проблем регіону.

ТЕСТУВАННЯ ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО РІВНЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

1. Одним з основних завдань зовнішньоекономічної діяльності країни є:
 - а) зайняти гідне місце у міжнародному поділі праці;
 - б) входження у глобальні та регіональні валютно-фінансові й торговельно-економічні організації;
 - в) розвивати з іншими країнами взаємовигідні партнерські стосунки.
2. Перспективними напрямками регіонального економічного співробітництва України є:
 - а) північний, східний і південний;
 - б) північний, південний і східний;
 - в) північний, південний і західний.
3. Україна є членом:
 - а) МВФ;
 - б) Світового банку;
 - в) Європейського банку реконструкції та розвитку;
 - г) НАТО;
 - д) Світової організації торгівлі.
4. До якого регіонального угруповання входить Україна?
 - а) Євразійський економічний союз;
 - б) ГУАМ.
5. Світове господарство це:
 - а) це сукупність взаємодіючих національних господарств країн світу, яка функціонує на основі міжнародного поділу праці;
 - б) це політико-економічна і економіко-географічна система, яка характеризується розвитком і територіальним розміщенням планетарного господарства.
6. Основними чинниками міжнародного поділу праці є:
 - а) географічне положення країн;
 - б) природно-ресурсна база країн;
 - в) соціально-економічні умови країн;
 - г) економічний потенціал країн.
7. Найбільш розвинутою формою міжнародних економічних відносин є:
 - а) зовнішньоторговельний обіг;
 - б) міждержавна торгівля товарами;
 - в) торговий баланс.
8. У міжнародному поділі праці Україна виділяється:
 - а) сировинними, капітало- та матеріаломісткими галузями;
 - б) капіталомісткими та наукомісткими галузями.
9. Основу експорту України складають:
 - а) мінеральні продукти, продукція фармацевтичної, харчової і легкої, деревообробної і целюлозно-паперової галузей;

б) чорні метали та вироби з них, продукція хімічної промисловості, мінеральні продукти, сільськогосподарські та продовольчі товари.

10. Фактори, які спричинили виникнення кризи:

- а) розрив економічних зв'язків;
- б) надмірна емісія грошей;
- в) роздержавлення й приватизація власності;
- г) централізована система управління економікою.

11. Основною причиною економічної кризи й розвитку інфляційних процесів у вітчизняній економіці є:

- а) незбалансованість фінансів, фінансової системи;
- б) некомпетентність керівників;
- в) занепад виробництва, тип економічного розвитку.

12. Економічна криза 1900–1901 рр. це:

- а) промислова криза;
- б) національна криза;
- в) сільськогосподарська криза.

13. Найбільш глибокою і всеохоплюючою була економічна криза:

- а) 1900–1901 рр.;
- б) 1929–1933 рр.;
- в) 1943–1947 рр.

14. Інвестиція, як економічний ресурс це:

а) всі види активів (коштів), що вкладаються в господарчу діяльність з метою отримання доходу;

б) господарська операція, яка передбачає придбання основних фондів нематеріальних активів, корпоративних прав та цінних паперів в обмін на кошти або майно;

в) вкладення капіталу в галузі економіки як в самій країні, так і за її межами.

15. Інвестиції поділяються на:

- а) капітальні, фінансові та реінвестиції;
- б) прямі та непрямі-портфельні;
- в) основні та оборотні.

16. Капітальна інвестиція це:

а) інвестування, опосередковане іншими особами;

б) витрати на будівельно-монтажні роботи, придбання будівель або їх частин, обладнання, інструменту, інвентарю, інші капітальні роботи і витрати на проектно-пошукові роботи, геологорозвідувальні і бурові роботи, а також витрати на відведення земельних ділянок і переселення у зв'язку з будівництвом, на підготовку кадрів для підприємств, що будуються ;

в) активи, які утримуються підприємством з метою збільшення прибутку.

17. Фінансові інвестиції це:

- а) інвестування, опосередковане іншими особами;

б) витрати на будівельно-монтажні роботи, придбання будівель або їх частин, обладнання, інструменту, інвентарю, інші капітальні роботи і витрати на проектно-пошукові роботи, геологорозвідувальні і бурові роботи, а також витрати на відведення земельних ділянок і переселення у зв'язку з будівництвом, на підготовку кадрів для підприємств, що будуються ;

в) активи, які утримуються підприємством з метою збільшення прибутку.

18. Прямі інвестиції це:

а) безпосереднє вкладення коштів інвестором в об'єкти інвестування.;

б) інвестування, опосередковане іншими особами;

в) активи, які утримуються підприємством з метою збільшення прибутку.

19. Реінвестиції це:

а) безпосереднє вкладення коштів інвестором в об'єкти інвестування.;

б) повторні інвестиції за рахунок використання прибутку, отриманого від первинного вкладення капіталу;

в) інвестиції на розширення виробничого потенціалу.

20. Фондовий ринок це:

а) організація, яка надає можливість для здійснення торгових операцій і зведення разом покупців і продавців цінних паперів;

б) частина ринку капіталів, де здійснюються емісія, купівля і продаж цінних паперів.

21. Фондовий ринок України знаходиться у стадії:

а) занепаду;

б) становлення;

в) стабільності.

22. На фінансовому ринку України можуть обертатися наступні види цінних паперів:

а) акції;

б) облігації внутрішніх та зовнішніх державних позик;

в) депозитні пасиви.

23. Акції це:

а) пайові цінні папери, які не мають встановленого строку обігу;

б) боргові цінні папери, які мають обмежений строк обігу;

в) цінні папери на пред'явника, які розповсюджуються на добровільних засадах серед населення.

24. Облігації внутрішніх та зовнішніх державних позик це:

а) пайові цінні папери, які не мають встановленого строку обігу;

б) боргові цінні папери, які мають обмежений строк обігу;

в) цінні папери на пред'явника, які розповсюджуються на добровільних засадах серед населення.

25. Ощадні сертифікати це:

а) пайові цінні папери, які не мають встановленого строку обігу;

б) письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке свідчить про право вкладника на одержання після обумовленого строку депозиту і процентів по ньому;

в) цінні папери, які випускаються виключно інвестиційними фондами або інвестиційними компаніями.

26. Поняття «трудоий потенціал» на рівні суспільства відноситься до:

а) виробництва;

б) населення країни;

в) економічно активного населення.

27. До компонентів трудового потенціалу можна віднести:

а) здоров'я;

б) освіти;

в) вихованість.

28. На геодемографічний процес впливає:

а) народжуваність;

б) приріст населення;

в) демографічна політика.

29. Скільки існує типів геодемографічних процесів:

а) три;

б) два;

в) один.

30. Ефективною реалізацією трудового потенціалу є:

а) виробництво;

б) зайнятість населення;

в) розвиток економіки.

31. Назвіть області, які входять до складу Північно-Західного регіону.

а) Волинська, Рівненська, Львівська;

б) Волинська, Львівська;

в) Волинська, Рівненська, Житомирська;

г) Волинська, Львівська, Тернопільська; д) Волинська, Рівненська.

32. Назвати найбільший центр чорної металургії у Приазов'ї.

а) Маріуполь;

б) Мелітополь;

в) Костянтинівна;

г) Микитівна;

д) Запоріжжя.

33. Назвати найбільший центр виробництва азотних добрив у Північно-Західному регіоні.

а) Чернігів;

б) Калуга;

в) Стебник;

г) Рівне;

д) Суми.

34. Назвати один з центрів виробництва соди на Донбасі.

- а) Маріуполь;
- б) Перекоп;
- в) Великий Токмак;
- г) Горлівка;
- д) Слов'янськ.

35. Який регіонів займає перше місце в Україні за часткою промисловості у валовій продукції нашої країни.

- а) Донецький;
- б) Північно-Східний;
- в) Центральний;
- г) Карпатський;
- д) Причорноморський.

36. Назвати місто на Дніпрі, де збудована електростанція, яка завершує каскад дніпровських ГЕС на півдні.

- а) Каховка;
- б) Кременчук;
- в) Миколаїв;
- г) Херсон;
- д) Вишгород.

37. У межах якої області знаходиться Буковина?

- а) Чернівецької;
- б) Закарпатської;
- в) Івано-Франківської;
- г) Тернопільської;
- д) Львівської.

38. Основним залізрудним басейном України є:

- а) Білозерський;
- б) Криворізький;
- в) Кременчуцький;
- г) Керченський.

39. Розміщення підприємств сільськогосподарського машинобудування в Україні залежить від:

- а) металургійної бази;
- б) споживача;
- в) науково-технічного потенціалу;
- г) водних ресурсів;
- г) паливної бази.

40. Назвати місце, де проводяться роботи, спрямовані на спорудження та експлуатацію геотермічних електростанцій.

- а) Річка Тербля у Карпатах;
- б) Потухший вулкан Карадаг у Криму;
- в) Рахів;

- г) Село Янтарне у Криму;
- д) Берегове у Закарпатті.

41. Назвіть відомі вам найважливіші центри содової промисловості в Україні.

- а) Слов'янськ, Донецьк;
- б) Луганськ, Вінниця;
- в) Суми, Микитівка.

42. Назвати два відомих центри виробництва паперу в Україні.

- а) Шепетівка, Полінка;
- б) Славута, Полонне;
- в) Хуст, Новоград-Волинський.

43. Де була побудована перша залізниця в Україні?

- а) Київ – Бориспіль;
- б) Харків – Москва;
- в) У Львівській області;
- г) Київ – Харків;
- д) Одеса – Імаїл.

44. Назвіть два відомих у Столичному регіоні центри верстатобудування.

- а) Васильків, Малин;
- б) Вінниця, Ніжин;
- в) Бердичів, Житомир.

45. Назвіть відомі в Україні центри виробництва труб.

- а) Кривий Ріг, Нікополь;
- б) Дніпродзержинськ, Запоріжжя;
- в) Дніпропетровськ, Новомосковськ, Нікополь;
- г) Стаханов, Запоріжжя, Дніпродзержинськ.

46. Назвіть галузі машинобудування, характерні для Львова.

- а) Енергетичне машинобудування, виробництво тролейбусів, верстатобудування;
- б) Сільськогосподарське машинобудування, автомобілебудування, виробництво устаткування для легкої промисловості;
- в) Вагонобудування, верстатобудування.

47. Назвіть відомі вам найважливіші центри виробництва хімічних волокон в Україні.

- а) Горлівка, Рівне, Кривий Ріг;
- б) Запоріжжя, Київ, Горлівка;
- в) Житомир, Київ, Черкаси.

48. Назвіть відомі вам найважливіші центри феросплавів.

- а) Запоріжжя, Нікополь, Стаханов;
- б) Кривий Ріг, Дніпропетровськ;
- в) Маріуполь, Макіївка.

49. Назвати один з центрів кольорової металургії, у якому з 1933 року розпочався випуск цинку.

- а) Житомирська область;
- б) Придніпров'я;
- в) Закарпаття;
- г) Костянтинівка;
- д) Артемівськ.

50. Найважливіший регіон кольорової металургії в Україні.

- а) Житомирська область;
- б) Придніпров'я;
- в) Закарпаття;
- г) Костянтинівка;
- д) Артемівськ.

51. Назвати місто, у якому виробляються вітчизняні зернозбиральні комбайни «Лан».

- а) Харків;
- б) Олександрія;
- в) Малин;
- г) Кременчук;
- д) Запоріжжя.

52. Назвати місто, у якому були випущені перші пасажирські вагони для швидкісних експресів, які нині рухаються по маршрутах «Київ-Харків» та «Харків-Київ».

- а) Харків;
- б) Олександрія;
- в) Малин;
- г) Кременчук;
- д) Запоріжжя.

53. Назвати один з відомих центрів азотно-тукової промисловості в Україні.

- а) Харків;
- б) Київ;
- в) Горлівка;
- г) Одеса;
- д) Калуш.

54. Назвати характерну для Миргорода галузь круп'яної промисловості.

- а) Переробка ячменю і вівса;
- б) Переробка проса;
- в) Переробка гороху;
- г) Переробка гречки;
- д) Вирощування та переробка екологічно чистої гречки.

55. Галузь круп'яної промисловості, характерна для Вінницької області.

- а) Переробка ячменю і вівса;
- б) Переробка проса;
- в) Переробка гороху;

- г) Переробка гречки;
- д) Вирощування та переробка екологічно чистої гречки.

56. Одне з найбільших родовищ Марганцю в Україні.

- а) Великий Токмак;
- б) Павлоград;
- в) Рубіжне;
- г) Микитівка;
- д) Костянтинівка.

57. У якій області Північно-Східного регіону зосереджені найбільші поклади природного газу?

- а) Полтавська область;
- б) Харківська область;
- в) Сумська область.

58. У якій області Північно-Східного регіону зосереджені найбільші поклади кухонної солі?

- а) Полтавська область;
- б) Харківська область;
- в) Сумська область.

59. Назвіть нещодавно розвідане на Волині родовище природного газу.

- а) Солотвинське;
- б) Калусько-Глинське;
- в) Локачинське;
- г) Ратнівське;
- д) Рудківське;
- е) Долинське.

60. Назвіть одне з найбільших родовищ нафти у Карпатах.

- а) Солотвинське;
- б) Калусько-Глинське;
- в) Локачинське;
- г) Ратнівське;
- д) Рудківське;
- е) Долинське.

61. Назвіть області, які входять до складу Столичного регіону.

- а) Київська;
- б) Київська, Житомирська;
- в) Київська, Чернігівська;
- г) Київська, Чернігівська, Житомирська;
- д) Київська, Житомирська, Сумська.

62. Назвати два найбільші центри авіаційної промисловості України.

- а) Харків, Дніпропетровськ;
- б) Полтава, Харків;
- в) Київ, Харків;
- г) Київ, Запоріжжя;

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Балабанов Г. В., Кавецький І. Й., Качаєв Ю. Д. Трансформація територіальної організації господарства України. *Український географічний журнал*. 2001. № 3. С. 81–91.
2. Бандур С. І., Заяць Т. А., Фащевський М. І. Структурна трансформація економіки України: тенденції, соціальні наслідки, перспективи. К. : РВПС України НАН України, 1999. 268 с.
3. Горленко І. А., Руденко Л. Г., Малюк С. Н., Лебедь Н. П. Сбалансированное экономическое, социальное и экологическое развитие территории (Экономико-географические аспекты). К., 1991. 56 с.
4. Горленко І. О., Тарантул Л. Л. Економічні райони України: посібник. К., 1999. 205 с.
5. Данилишин Б. М., Чернюк Л. Г., Горська О. В., Фащевський М. І. Продуктивні сили економічних районів України. К. : Нічлава, 2000. 520 с.
6. Качаєв Ю. Д. Рейтинг інвестиційної привабливості міст України крізь призму приватизаційних процесів у 2000 році. *Економічні есе*. К., 2001. Вип. 2 (10). С. 68–81.
7. Krasnopol'skaja N., Potapowa A., Benediuk W., Pogrebskij T. Aspekty społeczno-ekonomiczne kształtowania się i wykorzystania potencjału edukacyjnego (na przykładzie Północno-Zachodniego Regionu Ekonomicznego Ukrainy). *Acta Geographica Silesiana*. № 11/2 (26). Uniwersytet Śląski Wydział Nauk o Ziemi Sosnowiec, 2017. S. 31–36.
8. Краснопольська Н. В., Потапова А. Г., Папаєвич Н. М. Регіональний аналіз використання трудового потенціалу на прикладі Волинської області. *Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту*. 2017. № 19. С. 111–117.
9. Мезенцева Н. І. Економічна та соціальна географія України. Районна частина. Електронний підручник. Київ, 2008. 141 с.
10. Мельник П. В., Максименко І. А., Старостенко Г. Г. Соціально-економічні процеси: методологія дослідження та управління їхнім розвитком. Ірпінь : АДПС України, 2000. 451 с.
11. Нагірна В. П. Типізація сільських регіонів України із суспільно-географічних позицій. *Регіональна економіка*. 1998. № 3. С. 69–78.
12. Підгрушний Г. П. Особливості, тенденції та перспективні напрямки розвитку промисловості України та її регіонів. *Український географічний журнал*. 2000. № 2. С. 20–25.
13. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: навч. посіб. К. : Вища школа, 1996. 231 с.
14. Побурко Я. О., Матовський С. О., Павелко Р. В. Інтегральна оцінка та порівняння соціально-економічного стану регіонів. *Регіони України. Економіко-статистичні порівняння*. 2000. № 4–5. 87 с.

15. Поповкін В. А. До економічного районування України. *Український географічний журнал*. 1993. № 2. С. 55–60.
16. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. К. : Наукова думка, 1993. 218 с.
17. Поповкін В. А., Калитенко А. П., Розинка В. О. Рівні соціально-економічного розвитку регіонів України. К., 1994. 78 с.
18. Поповкін В. А., Калитенко А. П., Розинка В. О. Рівні соціально-економічного розвитку регіонів України. *Наукові доповіді Національного інституту стратегічних досліджень*. К., 1994. Вип. 24. 77 с.
19. Потапова А. Г. Економічний потенціал регіону: методичний посібник. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2012. 81 с.
20. Потапова А. Г. Економічний потенціал регіону: методичні рекомендації до виконання курсової роботи. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2016. 29 с.
21. Потапова А. Г., Краснопольська Н. В. Економічний потенціал Волинської області: монографія. Луцьк : Волиньполіграф, 2016. 174 с.
22. Потапова А. Г. Оцінка економічного потенціалу Волинського регіону. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки*. 2012. № 9 (234). С. 64–69.
23. Потапова А. Г., Васильчик О. М. Вплив природно-ресурсного потенціалу на спеціалізацію сільськогосподарського виробництва у Луцькому районі. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій* : зб. наук. пр. / за заг. ред. Ф. В. Зузука. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. № 11. С. 114–119.
24. Потапова А. Г., Гоць О. В. Характеристика трудового потенціалу Волинської області. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки*. 2014. № 11 (288). С. 94–99.
25. Потапова А. Г., Гоць О. В. Характеристика інвестиційного потенціалу Волинської області. *Наукові записки СумДПУ імені А. С. Макаренка. Географічні науки*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. Вип. 6. С. 81–86.
26. Потапова А. Г. Економічний потенціал Волинської області. *Первый независимый научный вестник=First independent scientific journal. Перспективные направления развития современной науки*. 2015. № 1. Ч. 2. Київ : Громадська Організація «Фундація Економічних Ініціатив». С. 8–12.
27. Потапова А. Г., Краснопольська Н. В., Шеремета І А. Наукові підходи до формування та функціонування фінансового потенціалу регіону. *Первый независимый научный вестник=First independent scientific journal*. К., 2016. № 6. С. 11–16.
28. Потапова А. Г., Краснопольська Н. В., Шеремета І А. Динаміка наукового потенціалу Волинської області. *Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту*. 2016. № 14. С. 240–244.

29. Потапова А. Г., Краснопольська Н. В., Шеремета І А. Просторовий аналіз наукового потенціалу Західного регіону України. *Сучасна наука в мережі Internet*. Київ : ТК Меганом. С. 23–30.

30. Alla Potarova, Anastasiia Lemekhova. Employment potential of the Volyn region: its content and importance in the conditions of market economy. *Часопис соціально-економічної географії*. Випуск 21 (2). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 80–84.

31. Потапова А. Г., Краснопольська Н. В. Формування ресурсної бази наукового потенціалу Волинської області. *Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту*. 2017. № 17. С. 259–264.

32. Потапова А. Г. Управління розвитком регіону: практикум. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2017. 100 с.

33. Потапова А. Г., Голуб Г. С. Менеджмент регіонального розвитку: практикум. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2016. 45 с.

34. Потапова А. Г., Краснопольська Н. В. Барський Ю. М. Модернізація освітнього комплексу Волинської області. Монографія. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2020. 118 с.

35. Potarowa A., Pogrebekij T., Golub G., Hlushko S. The food problem of Ukraine. *Acta Geographica Silesiana*. № 15/1 (41). Sosnowiec : InstytutNauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, 2021. S. 25–30.

36. Alla Potarova, Taras Pohrebekij, Gennadii Golub, Svitlana Hlushko. The scientific potential of Volyn Region (Potencjał naukowy obwodu wołyńskiego; Научный потенциал Волынской области). *Acta Geographica Silesiana*. № 15/2 (42). Sosnowiec : InstytutNauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, 2021. С. 27–32.

37. Потапова Алла, Лойчик Аліна. Сучасні особливості демографічної ситуації Рівненської області. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (15 грудня 2020 р.)* / відп. ред. Зінченко М. О., Голуб Г. С. Луцьк, 2020. С. 529–531.

38. Потапова А. Г., Буцук С. Ю., Давидюк В. В. Природно-ресурсний потенціал Любешівської об'єднаної територіальної громади. *Актуальні проблеми регіональних досліджень : матеріали V Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції (м. Луцьк, 11 грудня 2020 р.)* / за ред. В. Й. Лажніка. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. С. 26–30.

39. Потапова А., Дмитроца І. Формування стратегії сталого розвитку Волинської області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів : матеріали V Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Луцьк, 8–9 квітня 2021 р.)* / за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2021. С. 50–53.

40. Потапова А., Герасимук В. Ресурсно-інвестиційна привабливість Любешівської об'єднаної територіальної громади. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів : матеріали V Міжнар. наук.-практ. Інтернет-*

конференції (м. Луцьк, 8–9 квітня 2021 р.) / за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2021. С. 48–50.

41. Потапова А., Шелест Н. Вплив чинників на систему розселення населення Волинської області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Луцьк, 8–9 квітня 2021 р.) / за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2021. С. 56–58.

42. Потапова А. Г., Гурний Д. О. Потенціал росту сільськогосподарського виробництва України, орієнтованого на експорт. *Вектори модернізації економіки України в контексті сталого розвитку*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м. Луцьк, 20–21 травня 2021 р.) / відп. ред. Л. М. Горбач. Луцьк : Волинський інститут ім. В. Липинського ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2021. С. 45–49.

43. Проблемы комплексного развития территории / отв. ред. Горленко И. А. и др. К. : Наукова думка, 1994. 295 с.

44. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. У 3-х част.: підручник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. 552 с.

45. Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика Ю. Г. Саушкін. – М., 1973.

46. Україна – 2000. Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів. *Економічні есе*. 2001. Вип. 2 (10). 137 с.

47. Фащевський М. І., Немченко М. П. Пріоритетний напрям дослідження географії населення в сучасний період. *Український географічний журнал*. 2001. № 3. С. 91–98.

48. Фащевський М. І., Палій Т. М., Немченко М. П. Порівняльний аналіз умов життєдіяльності областей України. *Економіка України*. 1991. № 10. С. 71–76.

49. Філіпенко А. С., Рогач О. І., Шнирков О. І. Світова економіка. К. : Либідь, 2000. 582 с.